МЕШОВИТА ГРАЂА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА Књ. XLIV

ISSN 0350-5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XLIV

Editorial board
Mikhail Belov (Russia), Jovana Blažić Pejić, Aleksandra Vuletić,
Nino Delić, Andrea Carteny (Italy), Ludmila Kuzmicheva (Russia),
Radomir J. Popović, Liliana Simeonova (Bulgaria),
Aleksandra Fostikov, Gabriella Schubert (Germany)

Editor-in-chief
Radomir J. Popović

Belgrade
2023

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА

MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XLIV

Редакциони одбор
Михаил Белов (Русија), Јована Блажић Пејић, Александра Вулетић, Нино Делић, Андреа Картени (Италија), Људмила Кузмичева (Русија), Радомир Ј. Поповић, Лилиана Симеонова (Бугарска), Александра Фостиков, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник
Радомир Ј. Поповић

Београд
2023

Овај број *Мешовите грађе – Miscellanea*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства науке, технолошког развоја и иновација
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

Бењамин Хекић
НОВИ ПЕЧАТ СТЕФАНА НЕМАЊЕ **9**
Benjamin Hekić
A NEW SEAL OF STEFAN NEMANJA

Дејан С. Радисављевић
СРЕДЊОВЕКОВНИ НАДГРОБНИ НАТПИС ИЗ КАОНИКА КОД КРУШЕВЦА – НОВА ТУМАЧЕЊА **33**
Dejan Radisavljević
MEDIEVAL TOMBSTONE INSCRIPTION FROM KAONIK, NEAR KRUŠEVAC – NEW INTERPRETATIONS

Драгана Кунчер
МАРСИЉИЈЕВ ОПИС ТРАЈАНОВОГ МОСТА **63**
Dragana Kunčer
MARSIGLI'S DESCRIPTION OF TRAJAN'S BRIDGE

Јелена Илић Мандић
ПАТЕНТ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ О ЗАБРАНИ ЕМИГРАЦИЈЕ ИЗ 1752. ГОДИНЕ **91**
Jelena Ilić Mandić
MARIA THERESIA'S PATENT ON THE BAN ON EMIGRATION OF 1752

Ненад Нинковић
АУДИЈЕНЦИЈЕ МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА У БЕЧУ 1765–1766. ГОДИНЕ **121**
Nenad Ninković
AUDIENCES OF METROPOLITAN PAVLE NENADOVIĆ IN VIENNA IN 1765–1766

Станиша Војиновић
„СВЕТОРОД ЖУРНАЛОВИЋ", ПСЕУДОНИМ ТАТОМИРА МИЛОВУКА **143**
Staniša Vojinović
"SVETOROD ŽURNALOVIĆ", THE PSEUDONYM OF TATOMIR MILOVUK

Радомир Ј. Поповић
ПОПИС КУЋЕВНИХ СТВАРИ, ОДЕЛА И ДРАГОЦЕНОСТИ КНЕЗА МИЛОША У ДВОРУ У БУКУРЕШТУ 1852. ГОДИНЕ **173**
Radomir J. Popović
INVENTORY OF HOUSEHOLD ITEMS, CLOTHING AND VALUABLES OF PRINCE MILOŠ IN HIS BUCHAREST COURT IN 1852

Јована Блажић Пејић
ПИСМА ПАНТЕЛИЈЕ СРЕЋКОВИЋА НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ **201**
Jovana Blažić Pejić
LETTERS OF PANTELIJA SREĆKOVIĆ TO NIL ALEXANDROVICH POPOV

Гордана Гарић Петровић
ПРОИЗВОДЊА, ПРИХОДИ И РАСХОДИ ТОПЧИДЕРСКЕ ЕКОНОМИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1872. ДО 1889. ГОДИНЕ **217**
Gordana Garić Petrović
PRODUCTION, REVENUES AND EXPENDITURES OF THE TOPČIDER ECONOMY IN THE 1872–1889 PERIOD

Радован Фемић
ТРОШАК ОДЛАСКА АРХИМАНДРИТА МИТРОФАНА БАНА НА ХИРОТОНИЈУ У РУСИЈУ 1885. ГОДИНЕ **239**
Radovan Femić
COST OF ARCHIMANDRITE MITROFAN BAN'S TRIP TO BE ORDAINED IN RUSSIA IN 1885

Константин Драгаш
ЗАОСТАВШТИНА ЕВГЕНИЈА ПОПОВИЋА Д'АНЂЕЛИЈА КАО ИЗВОР ЗА ПРОМИШЉАЊА ИТАЛИЈАНСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА О БАЛКАНУ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА **253**
Konstantin Dragaš
LEGACY OF EVGENIJE POPOVIĆ AS A SOURCE FOR ITALIAN INTELLECTUALS' THOUGHTS ON THE BALKANS

Алексеј Тимофејев
ПРВЕ РЕАКЦИЈЕ РУСИЈЕ НА МАЈСКИ ПРЕВРАТ 1903. **287**
Alexey Timofeev
THE FIRST REACTIONS OF RUSSIA TO THE MAY COUP OF 1903

Владимир Јовановић
ПРАВИЛА О МЕШЕЊУ ХЛЕБА У КАЗНЕНИМ ЗАВОДИМА **307**
Vladimir Jovanović
BREAD MAKING REGULATIONS IN PENAL INSTITUTIONS

Ана Столић
НАШЕ ЖЕНЕ
ИНТЕРВЈУИ И СЕЋАЊА ДОБРИЛЕ ГЛАВИНИЋ КНЕЗ-МИЛОЈКОВИЋ **323**
Ana Stolić
NAŠE ŽENE
INTERVIEWS AND RECOLLECTIONS OF DOBRILA GLAVINIĆ KNEZ-MILOJKOVIĆ

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ **343**
INSTRUCTONS FOR CONTRIBUTORS

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 9–32
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 9–32

УДК: 736.3(497.11)“11“
DOI: 10.34298/MG2344009H

Бењамин ХЕКИЋ[*]
Историјски институт
Београд

НОВИ ПЕЧАТ СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Апстракт: У овом раду биће представљен и описан недавно откривени печат српског великог жупана Стефана Немање који је 2023. године откупљен за Историјски музеј Србије у Београду. Реч је о оловном печату који својим одликама прати основне сигилографске обрасце свих одраније познатих печата Стефана Немање. Међутим, овај Немањин нови печат садржи одређене елементе који нису присутни ни на једном другом сачуваном печату овог српског великог жупана, због чега ћемо поређење проширити и на оловне печате Немањине браће, кнежева Страцимира и Мирослава, као и на један број савремених византијских оловних була. Најзад, посебна пажња биће посвећена положају новооткривеног Немањиног печата у корпусу сигилографске грађе Стефана Немање и импликацијама овог налаза за Немањину сигилографску праксу уопштено посматрану.

Кључне речи: оловни печати (буле), Стефан Немања, Стефан Немањић, српски (рашки) велики жупани, византијски печати, булотерији (типари), сигилографска пракса, сигилографски обрасци.

Abstract: In this paper we will present and describe a recently discovered seal of Serbian grand župan (grand prince) Stefan Nemanja that was purchased for the Historical Museum of Serbia in Belgrade in 2023. It is a lead seal which in its characteristics follows the general sigillographic patterns of all previously known seals of Stefan Nemanja. However, this new seal of Nemanja does contain certain elements that are not present on any other preserved seal from this Serbian grand župan, which is why we will broaden the comparison to the lead seals of Nemanja’s brothers, princes Stracimir and Miroslav, as well as to a number of contemporary Byzantine lead bullae. Lastly, a special attention will be paid to the place of Nemanja’s newly discovered seal in the corpus of sigillographic material of Stefan Nemanja and to the implications of the finding for Nemanja’s sigillographic practice in general.

Keywords: lead seals (bullae), Stefan Nemanja, Stefan Nemanjić, Serbian (Rascian) grand župans, Byzantine seals, boulloteria (matrices), sigillographic practice, sigillographic patterns.

[*] benjamin.hekic@iib.ac.rs

У мају 2023. године Историјски музеј Србије у Београду набавио је оловни печат српског великог жупана Стефана Немање (сл. 1).[1] До тада непознат печат купљен је директно од власника, уз посредовање санмаринске аукцијске куће „Артемиде Асте" (Artemide Aste s.r.l., Via Consiglio dei Sessanta 99, 47891 Dogana, Repubblica di San Marino), која је најпре овај предмет нудила за надметање на аукцији 6–7. маја 2023. Пре куповине је обављена прелиминарна процена аутентичности печата.[2]

Опис печата са епиграфском и иконографском анализом

Печатни отисак има пречник 34 мм, дебљину 3 мм и тежи 20,92 г. У питању је округла печатна плочица незнатно оштећена и искрзаних ивица, изливена једноделно и откована у булотерију, с вертикалним каналом по средини за провлачење печатне врпце. Аверсна страна печата лоше је отиснута, тако да су прва слова сваког реда хоризонталне печатне легенде утиснута више пута једно преко другог.

Аверс: Кружна тачкаста бордура; хоризонтална легенда у седам редова

+
СΦΡΑΓΙС
СΤЄΦΑΝϒ
МЄΓΑΛϒ
ΣϒΠΑΝϒ
ΤϒΝЄΜΑ
ΝΙΑ

+ Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια

[1] Београд, Историјски музеј Србије, Збирка печата, инв. бр. Пч-374.

[2] У процену аутентичности су били укључени историчари и археолози који су, свако према својој ужој струци (медиевистика, епиграфика, сфрагистика, итд.), дали свој суд: др Бењамин Хекић, сарадник Историјског института у Београду, др Јована Шаљић Ратковић, сарадница Историјског института у Београду и др Гордана Томовић, сарадница Историјског института у Београду у пензији, а своје мишљење изнели су и др Вујадин Иванишевић из Археолошког института у Београду, др Жан-Клод Шене са Универзитета Сорбона у Паризу и др Вернер Зајпт из Аустријске академије наука у Бечу.

Реверс: Представа Светог Стефана Првомученика с нимбом у стојећем ставу, одевеног у стихар са ораром, с кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци; кружна тачкаста бордура; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

Θ	O
ϘЄ	ΓΡѠ
ΦΑ	ΤΟ
ΝΟ	ΜΑΡ
C	ΤѴ
	C

Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς

Печатне легенде на грчком језику са аверса и реверса изведене су византијском епиграфском мајускулом карактеристичном за 12. век. Од специфичних слова треба поменути да се сигма јавља у уобичајеној епиграфској варијанти sigma lunatum, C, зета је обрнута, попут одраза у огледалу, Ƨ, алфа и омега имају унцијалне форме, Α и Ѡ, а ипсилон угласти облик, Ѵ. Од лигатура присутни су σ-τ, тј. стигма, Ϙ, вертикално ο-υ, Ɣ, и π-ρ, ΓΡ, а од скраћеница Θ за „ὁ ἅγιος”; док је лигатура Ɣ доследно употребљена на свих пет места где је присутан дифтонг „ου”, консонантска група „στ” једном је, на реверсу, изведена као лигатура стигма, Ϙ (Στέφανος), а једном је исписана као две одвојене графеме, CT, на аверсу (Στεφάνου). Слова хоризонталне легенде на аверсу су масивна, док су слова уз представу светитеља на реверсу нешто тања и деликатније изведена, свакако због тога што су и ситнија од словâ са аверса.

Ликовна представа Св. Стефана Првомученика на реверсу раби уобичајену иконографију овог светитеља. Његов нимбус изведен је од ниски перли, тј. тачкастом линијом којом су изведене и бордуре на обе стране печата. Стихар у који је одевен има релативно широке рукаве који допиру тек нешто испод лаката, тако да је видљива витка подлактица светитељеве десне руке што је припијена уз тело, а у којој држи кадионицу. Положај десне руке делује у одређеној мери неприродно због начина на који је она савијена у лакту. Лева рука такође је припијена уз тело, али се рукав и светитељева подлактица не виде због масивне дарохранилнице коју њоме држи. Детаљи на дарохранилници, која је вероватно имала форму ковчежића или црквице, као и детаљи на масивној кадионици што

виси на три ланца, ако су и били изведени, данас се више не могу видети, пошто је површина оба предмета похабана и заравњена. Орар пребачен преко стихара на левом рамену готово да се и не назире на одежди, али раскошно украшена широка трака која виси испод дарохранилнице мора бити његов завршетак, док је поруб на дну стихара такође раскошно украшен, али је нешто слабије видљив; испод њега јасно се оцртавају светитељева ситна стопала у ципелама. Светитељева глава је гломазна, несразмерна остатку светитељевог витког тела, и готово делтоидног облика. Детаљи на глави – црте лица, коса, тонзура – нису више видљиви, пошто је површина лица похабана и заравњена; само се светитељеве уши и усне назиру.

Сигилографска анализа и шири контекст

Нови печат великог жупана Стефана Немање у својим иконографским, палеографским и епиграфским одликама прати сигилографске обрасце од раније познатих печата овог српског владара. Пре овог налаза, нашој историографији и дипломатици било је познато укупно пет печата Стефана Немање који се могу поделити у две основне групе према својим сигилографским обрасцима.

У прву групу могу се уврстити два отиска која по свој прилици потичу са истог типара (булотерија) што је на аверсу и на реверсу носио само хоризонталну легенду на грчком. Треба напоменути да су ово хронолошки најмлађи примерци печата Стефана Немање, с обзиром на то да су њима биле печаћене исправе издате у последњој деценији 12. века: једном чак након што је Немања сишао с престола и обукао монашку ризу. Један оловни отисак са овог типара био је причвршћен на повељу Стефана Немање Сплићанима из око 1191. године, док се други отисак, израђен у злату (или позлаћен), налазио на оснивачкој повељи Манастира Хиландара коју је Немања издао 1198/99. сада већ као монах Симеон.[3] Обе повеље

[3] Veselin Čajkanović, „Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes", *Byzantinische Zeitschrift* 19/1 (1910) 113; Михаило Динић, „Три повеље из исписа Ивана Лучића", *Зборник Филозофског факултета* 3 (Београд 1955) 69–70; Ђорђе Трифуновић, Весна Бјелогрлић и Ирена Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља", у: *Осам векова Студенице: зборник радова*, ур. епископ жички Стефан (Боца) и др., Београд 1986, 51; Божидар Зарковић, „Печати Стефана Немање", *Баштина* 13 (2002) 246–248, 250–252; Бењамин Хекић, „Печати раних Немањића – узори и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе", *Историјски часопис* 68 (2019) 36–37; исти, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021), 105.

су изгубљене данас, и с њима оба печата, тако да нам је сплитски отисак познат само на основу цртежа из средине 17. века,[4] а хиландарски отисак на основу фотографија начињених пре нестанка повеље током Првог светског рата (сл. 2а–б).[5] Легенда са аверса ових отисака наставља се на реверсу, тако да гласи СФРА–ГІСҀЄ–ФАΝȣ–ḾЄГɖ // Λȣ–ΣȣΠ–ΑΝȣΤ–ȣΝЄḾ–ΑΝΙΑ (Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια).[6]

Другој групи печата Стефана Немање припадају сви остали познати печатни отисци овог владара, а међу њима и нови печат из Историјског музеја Србије. Сви ови печати израђени су у олову, и пронађени су независно од докумената Стефана Немање на којима су се некада морали налазити, што значи да се не могу прецизно датовати. Ове оловне буле прате сигилографски образац који карактерише хоризонтална грчка легенда на једној страни (аверсу), а на другој (реверсу) приказ Св. Стефана Првомученика у стојећем ставу фронтално (тзв. византијски

[4] Цртеж печата налази се у рукопису Ивана Лучића уз препис Немањине повеље Сплићанима, Split, Nadbiskupski arhiv, Kaptolski arhiv, Scrinia B (Lucius), vol. 536, fol. 146r, а објављен је у М. Динић, „Три повеље", 70; Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 56, сл. 1. Поред наведеног цртежа, Лучић је донео и схему Немањиног печата с рашчитаном легендом у свом делу штампаном као Joannes Lucius, *De regno Dalmatiæ et Croatiæ libri sex*, Amstelædami 1666, 1667², 1668³, 256. Треба истаћи да је у наведеној књизи Лучић овај печат приписао Немањином сину, великом жупану Стефану Немањићу, потоњем српском краљу.

[5] Београд: Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, бр. 8866-1; Народна библиотека Србије, Фототека Одељења за археографију, сигн. Ф 169. Наведене фотографије објављене су међу илустрацијама овог рада, а захвалност за њихово прибављање дугујемо особљу наведених установа, пре свих Мирославу Јовановићу из Архива САНУ и Владану Тријићу из Одељења за археографију НБС.

[6] Ваљало би истаћи да је у најстаријим издањима Немањине оснивачке повеље Манастира Хиландара легенда с печата донета у преводу на српскословенски језик као „Печат Стефана великагѡ // жȣпана Немане", и то према препису начињеном на самој повељи, пошто се у том тренутку (1847) печат, по сведочењу издавача, више није налазио на повељи, в. Димитрије Аврамовић, *Описание древности србски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847, 19. Позлаћени печат Стефана Немање очигледно је у неком тренутку био враћен на повељу, пошто је она фотографисана с печатом који смо описали у тексту, пре него што ће повеља с печатом нестати током Првог светског рата 1915, в. Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање", 246–248; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 67, бр. 9. Можда се поновно намештање печата може довести у везу с делатношћу монаха Никандра, који је средином 19. века радио на сређивању хиландарске архиве и том приликом је могао на одређене повеље да причврсти раније отпале печате, в. Бењамин Хекић, „Печат(и) са Лимске повеље краља Уроша Великог и феномен премештања српских краљевских печата на исправама из Архива Манастира Хиландара – сигилографски осврт", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 60.

репрезентативни став), уз вертикалну грчку легенду која сигнира светитеља. Поред печата из Историјског музеја, у овој групи се налазе и два печата с два различита типара која се данас чувају у Народном музеју Србије у Београду, као и један печатни отисак који се налази у Државном музеју Ермитажу у Санкт Петербургу.[7] Печат из Ермитажа (сл. 3) и један од печата из Народног музеја (који је музеју поклоњен 1978)[8] потичу са истог типара,[9] који је на аверсу носио хоризонталну легенду у шест редова +–CΦΡΑΓΙC–CΤЄΦΑΝΥ–ΜЄΓΑΛΥΣΥ–ΠΑΝΥΤΟV–ΝЄΜΑΝΙΑ (+ Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια), а уз ликовну представу светитеља на реверсу вертикалну легенду која се рашчитава као Ὁ ἅγιος Στέφανος. Други печат из Народног музеја (прибављен 1934)[10] има реверс истог садржаја, представу Св. Стефана с вертикалном легендом Ὁ ἅγιος Στέφανος, али на аверсу је хоризонтална легенда нешто другачија него на аверсима других Немањиних печата хагиографског типа: исписана је у пет редова, не шест, и не садржи епитет *велики* уз титулу жупана, па гласи +–...ΦΡΑΓΙC–...ΥΠΑΝΥCΤЄ–...ΑΝΥΤΟV–ΝЄΜΑΝΙΑ (+ Σφραγὶς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια).

---

7 Nikolai Lihačev, „Sceau de Stefan Nemanja", *Byzantion* 11/2 (1936) 461; Michel Lascaris, „Sceaux grecs d'Étienne Nemanja", *Byzantion* 12/1–2 (1937) 149; Добрила Гај-Поповић, „Печат Стефана Немање", *Нумизматичар* 2 (1979) 120–121; Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање", 249–250; Б. Хекић, „Печати раних Немањића," 37–38, 57, сл. 3–4; исти, *Печати српских владара*, 106–107.

8 N. Lihačev, „Sceau de Stefan Nemanja", 461; M. Lascaris, „Sceaux grecs", 149; Д. Гај-Поповић, „Печат Стефана Немање", 119–122; Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање", 250; Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 38, 57, сл. 4; исти, *Печати српских владара*, 106.

9 Први издавач Немањине буле из Ермитажа, руски и совјетски историчар Николај Лихачов, није у свој чланак укључио илустрације, тј. фотографије печата. Стога су истраживачи до сада овај петербуршки печат и београдски печат из 1978. могли да упоређују само на основу Лихачовљевог читања легенди на аверсу и реверсу, а једина доступна илустрација петербуршког печата био је цртеж у: Vladimir Mošin, „Les sceaux de Stephan Nemania", dans: *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines, Paris 27 juillet – 2 août 1948*, t. 2, Paris 1951, 303, који је израђен према опису из Лихачовљевог чланка, а не увидом у фотографије или câм печатни отисак. Увидом у фотографије петербуршког печата може се утврдити да је овај отисак израђен истим булотеријем као и београдски печат из 1978, а да је Лихачовљево читање печатних натписа имало више грешака, посебно на реверсу (в. и Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 38, нап. 6). Захвалност за прибављање фотографија петербуршког печата које су сада први пут публиковане у овом раду дугујемо Максиму Олеговичу Онуфријенку из Државног научно-истраживачког института за рестаурацију у Москви и Јелени Владимировној Степановој из Државног музеја Ермитаж у Санкт Петербургу.

10 Јозо Петровић, „Печат Стефана Немање", *Нумизматичар* 2 (1935) 27–28; M. Lascaris, „Sceaux grecs", 149; Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање", 249; Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 37, 57, сл. 3; исти, *Печати српских владара*, 107.

Уз други тип печатâ Стефана Немање са хагиографским реверсом могу се придодати и оловни печати његове браће, кнежева Страцимира и Мирослава. Страцимиров печат данас се такође налази у Народном музеју у Београду.[11] Аверсна легенда је хоризонтална, у пет редова, и гласи +СФР–АГІССТЄ–ФАNѸТѸ–СТРАТЗН–ЋІ...РѸ (+ Σφραγὶς Στεφάνου τοῦ Στρατζημήρου), а представу Св. Стефана прати двостубачна вертикална легенда Ὁ ἅγιος Στέφανος, као и на Немањиним печатима. Мирослављев печат данас је изгубљен, и познат је само на основу калка који је Ћиро Трухелка начинио почетком 20. века.[12] И његов хагиографски реверс уз представу Св. Стефана такође носи двостубачну вертикалну легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος, али је сада први пут хоризонтална легенда на аверсу изведена на српскословенском и гласи +ПЄѴѲТЪ–КІЄЗѲХЛЋЊ–СКОГѲЋНРО–СЬ... ВА (+ Печать кнеза хлмьскога Миросьлава).

На основу свих сачуваних Немањиних печата, видимо да су израђени уз помоћ четири различита типара, тј. булотерија: један којим су израђени печати епиграфског типа што носе само печатни натпис, и три типара којима су израђени печати са хагиографским реверсима који приказују Св. Стефана. Међу хагиографским типарима, нови печат Стефана Немање из Историјског музеја разликује се по томе што једини у реверсној легенди садржи и епитет Св. Стефана – Првомученик (ὁ Πρωτομάρτυς). Иако се не јавља више ниједном на другим Немањиним печатима, или печатима Немањине браће Страцимира и Мирослава, овај епитет присутан је на савременим византијским оловним булама с представом Св. Стефана у стојећем ставу, као што су нпр. печати патрикија Хусенија, стратега Трихилоподије, и Стефана, архиепископа града Катепана у Васпраканији, оба из 11. века, те печати Стефана Карике и кипарског архиепископа Јована из 12. века.[13] Најзад, исту двостубачну вертикалну легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς уз ликовну представу Св. Стефана носи и печат Стефана Контостефана Комнина из друге половине 12. века,[14] који показује и највећу епиграфску и иконографску сличност с представама

[11] Добрила Гај-Поповић, „Печат Стефана Страцимира", *Нумизматичар* 6 (1983) 131–133; Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 38, 57, сл. 5; исти, *Печати српских владара*, 107.

[12] Pavao Anđelić, „Pečat humskog kneza Miroslava", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20 (1965) 277–280; Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 40, 58, сл. 6; исти, *Печати српских владара*, 108.

[13] Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 38–40; исти, *Печати српских владара*, 107–108.

[14] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals (Истраживачка библиотека и колекција Дамбертон Оукс), инв. бр. BZS.1955.1.395, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3952 (прегледано 31. 5. 2023); Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 39, 58, сл. 7.

Св. Стефана с Немањиних печата. Наиме, и Контостефанов печат садржи лигатуру ΠΡу речи „Πρωτομάρτυς”, баш као и нови печат Стефана Немање из Историјског музеја, а вероватно је и сигла Θ за „ὁ ἅγιος” што је присутна на овом печату Стефана Немање била присутна и на Контостефановом печату (почетак легенде недостаје, али су видљива само слова имена Στέφανος, што значи да није било места за утискивање целог епитета као О АГІОС). У сваком случају, поменута сигла уочава се на почетку вертикалне легенде на већ помињаном печату стратега Хусенија из 11. века, а као уобичајена скраћеница коришћена је и на византијским печатима 12. века, нпр. на оловном печату извесног севаста Алексија.[15]

Иако се у наведеном разликује од других сачуваних печата Стефана Немање, нови Немањин печат с њима дели општи епиграфски и општи иконографски стил. Тако су sigma lunatum, C, обрнута зета, Ƨ, унцијално алфа, Ⱁ, угласто ипсилон, V, те лигатуре Ϙ и Ɣ из легенде новог Немањиног печата присутни и у натписима осталих његових печата, а обликом и масивношћу слова нови Немањин печат најсличнији је с печатом који је поклоњен Народном музеју 1978. и с печатом из Ермитажа, који су отковани истим булотеријем. Ликовна представа светитеља с наведена два Немањина печата такође је најсличнија светитељевој представи с његовог новог печата. Иако је на свим Немањиним печатима, те на Страцимировом и Мирослављевом печату Св. Стефан приказан у типичном ђаконском орнату, с кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци, само нови печат из Историјског музеја, печат из Народног музеја из 1978. године и печат из Ермитажа светитеља приказују са изразито гломазном главом готово делтоидног облика. Па ипак, неке иконографске појединости из приказа Св. Стефана разликују нови Немањин печат од осталих Немањиних печата, као и од печата његове браће; наиме, само на новом печату из Историјског музеја светитељеве обе руке су припијене уз тело (лева тако да се и не види од крупне дарохранилнице), док је на осталим поменутим печатима Св. Стефан увек приказан с раширеним и подигнутим рукама. С раширеним и подигнутим рукама светитељ је приказан и на најсличнијем савременом византијском печату, већ помињаној оловној були Стефана Контостефана Комнина. На другим савременим византијским печатима, Св. Стефан приказиван је пак тако што је десна рука у којој држи кадионицу увек савијена у лакту, као што

[15] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS.1951.31.5.486, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.486
(прегледано 31. 5. 2023).

је то случај са оловним булама већ помињаних стратега Хусенија из Трихилоподије,[16] архиепископа Стефана из Катепана,[17] Стефана Карике,[18] те једне личности из 11. или 12. века која је на печату именована само као Стефан.[19] Но, на овим приказима светитељева рука савијена је у лакту тако да је надлактица удаљена од трупа, а шака у којој држи кадионицу приближава се телу у висини струка, док је на новом печату Стефана Немање десна рука Св. Стефана савијена у лакту на нешто неприродан начин, тако што је надлактица припијена уз тело и тек се подлактица са шаком удаљава од тела. Исти приказ светитељеве десне руке присутан је на одређеним тесерама/жетонима из 8. и 11. века који потичу из светилишта Св. Стефана, можда оног из Диакарије.[20] Иако ово нису печати sensu stricto, и они су попут византијских оловних була израђивани у булотеријима које су вероватно гравирали исти мајстори-печаторесци, што значи да начин на који је Св. Стефан приказан с „неприродно" савијеном руком јесте једно од (више) техничких решења коришћених приликом гравирања представе овог светитеља на типарима.

Дарохранилница коју Св. Стефан држи у левој руци има куполасти облик на оба Немањина печата из Народног музеја и на печату из Ермитажа, исто као и већ поменути печат Стефана Контостефана, док се облик дарохранилнице на Страцимировом и Мирослављевом печату не може тачно утврдити. Међутим, нови печат из Историјског музеја, као што је већ речено, светитеља приказује с дарохранилницом у форми ковчежића, или евентуално црквице. Такође, док на оба Немањина печата из Народног музеја и печату из Ермитажа светитељ испод дарохранилнице придржава неку врсту убруса или покрова, на новом печату испод

[16] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.718, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718 (прегледано 31. 5. 2023); Б. Хекић, „Печати раних Немањића", 59, сл. 8.

[17] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.1106, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106 (прегледано 31. 5. 2023).

[18] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.3223, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223 (прегледано 31. 5. 2023).

[19] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1958.106.1440, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440 (прегледано 31. 5. 2023).

[20] Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.1395, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1395 (прегледано 31. 5. 2023); инв. бр. BZS.1955.1.4091, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4091
(прегледано 31. 5. 2023).

дарохранилнице уочава се раскошно украшена трака која може бити само завршетак ђаконског орара; на Страцимировом и Мирослављевом печату ни за ову црквену твар испод дарохранилнице не могу се уочити детаљи на основу којих би се утврдило да ли је у питању убрус или завршетак орара. Међу византијским печатима, чини се да је Св. Стефан приказан како придржава завршетак раскошног орара испод дарохранилнице само на печату стратега Хусенија, на коме је сама дарохранилница куполастог облика.

Нови оловни печат Стефана Немање не само да је проширио малобројни корпус сигилографске грађе овог српског владара за један примерак који се разликује од других примерака и за који се, стога, може рећи да је јединствен (бар у овом тренутку), већ је и повећао број типара који се могу везати за овог владара. У овом тренутку знамо за укупно четири типара за израду металних печата Стефана Немање. Осим једног булотерија за печате епиграфског типа, тј. за буле које и на аверсу и на реверсу носе само печатне натписе, и за који поуздано можемо утврдити да га је Стефан Немања користио у последњој деценији своје власти и свог живота (чак и након повлачења с престола), печати са осталих типара не могу се датовати. За печат који Стефана Немању титулише само као жупана, без епитета *велики*, претпостављало се да потиче с типара којим је Немања печатио исправе пре свог доласка на власт, тј. збацивања свог старијег брата с великожупанског престола (1166–1168).[21] На свим осталим печатима, укључујући и нови печат из Историјског музеја, Немања је доследно титулисан као велики жупан. То, дакле, значи да је Немања променио (најмање) три типара за 30 година колико је владао као велики жупан.

Булотерији су у Византији мењани када су њихови власници стицали нове функције и титуле,[22] и на тај начин се може објаснити зашто је Немања након типара на коме је титулисан само као жупан израдио први типар на коме је наведена његова нова титула, велики жупан. Но, булотерији су се откивањем великог броја печатних отисака у металу (олову или злату) с временом и трошили, тј. површина калупа је постајала оштећена, и то је био други разлог за израду нових типара.[23] Најзад, није било немогуће ни да булотерион буде изгубљен или украден (или

[21] Ј. Петровић, „Печат Стефана Немање", 28.

[22] Nicolas Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1985, 4–5; Jean-Claude Cheynet, „Introduction à la sigillographie byzantine", dans: *La société byzantine. L'apport des sceaux*, ed. Jean-Claude Cheynet, Paris 2008, 12–13.

[23] N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, 4–5; J.-C. Cheynet, „Introduction", 12–13.

„заробљен" од политичког ривала и претендента на одређену титулу).[24] Поставља се питање колика би морала бити Немањина сигилографска продукција, тј. колико би печатних отисака морало бити израђено за потребе печаћења његових исправа, да би током своје владавине (најмање) још двапут израђивао нови булотерион након првобитног великожупанског типара. Нови печат Стефана Немање из Историјског музеја заиста има оштећења настала приликом отискивања у булотерију (слова утиснута једно преко другог, али само на аверсу, што упућује на закључак да површине аверсног и реверсног калупа на булотерију нису биле у истој равни), што може значити да је овај булотерион заиста био истрошен од дуге употребе. Но, великожупански печат из Народног музеја (прибављен 1978) и печат из Ермитажа чини се да нису имали никаква оштећења приликом отискивања (већ да су њихова оштећења настала каснијим пропадањем отисака), што не мора да значи да и типар којим су они израђени касније није доживео исту судбину да буде истрошен од дуге употребе. Најзад, и жупански печат из Народног музеја (прибављен 1934) вероватно је био израђен донекле истрошеним булотеријем, јер нису отиснута сва слова са обода калупа, иако је оловна плочица имала довољно простора да цела печатна представа буде отиснута.

Уколико је Немања мењао своје булотерије због потребе да се у легенду унесе нова титула, односно због истрошености и оштећењâ, оно што сигурно можемо рећи јесте да је од тих печатњака, последњи свакако био булотерион за печате епиграфског типа, који је печатним отиском посведочен најраније око 1191, и који је Немања наставио да користи до краја живота. Најстарији познат типар пак био би булотерион са жупанском титулом посведочен једним отиском који се од 1934. чува у Народном музеју. Овај типар морао је бити замењен када је Немања постао велики жупан. Будући да други печатни отисак из Народног музеја (поклон из 1978) и печатни отисак из Ермитажа, оба израђени истим типаром с великожупанском титулом, носе исту реверсну легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος која је била присутна и на Немањином обичном жупанском печату, док печат из Историјског музеја проширује легенду, тако да гласи Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, можда смемо претпоставити да је типар којим је израђен отисак из Историјског музеја хронолошки најмлађи од наведених булотерија. Дакле, можда треба претпоставити редослед Немањиних булотерија на следећи начин:

- обични жупански печат са хагиографским реверсом (један отисак: Народни музеј – 1934);

[24] Б. Хекић, *Печати српских владара*, 48.

- ♦ великожупански печат са хагиографским реверсом који носи легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος (два отиска: Ермитаж, Народни музеј – 1978);
- ♦ великожупански печат са хагиографским реверсом који носи легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς (један отисак: Историјски музеј); и
- ♦ великожупански печат епиграфског типа (два отиска: Немањина повеља Сплићанима и Немањина повеља Хиландару).

Па ипак, закључак да је током релативно дуге политичке каријере Стефана Немање израђено толико металних печата да је било неопходно променити четири булотерија – од тога двапут због њихове истрошености и оштећењâ – може деловати претераним. Иако се из релативно малог броја сачуваних докумената Стефана Немање (свега три повеље)[25] не смеју извлачити далекосежни закључци о изузетно скромном укупном броју исправа које је Немања издао, ипак се по свој прилици чини да Немањина документарна продукција не може оправдати укупан број типара који носи име овог владара, уколико су великожупански булотерији били мењани само због истрошености. Наиме, иако се за било који појединачни булотерион никако не може знати колико је печата могло бити отковано у њему, процењује се да је један булотерион у просеку могао произвести и више хиљада отисака пре него што се калуп истроши.[26] То би значило да је Немања морао издавати годишње у просеку и до више стотина докумената снабдевених оловним печатима, да би се његов булотерион у току десетак година истрошио у тој мери да више не може бити коришћен. Чак и када у виду имамо чињеницу да је у немањићкој Србији владарев печат могао бити коришћен и у неке друге сврхе осим печаћења његових исправа (као што је то употреба сâмог печата за позивање одређених личности пред суд),[27] остаје упитно да ли се сме претпоставити да укупан број печата откованих током једне године у једном булотерију износи више стотина.

Која би се још објашњења могла понудити да разјасне број печатњака који носе име Стефана Немање? Да ли је неки од ових типара био изгубљен, не можемо никако знати. Не може се рећи ни да су булотерији мењани увек искључиво зато да би пратили промену политичке реалности, тј. Немањин успон и промену титуле. Свакако ни жеља да се промени начин репрезентације владара кроз печате није могла бити разлог за честе промене булотеријâ. Са изузетком преласка с печатâ хагиографског реверса на печат епиграфског типа, није се десила никаква значајна

[25] Небојша Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012), 377, прил. 1.

[26] J.-C. Cheynet, „Introduction", 12.

[27] Б. Хекић, *Печати српских владара*, 217–218.

промена у печатној представи. Уосталом, из византијских примера знамо да чак и када је власник типара добијао нову титулу, при промени типара настојало се да измене у натпису и ликовној представи буду минималне, како би и нови печат ауктора био препознатљив дестинатарима као њихов *уобичајени* печат.[28] Такву тенденцију можемо препознати и код печатâ Стефана Немање. Укључивање први пут светитељевог епитета ὁ Πρωτομάρτυς, те другачији положај његових руку, као и другачији облик дарохранилнице и замена убруса/покрова испод ње завршетком орара на новом печату из Историјског музеја, могу се окарактерисати као минималне измене које овај печат нису значајно удаљиле од устаљеног сигилографског обрасца Стефана Немање, што је посведочено његовим другим печатима. Немањин нови печат свакако је остао препознатљив дестинатарима као његов уобичајен печат.

Можемо се запитати и да ли је Немања имао икакву потребу да у неком тренутку истовремено има више од једног типара. Средњовековни владари могли су истовремено имати и користити више печата, како печата различите типологије (двострани печат, велики печат, мали печат, секретум, сигнет, и сл.), тако и печата исте типологије, али се за српске земље коришћење више печата истог типа истовремено не може посведочити изворном грађом.[29] Немањини великожупански булотерији свакако припадају истој типологији. Једина могућност о којој би онда можда вредело размишљати јесте да је Немањи истовремено било потребно више од једног печатњака суштински истог типа из тог разлога што су се ови булотерији могли налазити код више од једне особе. Но, ово питање отвара знатно сложенију тематику о организацији *владарске канцеларије* под великим жупаном Стефаном Немањом, што је питање које више ствара нове потешкоће, него што нуди одговоре. Уопште, идеја о канцеларији средњовековних српских владара као служби или органу јасно утврђеног састава и хијерархијског уређења анахрона је и никако не одговара реалности; ако је владарска „канцеларија" у Србији икада била на путу да постане институционализована служба с нешто бројнијим особљем, тај се процес никако не може везати за владу Стефана Немање.[30]

---

[28] N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, 4–5.

[29] Gregor Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 56–57, 63–66.

[30] Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 352; Жарко Вујошевић, *Српска владарска канцеларија у средњем веку: студија из упоредне дипломатике* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2015), 13–16, 293–294, 300–301; Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, 117.

Стога, не би требало претпостављати да је Немања као велики жупан истовремено имао више службеника задужених за писање и печаћење исправа који су поседовали сваки по један булотерион.

Остаје још само једна могућност коју треба размотрити када је реч о броју булотерија Стефана Немање. Наиме, Сава Немањић у *Житију Светога Симеона* тврди да је његов брат Стефан, потоњи првовенчани краљ, носио име Немања, баш као и њихов отац.[31] У том случају, током своје владавине као велики жупан, Првовенчани би се звао Стефан Немања (II).[32] Због ове чињенице, већ је изношена хипотеза да би можда печат Стефана Немање из Народног музеја који сигиланта титулише само као жупана, у ствари припадао Стефану Немањи II, тј. Стефану Немањићу пре него што је крунисан за краља.[33] Заиста, печат са жупанском титулом је проблематичан, пошто се не би очекивало да *велики* жупан Стефан Немањић своју титулу, коју је иначе доследно наводио, на печату скрати.[34] С друге стране, ако претпоставимо да је Стефан Немања (I) овај печат користио пре свог успона на великожупански престо, да ли се сме претпоставити да је његова титула у то време гласила *жупан*? Он је у то време био само један од удеоних кнежева у држави свог старијег брата, баш као што су то била и његова преостала браћа Страцимир и Мирослав, која су удеони кнежеви остали и током Немањине великожупанске владе.[35] Па опет, Страцимир је на свом печату поменут само именом, без икакве титуле, док се Мирослав назива *кнезом* (хумским). За коначно разрешење ове дилеме око Немањине *жупанске* титуле било би неопходно знати потпун Немањин cursus honorum, што није могуће.[36] Али не би требало олако одбацити могућност да је неки од печата који носи име Стефана Немање припадао његовом сину, потоњем краљу Стефану

[31] Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Димитрије Богдановић, Београд 1986, 102, 104, 116–117.

[32] Али мора се истаћи да овај владар своје име никада ни у једној исправи није навео другачије до Стефан, а то у својој Хиландарској повељи не чини ни његов отац, који га такође назива само Стефаном, в. *Зборник средњовековних повеља*, књ. 1, 69, 82–83, 86, 91, 94, 108–109, 546, бр. 9, 12–15, 21, 148; Ж. Вујошевић, *Српска владарска канцеларија*, 219.

[33] Срђан Пириватрић, „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодршци области српског престола'", *Зборник радова Византолошког института* 48 (2011) 98–99.

[34] Б. Хекић, *Печати српских владара*, 107.

[35] Милош Благојевић, „Велики кнез и земаљски кнез", *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 298.

[36] Треба подсетити да, уколико се иза синтагме „царски сан" из Немањиног житија крије одређена византијска дворска титула коју је цар Манојло Комнин доделио Немањи, а не општа владарска част, није познато која би то тачно титула била, в. С. Пириватрић, „Манојло I Комнин", 90–91, нап. 5.

Првовенчаном,[37] јер са изузетком печатних отисака који су израђени у булотерију за печате епиграфског типа, ниједан од преосталих печата није сачуван на документу Стефана Немање (I), чиме бисмо могли да га атрибуирамо овом владару без икакве сумње. Тако можда укупан број типара Стефана Немање треба поделити између оца и сина, великих жупана истог имена.

[37] Како је то пре скоро пола века сматрала могућим и Д. Гај-Поповић, „Печат Стефана Немање", 122, за печат из Народног музеја с великожупанском титулом из 1978.

Сл. 1. Нови оловни печат српског великог жупана Стефана Немање (Историјски музеј Србије, Збирка печата, инв. бр. Пч-374).

Сл. 2а. Златни (позлаћени) печат српског великог жупана Стефана Немање као монаха Симеона са Хиландарске повеље (Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, бр. 8866-1).

Сл. 2б. Златни (позлаћени) печат српског великог жупана Стефана Немање као монаха Симеона са Хиландарске повеље (Народна библиотека Србије, Фототека Одељења за археографију, сигн. Ф 169).

Сл. 3. Оловни печат српског великог жупана Стефана Немање из Ермитажа (Государственный Эрмитаж, М-11942).

The State Hermitage Museum, St. Petersburg
Photograph © The State Hermitage Museum/photo by Svetlana Suetova.“

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Split, Nadbiskupski arhiv, Kaptolski arhiv, Scrinia B (Lucius), vol. 536.

Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection (Истраживачка библиотека и колекција Дамбертон Оукс), Byzantine Seals, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals.

Београд, Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка. [Beograd, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Istorijska zbirka]

Београд, Историјски музеј Србије, Збирка печата. [Beograd, Istorijski muzej Srbije, Zbirka pečata]

Београд, Народна библиотека Србије, Фототека Одељења за археографију. [Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Fototeka Odeljenja za arheografiju]

Санкт Петербург, Государственный Эрмитаж (Државни музеј Ермитаж). [Sankt Peterburg, Gosudarstvennyj Érmitaž (Državni muzej Ermitaž)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Anđelić, Pavao „Pečat humskog kneza Miroslava", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20 (1965) 277–280.

Lascaris, Michel, „Sceaux grecs d'Étienne Nemanja", *Byzantion* 12/1–2 (1937) 149–150.

Lihačev, Nikolai, „Sceau de Stefan Nemanja", *Byzantion* 11/2 (1936) 461–468.

Lucius, Joannes, *De regno Dalmatiæ et Croatiæ libri sex*, Amstelædami 1666, 1667[2], 1668[3].

Mošin, Vladimir, „Les sceaux de Stephan Nemania", dans: *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines, Paris 27 juillet – 2 août 1948*, t. 2, Paris 1951, 303–306.

Аврамовић, Димитрије, *Описание древности српски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847. [Avramović, Dimitrije, *Opisanie drevnosti srbski na Svetoj (Atonskoj) Gori*, Beograd 1847]

Гај-Поповић, Добрила, „Печат Стефана Немање", *Нумизматичар* 2 (1979) 119–130. [Gaj-Popović, Dobrila, „Pečat Stefana Nemanje", *Numizmatičar* 2 (1979) 119–130]

Гај-Поповић, Добрила, „Печат Стефана Страцимира", *Нумизматичар* 6 (1983) 131–133. [Gaj-Popović, Dobrila, „Pečat Stefana Stracimira", *Numizmatičar* 6 (1983) 131–133]

Динић, Михаило, „Три повеље из исписа Ивана Лучића", *Зборник Филозофског факултета* 3 (Београд 1955) 69–94 [Dinić, Mihailo, „Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića", *Zbornik filozofskog fakulteta* 3 (Beograd 1955) 69–94]

Зарковић, Божидар, „Печати Стефана Немање", *Баштина* 13 (2002) 245–254. [Zarković, Božidar, „Pečati Stefana Nemanje", *Baština* 13 (2002) 245–254]

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. 1, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. 1, prir. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Beograd 2011]

Петровић, Јозо, „Печат Стефана Немање”, *Нумизматичар* 2 (1935) 27–28. [Petrović, Jozo, „Pečat Stefana Nemanje”, *Numizmatičar* 2 (1935) 27–28]

Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Димитрије Богдановић, Београд 1986. [Sveti Sava, *Sabrani spisi*, prir. Dimitrije Bogdanović, Beograd 1986]

Трифуновић, Ђорђе, Весна Бјелогрлић и Ирена Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља”, у: *Осам векова Студенице: зборник радова*, ур. епископ жички Стефан (Боца) и др., Београд 1986, 49–60. [Trifunović, Đorđe, Vesna Bjelogrlić i Irena Brajović, „Hilandarska osnivačka povelja”, u: *Osam vekova Studenice: zbornik radova*, ur. episkop žički Stefan (Boca) i dr., Beograd 1986, 49–60]

Литература – Secondary Works

Cheynet, Jean-Claude, „Introduction à la sigillographie byzantine”, dans: *La société byzantine. L'apport des sceaux*, ed. Jean-Claude Cheynet, Paris 2008, 1–82.

Čajkanović, Veselin, „Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes”, *Byzantinische Zeitschrift* 19/1 (1910) 111–114.

Čremošnik, Gregor, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976.

Oikonomides, Nicolas, *Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1985.

Благојевић, Милош, „Велики кнез и земаљски кнез”, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 293–318. [Blagojević, Miloš, „Veliki knez i zemaljski knez”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41 (2004) 293–318]

Вујошевић, Жарко, *Српска владарска канцеларија у средњем веку: студија из упоредне дипломатике* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2015). [Vujošević, Žarko, *Srpska vladarska kancelarija u srednjem veku: studija iz uporedne diplomatike* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2015)]

Пириватрић, Срђан, „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодршци области српског престола'”, *Зборник радова Византолошког института* 48 (2011) 89–118. [Pirivatrić, Srđan, „Manojlo I Komnin, 'carski san' i 'samodršci oblasti srpskog prestola'”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 48 (2011) 89–118]

Порчић, Небојша, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2012). [Porčić, Nebojša, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2012)]

Порчић, Небојша, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić, Nebojša, *Dokumenti srpskih vladara u dubrovačkim zbirkama: doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Хекић, Бењамин, „Печат(и) са Лимске повеље краља Уроша Великог и феномен премештања српских краљевских печата на исправама из Архива Манастира Хиландара – сигилографски осврт”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 51–86. [Hekić, Benjamin, „Pečat(i) sa Limske povelje kralja Uroša Velikog i fenomen premeštanja srpskih kraljevskih pečata na ispravama iz Arhiva Manastira Hilandara – sigilografski osvrt”, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 10 (2022) 51–86]

Хекић, Бењамин, „Печати раних Немањића – узори и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе", *Историјски часопис* 68 (2019) 35–68. [Hekić, Benjamin, „Pečati ranih Nemanjića – uzori i paralele u formativnom periodu nemanjićke sigilografske prakse", *Istorijski časopis* 68 (2019) 35–68]

Хекић, Бењамин, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021). [Hekić, Benjamin, *Pečati srpskih srednjovekovnih vladara između zapadnih i vizantijskih uzora* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]

Benjamin Hekić

A NEW SEAL OF STEFAN NEMANJA

Summary

A newly-discovered seal of Serbian grand župan Stefan Nemanja, which was purchased for the Historical Museum of Serbia in Belgrade in 2023, is a lead bulla with a diameter of 34 mm and weighing 20.92 g (fig. 1). On its obverse it contains a horizontal inscription in seven lines, reading + Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια, within a border of dots. The reverse carries the image of St. Stephen the Protomartyr, frontally in full figure, nimbated, dressed in sticharion with orarion, holding a censer in his right hand and a tabernacle (artophorion, ρυχ) in his left hand, accompanied by a vertical legend in two columns, reading Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, all within a border of dots. Apart from this seal, there are five other seals of Stefan Nemanja that modern sigillography knows of. By comparing Nemanja's new lead seal to his other seals, it can be discerned that the new seal follows the general sigillographic patterns of Nemanja's seals, although it does contain some elements that differentiate it from other pieces in the corpus, such as the epithet ὁ Πρωτομάρτυς in the saint's inscription, and also some peculiarities in the saint's iconography. These characteristics also differentiate Nemanja's new bulla from the seals of his brothers, princes Stracimir and Miroslav, but can be found on several contemporary Byzantine lead bullae.

All of Nemanja's seals can be divided into two basic types: seals of epigraphic type and seals with hagiographic reverse. The first type carries only a horizontal inscription (Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια) on the obverse and reverse, while the second type has an image of St. Stephen on the reverse and a horizontal inscription on the obverse, which means that the new seal belongs to the second type. The first type can be dated to the last decade of Nemanja's rule and life, while only one seal (kept in the National Museum in Belgrade) from the first type could be dated before Nemanja's taking of the throne of grand župans, since it calls Nemanja only a župan, not grand župan: Σφραγὶς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια. None of the rest of Nemanja's seals of the second type (three pieces kept in the Hermitage Museum in St. Petersburg, in the National Museum in Belgrade, and in the Historical Museum in Belgrade, respectively) can be dated. However, since they are inscribed as Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια, it can be discerned that Nemanja used them during his reign of 30 years as grand župan. During the said period Nemanja had used (at least) three different boulloteria: one that produced the two seals from the Hermitage Museum in St. Petersburg and the National Museum in Belgrade, one that produced the new seal from the Historical Museum, and one that produced the two seals of epigraphic type. The boulloterion from which Nemanja's newly discovered seal kept in the Historical museum comes might have been used the last (preceding

only the epigraphic seals). This can be posited from the fact that only this seal has the inscription Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς on the reverse, while the rest of Nemanja's hagiographic seals use the shorter inscription Ὁ ἅγιος Στέφανος. Alternatively, some of these seals should perhaps be attributed to Stefan Nemanja's son and heir of the same name (latter becoming the first-crowned Serbian king Stefan), who could have used the same inscription as his father, for his own seals.

Чланак примљен: 31.5.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15.7.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 33–62
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 33–62

УДК: 930.2:003.071(497.11)“13“
DOI: 10.34298/MG2344033R

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ
Београд

СРЕДЊОВЕКОВНИ НАДГРОБНИ НАТПИС ИЗ КАОНИКА КОД КРУШЕВЦА – НОВА ТУМАЧЕЊА

Апстракт: У раду је дат преглед досадашњих проучавања средњовековних надгробних натписа у сливу Рибарске реке и западном делу Алексиначког Поморавља, односно на простору старе жупе Загрлате. Посебна пажња посвећена је надгробном натпису из села Каоника код Крушевца, чији калк доносимо, а с циљем да се пружи ново тумачење у његовом читању. Натпис је настао током периода владавине цара Стефана Душана (1346–1355) и сведочи о смрти извесног Вретоломе Драгослава. Анализом његовог садржаја добија се низ појединости од значаја за изучавања историје, културе, лингвистике и друштвеног уређења у овом делу средњовековне Србије.

Кључне речи: надгробни натпис, надгробници, средњи век, Каоник, Загрлата, Драган Хребељановић, Вретолома Драгослав, властеоска држава.

Abstract: The paper gives an overview of the hitherto analyses of medieval tombstone inscriptions in the Ribarska river basin and the western part of Aleksinačko Pomoravlje, i.e. the area of the old župa of Zagrlata. A particular focus is placed on the tombstone inscription from the Kaonik village near Kruševac, whose transcription we bring here, with the aim to offer its new interpretation. The inscription was created during the rule of Emperor Stefan Dušan (1346–1355) and testifies to the death of a certain Vretoloma Dragoslav. The analysis of its content reveals a number of details important for the study of history, culture, linguistics and social organisation in this part of medieval Serbia.

Keywords: tombstone inscription, tombstones, Middle Ages, Kaonik, Zagrlata, Dragan Hrebeljanović, Vretoloma Dragoslav, feudal state.

* dejanradisavljevicanthro@gmail.com

Уводна разматрања

Интересовање за средњовековне надгробне натписе на простору старе жупе Загрлате,[1] односно на територији у сливу Рибарске реке и западном делу Алексиначког Поморавља, јавља се од последње деценије 19. столећа.[2] Нажалост, већи број надгробника с натписима, који се спомињу у старијој литератури, данас су изгубљени и недоступни за даља проучавања. У том контексту требало би поменути надгробне белеге с некрополе у окружењу Цркве Светог Пантелејона у Ђунису, чији су нам цртежи достављени,[3] с локалитета Латинско гробље између села Честе и Кулине,[4] као и са Џидовског гробља у Великом Шиљеговцу.[5]

Почетком 20. века Љубомир Стојановић објавио је надгробни натпис Георгија Косте из Јаковља, настао у периоду владавине цара Стефана

---

[1] Област Загрлате присајединио је српској средњовековној држави велики жупан Стефан Немања у рату са Византијом 1183. или коју годину доцније: Милош Благојевић, „О 'Земљишту радње Немањине'", у: *Међународни научни скуп: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, септембар 1996*, ур. Јованка Калић, Београд 2000, 67–68, 70–74; исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 16–17; исти, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 109–112. Територија жупе Загрлате протезала се на северу до Сталаћа, док јој је источну границу чинила Јужна Морава. Према југу простирала се до северних падина Јастрепца (Велика Ђулица, 1491 м), а у њен састав највероватније је улазила и долина реке Турије, леве притоке Јужне Мораве, па је у том случају досезала и до Малог Јастрепца (Купињак, 946 м). На западној страни, према жупи Расини, граница је водила падинама Мојскињских планина (Шиљегарник, 493 м), а затим развођем Гагловске и Рибарске реке и преко брда Љуљашка (371 м) до виса Бивољак (616 м), једног од северних огранака Јастрепца: Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, Београд 1978, 74; Синиша Мишић, „Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији", у: *Капија Поморавља*, ур. Драгиша Милошевић, Варварин 2011, 117–120.

[2] Михаило Ст. Ризнић, „Старине у планинини Мојсињи и околини", *Старинар Српског археолошког друштва* VII (1891) 51, 78–79.

[3] Коста Јовановић, „Старе цркве у Мојсињу", *Старинар* II (н. р.) (1907), 156, 158, 165, сл. 10А, 10 Б, 13.

[4] Тихомир Ђорђевић, „Уз Турију", *Старинар Српског археолошког друштва* XI (1894) 134, нап. 1.

[5] Живко Петковић, *Неки преисториски цртежи и најстарија балканска писмена*, Београд 1934, 16, сл. 38. Након ослобођења од Турака 1833. године мештани су изнад надгробника с натписом подигли капелу. На њеном месту саграђена је 1942. године црква посвећена празнику Покрова Пресвете Богородице. Услед великих оштећења приступило се 1975. године рушењу старе и подизању нове цркве, када је у њене темеље уграђен и споменути надгробник с натписом: Есад Попара, *Загрлаћани и Загрлаћанке – Животне приче знаменитих породица и личности*, Крушевац 2019, 19.

Уроша (1355–1371),[6] док је Коста Јовановић публиковао натпис попадије попа Добрила из Ђуниса, датован у крај 14. или почетак 15. столећа.[7]

У новијем раздобљу десио се значајан помак у познавању и проучавању средњовековних надгробних натписа у сливу Рибарске реке. Приликом археолошких рекогносцирања које су 1996. и 1997. године спровели Народни музеј у Крушевцу и Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, под руководством Душана Рашковића и Маје Ђорђевић, откривени су масивни речни облици с уклесаним натписима. Један од њих налази се на сеоском гробљу у Каонику, који уједно представља и главни предмет наше анализе, док је други пронађен на вишеслојном локалитету Селиште, у близини Цркве Светог Петра и Павла, у Великом Шиљеговцу.[8]

Скромни допринос дао је и аутор ових редова публиковањем надгробних натписа Марије Богославе или Богослављеве жене (1292) и Ђурашевог сина Петра (1474) из Здравиња, Вретоломе Драгослава (1346–1355) из Каоника и Вретоломе Мирка (друга или трећа четвртина 14. века) из Великог Шиљеговца,[9] као и детаљном анализом споменутог натписа Георгија Косте из Јаковља.[10]

Циљ рада је да се изнесу нова тумачења у читању појединих делова каоничког натписа, проистекла из његовог пажљивог проучавања, као и да се истакне важност овог писаног споменика за боље познавање средњовековне прошлости жупе Загрлате.

---

[6] Љубомир Стојановић, *Стари српски натписи и записи* I, Београд 1902, 45, натпис бр. 137.

[7] К. Јовановић, „Старе цркве", 165.

[8] Марин Бугар, „Топонимија у археологији Крушевачког краја", *Крушевачки зборник* 9–10 (2003) 14; Душан Рашковић, „Прилози познавању средњовековне топографије Крушевачког краја", *Крушевачки зборник* 15 (2011) 158, 160, 166. Надгробник са локалитета Селиште накнадно је пренет на брдо Ђуковац и постављен усправно око 20 м североисточно од Цркве Покрова Пресвете Богородице, где се и данас налази.

[9] Дејан Радисављевић, „Средњовековни надгробни натписи из слива Рибарске реке код Крушевца", *Натписи и записи* 5 (2019) 10–23, сл. 1а, 1б, 2а, 2б, 3, 4; исти, „Краљ Милутин и његово доба у историји, археологији и народној традицији Крушевачког краја", у: *Краљ Милутин и доба Палеолога: Историја, књижевност, културно наслеђе, Међународни научни скуп, Скопље, 24–26. октобар 2021.*, ур. Ј. Ћирић и С. Убипариповић, Скопје 2022, у штампи.

[10] Дејан Радисављевић, „Трагом средњовековног надгробног натписа из Јаковља код Алексинца", *Ниш и Византија* XIX (2021) 245–260.

Географско-историјски оквир

Село Каоник,[11] на чијем се гробљу налази средњовековни надгробник с натписом који је предмет овог рада, смештено је у равници покрај доњег тока Рибарске реке, око 14 км источно од Крушевца, на територији старе жупе Загрлате. Западно од насеља налазе се брда Велики Вепрак (221 м) и Чокотин Гроб (319 м), обрасла листопадном шумом, док према истоку поглед затварају ниски брегови око превоја Кревет (314 м). На северној страни простире се ужи равничарски појас уз Рибарску реку, уклештен између источних огранака Мојсињских планина (Николија, 286 м) на западу и Ђуниског виса (413 м) на истоку. Према југу, поглед се протеже до шумовитих северних падина Великог Јастрепца и Малог Јастрепца.[12]

У доба антике простор данашњег Каоника налазио се недалеко од саобраћајнице, која је преко Трубарева спајала Крушевац са старим римским путем у долини Јужне Мораве и Велике Мораве, у науци познатим као *Via militaris*. Ова траса коришћена је сасвим извесно и доцније, током средњег века и у раздобљу османске доминације. Прелазила је Јужну Мораву недалеко од средњовековног утврђења Јеринин град у Трубареву,[13] удаљеног око 8 км северно од Каоника. Судећи

---

[11] Село Каоник у нахији Крушевац бележи се први пут у османском попису Крушевачког санџака из 1516. године. Било је насељено власима, на чијем је челу стајао примићур Радич, син Вука. Имало је 21 кућу, 55 табија и четири рата (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA], *Tapu Tahrir Defteri* [TD], BOA, *TD 55*, 10). У доцнијим османским дефтерима из 16. века јавља се под именом Калиник у нахији Загрлата. Године 1528. налазило се у рукама примићура Владисава, сина Радичевог, и његова четири брата, Радоње, Јована, Доброја и Степана, и имало је 20 кућа, 48 табија, једну удовицу и једну баштину, као и једну кућу рата и двојицу табија (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA], *Tapu Tahrir Defteri* [TD], BOA, *TD 1011*, 1116–1117). Према попису из 1536. године бројало је 12 кућа, једног неожењеног и једног ослобођеног (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA], *Tapu Tahrir Defteri* [TD], BOA, *TD 179*, 53). Око 1570. године бележи се, поново, са 12 кућа, као и три неожењена, док османски попис Крушевачког санџака из 1584. године показује да је село тада имало 14 кућа и једног неожењеног (*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi* [TKGM. KKA] *TD 13*, 30).

[12] *Topografska karta 1:25 000*, sekcija Kruševac 4–4 (Makrešane), br. lista 531–4–4, Beograd 1971; *Topografska karta 1:25 000*, sekcija Aleksinac 3–3 (Đunis), br. lista 532–3–3, Beograd 1971.

[13] Душан Рашковић, „Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подучју Мојсињских и Послонских планина", *Гласник САД* 14 (1998) 182–185; Душан Рашковић, „Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју", у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000.*, ур. Љубомир Максимовић, Крушевац 2002, 58–59.

према подацима из повеље манастира Дренче из 1382. године,[14] овде се највероватније налазио и трг с бродом.[15] Поред контроле споменутог путног правца и прелаза преко Јужне Мораве, ово утврђење штитило је и улаз у Сталаћку клисуру.[16]

У циљу бољег разумевања контекста налаза надгробника с натписом из Каоника важно је скренути пажњу и на познате средњовековне некрополе у ближем окружењу (**сл. 1**).

Михаило Ст. Ризнић и Коста Јовановић бележе да се у Каонику, лево од пута који води према Великом Шиљеговцу, налазе остаци сакралног објекта, урасли у трње и шибље, те му се план основе није могао одредити.[17] Заштитна археолошка ископавања на локалитету, која су претходила изградњи данашње Цркве Свете Недеље, спроведена су 1989. године. Нажалост, теренски дневници и извештај са ископавања у међувремену су изгубљени, док су преостала једино три техничка цртежа настала пре и током археолошких ископавања, на основу којих се могу изнети извесни подаци о резултатима спроведених истраживања (**сл. 2**). Црква је била једнобродна грађевина, спољашњих димензија 10x5,08 м, са широком полукружном олтарском апсидом на источној страни. Покрај спољашњих зидова цркве отворене су четири сонде. Сонда 1 била је постављена уз северни део западног зида и имала је димензије 3x1,5 м. Сонда 2, димензија 2x1,5 м, отворена је уз јужно раме олтарске апсиде и крајњи источни део јужног зида наоса. У њеном продужетку према југу, на месту где су на површини терена биле видљиве две аморфне положене надгробне плоче, постављена је сонда 4, димензија 4,5x3 м. У њој су откривена два гроба са скелетним остацима покојника, положеним на леђа (Г–1 и Г–2). Сонда 3 отворена је уз спољашње лице централног дела зида олтарске апсиде и првобитно је имала димензије 6x1,5 м. Накнадно је у централном делу проширена за око 70 цм ка југу, како би се у целости

---

[14] Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2015[2], 181, 185, 188.

[15] М. Ст. Ризнић, *Старине у планинини Мојсињи*, 53, сматрао је да се прелаз са тргом налазио у селу Ђунис, недалеко од данашњег моста на Јужној Морави.

[16] Обренија Вукадин, „Утврђење у селу Трубареву", *Рашка баштина* 3 (1988) 284–286; Душица Минић, „Средњовековно утврђење у Трубареву", *Гласник САД* 6 (1990) 140–144; Dušica Minić i Obrenija Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, redaktor Marko Popović, Beograd 2007, 164–165. У османском дефтеру Крушевачког санџака из 1536. године бележи се мезра Бељина, на месту где се налази тврђава, поред села Трубарева: BOA, *TD 179*, 151. На основу тога може се, са извесном дозом опреза, претпоставити да се иза овог топонима можда крије првобитно име тврђаве на локалитету Јеринин град у Трубареву.

[17] М. Ст. Ризнић, „Старине у планини Мојсињи", 79; К. Јовановић, „Старе цркве у Мојсињу", 158–159.

истражио откривени гроб (Г–3). Покојник је у њему био опружен на леђа, са главом ослоњеном на потиљак, левом руком положеном на карлицу и десном оштро савијеном у лакту и прислоњеном на леву страну груди. У западном делу сонде делимично је истражен још један гроб. С обзиром на то да су горњи делови скелета покојника (Г–4) залазили под темељ зида олтарске апсиде, може се закључити да је црква подигнута на старијој некрополи. Наредне године, приликом копања темеља за нову сакралну грађевину, која је по габаритима знатно већа од првобитне цркве, али и другачијег плана основе, на месту будућег северног дела зида олтарске апсиде и крајњег источног дела северног зида наоса делимично су откопана још два гроба (Г–5 и Г–6). Такође, у ископу за темељ западног зида откривене су две аморфне положене надгробне плоче (**сл. 3**).[18] На основу изгледа надгробних белега некропола је датована у 14–15. век,[19] док се подизање цркве на основу тога може определити у нешто каснији период.

Приликом археолошких рекогносцирања, које је 1987. године спровео Народни музеј у Крушевцу, под руководством Емилије Томић и Николе Берића, евидентирана је средњовековна некропола на локалитету Римско гробље у Каонику (**сл. 4**).[20] Смештена је на уздигнутој заравни (196 м), обраслој храстовом шумом, лево од асфалтног пута према Великом Шиљеговцу и недалеко од ушћа Гребунског потока у Рибарску реку, односно око 150 м северозападно од Цркве Светог Мине. Захвата површину од око 40 ари и на њој се данас уочава 13 надгробника (**сл. 5, 6 и 7**),[21] од којих су неки дислоцирани са својих ранијих положаја. Судећи по примерцима који су и даље *in situ*, може се претпоставити да је већина надгробних белега првобитно стајала усправно. Гробове су, поред масивних речних облутака, обележавале и аморфне положене плоче и усадници, израђени од шкриљца (4). На до сада евидентираним надгробницима нису запажени никакви уклесани мотиви и натписи.

---

[18] *Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву*, Цртеж – Ситуација 1:50 (снимио и цртао Н. Пајовић 1989); Цртеж – Основа сонди са скелетима, размера 1:50 (снимила Г. Тошић 1989, цртао Н. Пајовић 1990); Цртеж – Основа старе цркве и ископ темеља нов. цр. 1:50 (снимио и цртао Н. Пајовић 1990). Овом приликом срдачно се захваљујемо Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву и колегиници Гордани Гаврић на уступљеној документацији.

[19] Д. Рашковић, „Прилози познавању средњовековне топографије", 158.

[20] Исто, 158.

[21] Приликом рекогносцирањса 1987. године на некрополи је регистровано око 15 *плоча*. Раније се на локалитету запажао већи број надгробника, које су мештани употребили за градњу својих кућа: М. Бугар, „Топонимија", 21.

Надгробни натпис Вретоломе Драгослава из Каоника

На надгробни натпис из Каоника први је пажњу скренуо археолог Душан Рашковић 2011. године, погрешно сматрајући да потиче из 17. столећа.[22] Прелиминарне резултате његовог проучавања саопштили смо 2019. године у раду о средњовековним надгробним натписима у сливу Рибарске реке.[23]

У фебруару 2022. године аутор је приступио пажљивом чишћењу натписног поља од наслага лишајева и прљавштине, које је изведено четком од природних влакана и водом. Истом приликом израђен је и калк натписа. Његовим поновним ишчитавањем уочени су делови који су раније остали непримећени, те се стога дошло до нових података у читању овог значајног натписа. У међувремену, из штампе је изашао прилог класичног филолога Жарка Б. Вељковића и археолога Војкана Милутиновића из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, који доноси и низ грешака у читању каоничког натписа,[24] а на које ћемо се детаљније осврнути нешто касније.

Данашње гробље села Каоник, настало крајем 18. или почетком 19. века, смештено је на потесу Угар (око 198 м), односно на благој падини окренутој ка истоку и Рибарској реци. Надгробни белег, који је предмет истраживања, позициониран је у његовом северном делу, односно усађен је у бетонску стазу са спољашње стране јужног дела зида олтарске апсиде гробљанског параклиса Свете Петке, подигнутог између 2001. и 2005. године, тако да му је натписно поље окренуто ка југу (**сл. 8**).

Реч је о масивном речном облутку плочастог овалног облика. Висине је 1,56 м, највеће ширине у горњем делу 0,90 м, одакле се постепено сужава до ширине од 0,38 м на доњем крају,[25] док му дебљина варира од 0,18 до 0,25 м.

Натпис је распоређен у девет релативно правилних редова, који прате контуру камена, те су неједнаке дужине. Изведен је ћириличким писмом на старосрпском језику. Натписно поље има приближне димензије око 85x55 цм. Механичким путем уништен је крај првог реда натписа, односно горњи леви угао надгробника, док су поједина слова на средини трећег и четвртог реда знатније оштећена деловањем лишаја и атмосферилија.

[22] Д. Рашковић, „Прилози познавању средњовековне топографије", 158.

[23] Д. Радисављевић, „Средњовековни надгробни натписи", 16–20, сл. 3.

[24] Жарко Б. Вељковић и Војкан Милутиновић, „Осврт на новообјављене натписе из периода до XIX в. у часопису *Натписи и записи*", *Зборник Матице српске за историју* 106 (2022) 104–106.

[25] Д. Рашковић, „Прилози познавању средњовековне топографије", 158. Надгробник је данас видљив у висини од 1 м, док му је ширина у доњем делу, односно у нивоу бетонске стазе 0,66 м.

Слова су клесана невешто, техником косог реза, а њихова висина је различита и варира од 3 до 7 цм. У натпису нема лигатура и надредних слова (**сл. 9, 10 и 11**).

Натпис почиње вербалном инвокацијом у првом реду и на почетку следећег реда. Други и трећи ред садржи податке о духовном имену покојника, **Врѣтолома**, и описно време његове смрти, изражено кроз помен имена владара, **в(ь) дни Стєпана цара**. Након чишћења надгробника постало је јасно да се у четвртом реду, иза речи **цара**, не налази везник **и**, како смо претходно мислили, већ слово **а**. Следећа реч почиње словом **з** које подсећа на његов латинички облик (**z**). Најсличније је слову **з** у натписима Васила из Цркве Богородице Љевишке у Призрену (1327), великог војводе Јована Оливера у Цркви манастира Леснова (1341), Марије Палеолог из Цркве Светог Димитрија у Скопљу (1355), Ненада, сина казнаца Богдана из Ниша (1372) и севаста Огњана из села Боженице код Софије (око 1395).[26] Иза слова **з** налази се нешто веће оштећење у камену, док је од наредног слова преостало вертикално стабло и делови две петљице на његовој десној страни, што заједно указује на слово **в**, иза ког се налазе **м** и **ь**. На основу тога реч се поуздано може реконструисати као **з(о)<в>(о)мь**.[27] У наставку четвртог и на почетку петог реда саопштава се световно име покојника, **Драгославь**. С обзиром на то може се претпоставити да је клесар приликом резања натписа начинио омашку, те је световно име покојника убележио накнадно, иза спомена владара, а не како је то уобичајено након навођења духовног имена. У наставку петог и у шестом реду казује се име властелина у чијој је *држави* покојник преминуо, **вь дрьжави Хребєлановића Драгана**. Важно је скренути пажњу да је у патроними Хребељановић употребљено слово ђерв (**ѣ**) с гласовном вредношћу ђ, што представља ортографску традицију зетско-хумског и босанског подручја,[28] а не слово К, како је уобичајено у рашкој ортографији.[29] Слово **ѣ** састоји се од заобљеног постоља и вертикалног стабла, које пресеца хоризонтална црта чији су крајеви повијени на доле под правим углом, и нема ближих паралела у познатој епиграфској грађи.

[26] Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 50, 57, 64, 79, 90, сл. 28, 37а, 45, 65, 81.

[27] Ж. Вељковић и В. Милутиновић, „Осврт на новообјављене натписе", 106, ову реч погрешно читају као „[**син**]**ь**", а превиђају и постојање претходног слова **а**.

[28] Г. Томовић, *Морфологија*, 20; Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи (графија, ортографија и језик)*, Београд 2003, 47, 79.

[29] Слово **ѣ**, осим примера из Коаника, у средњовековној епиграфској грађи са територије Србије срећемо још једино у надгробном натпису Степана Родоповића из Народног музеја у Скопљу (1469): Г. Томовић, *Морфологија*, 20, 117, сл. 119.

У последња три реда бележи се да је надгробник поставио **Доичѣнь**, син Вретоломе Драгослава, те да је натпис клесао **попь Пȣрьта**. У последњем, деветом реду, иза имена Пурта налази се празан простор, дужине око 18 цм, на чијем је крају, а испод другог слова **п** у именици **попь**, из претходног реда, уклесано слово **п**, које би се могло тумачити као потпис клесара (**сл. 12**). Најближе аналогије за овакав вид потписа проналазимо у надгробном натпису Радоја Вуковића са некрополе Радимља код Стоца, насталом око 1490. године, где се клесар, највероватније Бољашин Богашић, два пута потписао само првим словима свог имена и презимена (**ББ ББ**).[30]

Требало би на овом месту скренути пажњу и на нова тумачења у односу на читање натписа из Каоника Ж. Вељковића и В. Милутиновића. Изнад слова **и** у речи **б҃ж҃и** у другом реду и изнад слова **а** у речи **ц҃а҃р҃а** у четвртом, аутори погрешно виде двотачке, иако је реч о дужим титлама које су неправилне, а које највероватније због тврдоће камена нису изведене у правој хоризонталној линији. Такође, не постоје ни вертикалне двотачке (:) иза имена властелина Драгана и Вретоломиног сина Дојчена (Дојчина), већ се на тим местима запажају мања неправилна оштећења настала ерозијом облутка. Ипак, највеће неправилности налазимо у њиховом произвољном читању последњег реда натписа, где иза имена **Пȣрьта**, на празном простору, који не садржи никакав текст, а на основу једног оштећења у облику слова **л**, превиђајући усамљено **п**, аутори дају наводну годину клесања натписа ([**бь**] **л**[**ѣто** ? ҂ѕѡѯ]**г** (У преводу: Године ? 6863 (? 1354/1355)).[31]

Према новом тумачењу текст натписа гласи:[32]

|1| **Вь име ѡ(т)ца и сина и сьветаг<о>**
|2| **дȣха прѣстави се ра(бь) б(о)жи**
|3| **Врѣтолома в(ь) дни Степа**
|4| **на ц҃а҃р҃а а з(о)<в>(о)мь Драгос**
|5| **лавь и вь дрьжави Хреб**
|6| **елановиѣа Драгана**
|7| **а постави га синь мȣ До**
|8| **ичѣнь а писа га попь**
|9| **Пȣрьта П**

[30] Marko Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962, 66–67, nat. 44.

[31] Ж. Вељковић и В. Милутиновић, „Осврт на новообјављене натписе”, 104–106.

[32] Захваљујемо се овом приликом др Александру Ломи, академику, и др Браниславу Цветковићу из Народног музеја у Јагодини на несебичној помоћи и сугестијама у читању приложених натписа.

Превод:

У име Оца и Сина и Светога
|2| Духа. Упокоји се слуга божији
|3| Вретолома, у време Степа-
|4| на цара, а назван Драгос-
|5| лав, и у држави Хреб-
|6| ељановића Драгана.
|7| А постави га (надгробник) син му До-
|8| јчен (Дојчин). А писа га (натпис) поп
|9| Пурта. П

Натпис сведочи о смрти Вретоломе Драгослава, чије духовно име свакако представља локалну варијанту изведену од хришћанског имена Вартоломеј.[33] Важно је, такође, указати да су облици Вртолома, Вретолома и Вратолома,[34] као локалне варијанте имена апостола Вартоломеја, и данас у употреби међу сеоским становништвом у ближој околини Крушевца и Трстеника, јужно од Западне Мораве.[35] Надгробни белег поставио је Дојчен (Дојчин), син преминулог, док је натпис уклесао поп Пурта, који нам је оставио и свој потпис у виду слова П на његовом крају. Година смрти покојника није забележена, те се натпис може оквирно датовати споменом *цара Степана*, односно цара Стефана Душана,[36] у раздобље од 1346. до 1355. године.[37]

---

[33] Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 49.

[34] Важно је указати на то да се поред наведених у изворима јавља и народни облик Вратол. Видети у: М. Грковић, *Речник личних имена*, 57.

[35] Теренска истраживања аутора, непубликовано.

[36] У познатим натписима, насталим током периода владавине цара Стефана Душана (1346–1355), овај владар бележи се најчешће под титуларним, односно крштеним именом Стефан (натпис великог челника Димитрија из манастира Бање код Прибоја (1349), Марије Палеолог из Цркве Светог Димитрија у Скопљу (1355), Аврама из села Студенице код Пећи (1346–1355) и војводе Ђурђа Жугровића из Цркве Вазнесења Господњег у Чачаку (1346–1355)), а доста ређе и под обликом Степан (Стјепан), преузетом из говорног језика, као у нашем случају (натпис Дабижива из цркве у Ваганешу код Новог Брда (1355) и трећег витеза Јоакима Ђураша с некрополе испред Цркве Светог Арханђела Михаила на Превлаци у Боки Которској (1346–1355)): Г. Томовић, *Морфологија*, 61–64, 73, сл. 42, 44–46, 57; иста, „Надгробни натпис војводе цара Душана из Чачка", у: *Богородица Градачка у историји српског народа – Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992.*, Чачак 1993, 107–111; иста, „Ђураш – трећи витез у цара Стјепана", *Бока* 24 (2004) 105–112.

[37] С обзиром на то да су оба српска цара Душан и Урош носила титуларно или, што је вероватније, крштено име Стефан, те да је надгробни натпис трећег витеза Јоакима Ђураша с некрополе испред Цркве Светог Арханђела Михаила на Превлаци првобитно датован *после* 1362. године, раније смо сматрали да би натпис из Каоника требало

Употребу вербалне инвокације на почетку надгробног натписа срећемо веома рано. Први пут, колико нам је познато, јавља се у Самуиловом натпису из 993. године.[38] Најчешће је проналазимо у средњовековним надгробним натписима са подручја данашње Босне и Херцеговине, односно у натпису Полихранije Радаче из Величана код Љубиња (1377–1391 или 1383–1391), Влатка Влађевића (1399–1407) и војводе Миотоша (1399–1415) из Влађевине код Рогатице, Вигња Милошевића из Кочерине код Груда (1404), кнеза Батића из Копошића код Илијаша (1420–1428), Вукосава Лупчића или Луповчића с планине Височице (15. век), Стапјана Тридановића из Ходова код Мостара (15–16. век) и непознатог покојника из Калиновика (највероватније 16. век).[39] На територији Србије вербалне инвокације срећемо, осим на примерку из Каоника, једино у надгробним натписима Вретоломе Мирка с оближње некрополе Ћуковац у Великом Шиљеговцу (друга или трећа четвртина 14. века)[40] и Георгија Хрба из околине Зајечара (1365–1398).[41]

Облици слова у натпису одговарају српском епиграфском писму друге четвртине и друге половине 14. века.[42] Територијално најближе паралеле за морфолошке карактеристике већине уклесаних слова, осим слова **χ** и **ж**, проналазимо у надгробном натпису извесног Вретоломе Мирка с оближњег локалитета Ћуковац у Великом Шиљеговцу (**сл. 13, 14 и 15**), чије исправљено читање доносимо у целости:

|1| **Вь име ѡ(тт)ца** (sic !) **и с(ин)а и сь(вѣ)та<го>**
|2| **д(ѯ)ха прѣ(ста)ви се ра(бь)**
|3| **б(о)жи Врѣтолома**
|4| **а зов(о)мь Мирь**
|5| **ко поме**
|6| **ни га вь вѣ**
|7| **це.**

ширe определити у раздобље од 1346. до 1371. године: Г. Томовић, *Морфологија*, 73; Д. Радисављевић, „Средњовековни надгробни натписи", 18, 20. Детаљније о имену Стефан у владарској кући Немањића и критици ранијих претпоставки о њему као титуларном имену, видети у: Ивана Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 81–86.

[38] Г. Томовић, *Морфологија*, 31, сл. 1.

[39] M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, 12–13, nat. 1; isti, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* II, Sarajevo 1964, 10–11, 48–49, nat. 52, 102; isti, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo 1964a, 42–43, 48–49, nat. 175, 184; Г. Томовић, *Морфологија*, 85–86, 95, 97–99, 103, сл. 76, 88, 92–93, 99.

[40] Д. Радисављевић, „Средњовековни надгробни натписи", 20–22, сл. 4.

[41] Г. Томовић, *Морфологија*, 90–91, сл. 83.

[42] Детаљније о морфолошким карактеристикама уклесаних слова у надгробном натпису Вретоломе Драгослава, видети у: Д. Радисављевић, „Средњовековни надгробни натписи", 17.

Превод:

У име Оца и Сина и Светога
|2| Духа. Упокоји се слуга
|3| божији Вретолома,
|4| а назван Мир-
|5| ко. Поме-
|6| ни га у ве-
|7| кове.

Просторно нешто даље аналогије за облике уклесаних слова (**в**, **м**, **а**, **и**, **д**, **р**, **т**, **г**, **с**, **п**, **л**, **ѡ**, **б**, **ь**), налазимо и у натпису војводе Масна, усеченом у стену на левој обали реке Дрежанке, близу њеног ушћа у Неретву, у селу Доња Дрежница у Босни и Херцеговини, датованог у раздобље између 1355. и 1377. године.[43]

Нажалост, о Вретоломи Драгославу, његовом сину Дојчену (Дојчину), властелину Драгану Хребељановићу и попу Пурти немамо других података из доступних писаних извора. Може се претпоставити да је Вретолома Драгослав био припадник нижег локалног племства, а његова породица довољно имућна да је могла да приушти израду надгробног натписа. Исти народни облик, изведен од хришћанског имена Вартоломеј, срећемо само још на надгробнику Вретоломе Мирка из Великог Шиљеговца, који је не само просторно и временски, већ и по епиграфским одликама (вербална инвокација, облици слова) најближи натпису из Каоника. Наведене чињенице би могле указивати на то да се не ради о монашком, него можда о породичном имену или надимку. На другој страни, у случају да је ипак у питању монашко име, узимање исте, ретке (народне) варијанте такође би могло посредно да укаже на породичну везу између Драгослава и Мирка, за шта имамо паралеле и у неким другим властеоским породицама. На пример, брат Вука Бранковића Никола Радоња преминуо је као великосхимник Герасим, а исто монашко име понео је и његов синовац, Вуков старији син Гргур.[44]

Поп Пурта[45] припадао је свакако локалном свештенству, а поред попова Митка и Прибка (1365–1371) из Каменице код Крагујевца,[46] попа Василија

[43] Г. Томовић, *Морфологија*, 68–69, сл. 51.

[44] Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 20–22, 56.

[45] Име Пурта посведочено је у једном дубровачком документу од 29. јануара 1425. године у средњем Подрињу, а очувано је у имену села Пуртићи у Осату: М, Динић, *Српске земље*, 297, нап. 20, 21.

[46] Ненад Карамијалковић, „Споменик прича причу: средњовековни надгробник из рудничке Каменице", у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. Синиша Мишић и др., Аранђеловац 2018, 253, 255, 257, сл. 2, 6.

(1394) из Горњачке клисуре,[47] Брата или Брапа (1393–1402) из Смедерева,[48] Богише (друга половина, односно крај 14. века) и Првоша (друга половина или крај 15. века) из манастира Кончулића код Рашке,[49] Прибитка (почетак 15. века) и Петка Шука (друга половина 15. века) из Доње Борине код Лознице,[50] попа Дамијана (1474) из Здравиња код Крушевца[51] и Вранеша из Жупањевца код Рековца (највероватније 16. век),[52] припада малобројној скупини по имену познатих средњовековних клесара надгробних натписа са простора данашње Србије.

Драган Хребељановић припадао је вишем властеоском слоју, на шта указује податак да је под својом управом имао *државу*. У овом случају под појмом *држава* подразумева се мања територијална и политичка целина под управом имућног властелина, који је признавао врховну власт владара, у нашем случају цара Стефана Душана, и био му потчињен. Властеоска *држава* могла је да обухвата једну *земљу*, односно неколико жупа, али и само једну жупу или њен део. Њено седиште обично је био неки добро утврђен град, који је истовремено имао улогу политичког и управног центра.[53] Не може се ништа поуздано рећи о величини и границама *државе* Драгана Хребељановића. У њен састав свакако је улазио крај око данашњег села Каоника, а највероватније и читава жупа Загрлата, али се не може одбацити ни могућност да је захватала и суседну жупу Расину, која се као посебна властеоска *држава* спомиње у контексту извесних догађаја с почетка последње деценије 13. столећа.[54] Такође, није нам

---

[47] Димитрије Мадас и Александар Гајић, „Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури", *Саопштења* XV (1983) 234.

[48] Дејан Радисављевић, „Средњовековни надгробник са уклесаним натписом из Музеја у Смедереву", *Натписи и записи* 6 (2020) 13, сл. 3–8.

[49] Даница Поповић, „Надгробни споменици у Кончулићу", *Саопштења* XXVII–XXVIII (1995–1996) 56–57, 60.

[50] Гордана Томовић, „Надгробни натписи из Подриња", *Историјски часопис* XXIX–XXX (1982–1983) 56–57, сл. 4, 5а, в, г, е; Емина Зечевић, *Мраморје – стећци западне Србије*, Београд 2005, 77.

[51] Д. Радисављевић, „Средњовековни надгробни натписи", 15, сл. 2б.

[52] Александар Ристић, „Епиграфски споменик из Жупањевца у збирци Народног музеја у Крагујевцу", *Гласник САД* 36 (2020) 387, 389, 394–395, сл. 1, 7, 8.

[53] Милош Благојевић, „Српско краљевство и 'државе' у делу Данила II", у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. Војислав Ђурић, Београд 1991, 142, 148–152; Милош Благојевић, „Држава", у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 167–169; Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 2002, 207–210.

[54] Архиепископ Данило и други, *Живот краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 115–116.

познато ни где је било њено седиште, с обзиром на слабу истраженост дате територије.

Важно је на овом месту скренути пажњу на то да је приликом обнове Цркве Светог Нестора у селу Витковац,[55] око 5 км ваздушном линијом североисточно од Каоника, највероватније 1870. године пронађена надгробна плоча с натписом извесног *Петра Гребељановића*.[56] Нажалост, надгробник је накнадно уграђен у зид цркве, те се садржај натписа не може проверити, а ни ближе датовати. Прихватимо ли претпоставку да припада раздобљу касног средњег века, било би то још једно значајно писано сведочанство о присуству властеоске породице Хребељановић на простору жупе Загрлате.

Презиме Хребељановић (Гребељановић) везује се у историографији за кнеза Лазара, који је од цара Уроша 1365. године добио на управу, поред Топлице, Ибра и Пусте реке, и крај у околини Крушевца, односно жупу Расину.[57] Међутим, битно је истаћи да савремени, али и нешто млађи писани извори не бележе презимена овог владара.[58] На основу непознатог извора, до нас је доспело преко дела Мавра Орбина, публикованог 1601. године, а који пише: *Il Conte Lazaro fù figliuolo di Pribaz* ***Chrebelanouich****, che fù gentil'huomo, & Barone nel tempo dell'imperadore Stefano* (*Кнез Лазар бијаше син Прибца* ***Хребељановића****, племића и великаша за владавине цара Стефана*).[59] Иако прихватљива, претпостаавка о могућем сродству Драгана Хребељановића, чија нам властеоска титула није позната, и кнеза Лазара, остаје у домену хипотезе и без поузданог ослонца у доступној писаној грађи.[60] Међутим, околност да је кнез Лазар баш у суседној

[55] Детаљније о Цркви Светог Нестора у Витковцу, са старијом литературом, видети у: Надежда Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 221–223.

[56] Непознати летописац витковачке цркве, не наводећи извор, бележи да је Петар Гребељановић био брат кнеза Лазара: *Летопис цркве Витковачке*, 11. Нажалост, нису нам познати разлози за овакву тврдњу, односно да ли је изведена на основу садржаја натписа, који аутор не саопштава у целости, или пак своју претпоставку заснива искључиво на основу презимена.

[57] Милош Благојевић, „Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, ур. Коста Михаиловић, Београд 2007, 6, 8.

[58] Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, Београд 2001, 18.

[59] Don Mavro Orbini, *Il regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti schiavon*, Pesaro MDCI [1601], 311; Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, prir. Franjo Šanjek, Zagreb 1999, 373.

[60] Иако се не може довести у везу са Хребељановићима из Загрлате, требало би поменути и челника, потоњег великог челника Хребељана који се бележи 1405. године као „милосник" у уговору деспота Стефана Лазаревића (кнез 1393–1402, деспот 1402–1427)

жупи Расини подигао свој престони град свакако упућује на закључак да је у овом крају имао своје чврсто упориште. Подаци каоничког натписа не доказују, али могу сугерисати дубље породичне везе кнеза Лазара с крушевачким крајем. У том контексту требало би поменути да су Лазарева сестра, удата за челника Мусу, и једна кћер носиле име Драгана.[61] Народна имена Драган и Драгана, позната из више средњовековних извора, свакако нису била ретка нити доказују породичну везу између Драгана и Прибца Хребељановића, оца кнеза Лазара. С друге стране, остаје чињеница да су Драган Хребељановић и Лазарева сестра две највише позициониране средњовековне српске личности с наведеним именима.

У надгробном натпису Георгија Косте, Воихниног сина и Утеховог брата, из Јаковља, око 19 км југоисточно од Каоника, а насталом у доба цара Стефана Уроша (1355–1371), спомиње се властеоска *држава* извесног Срацимира.[62] Не улазећи овом приликом у претпоставке о идентитету овог властелина, да се закључити да је жупа Загрлата или један њен део, након промена на престолу 1355. године или смрти Драгана Хребељановића, дата у *државу* властелину Срацимиру.[63]

Закључак

Средњовековни надгробни натпис из Каоника представља важно писано сведочанство за познавање историје, лингвистике, културе и државне управе на територији жупе Загрлате. Досадашња истраживања показала су постојање две средњовековне некрополе на простору Каоника,

са Дубровником: Милош Благојевић, „Врховна власт и државна управа", у: *Историја српског народа* 2, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 120. Такође, поред 199 сребрних денара угарског краља Сигисмунда Луксембуршког (1387–1437) датованих у период од 1387. до 1389. године, пронађена је у гробу бр. 3 у Цркви Светог Николе на локалитету Манастирак код Велике Крушевице у близини Рековца и плакета за чашу с натписом **Сиѣ чаша чєоника Хребелана**: Гордана Тошић, „Манастир Манастирак – прилог проучавању", у: *Научни скуп Манастир Каленић, у сусрет шестој стогодишњици*, ур. Јованка Калић, Београд–Крагујевац 2009, 147–154, сл. 4; Гордана Гаврић, „Два старосрпска натписа на чашама из Манастирка и Јошја", *Натписи и записи* 1 (2015) 29–32.

[61] Миодраг Пурковић, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, Београд 1996, 67–69; Синиша Мишић, „Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи", у: *Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, тематски зборник радова са међународног научног скупа*, ур. С. Мишић, Крушевац и Београд 2014, 8.

[62] Љ. Стојановић, *Стари српски натписи*, 45, натпис бр. 137.

[63] Детаљније о средњовековном надгробном натпису из Јаковља, видети у: Д. Радисављевић, „Трагом средњовековног надгробног натписа", 245–260.

тачније на локалитетима Црква Свете Недеље и Римско гробље. Судећи према откривању масивних речних облутака у функцији надгробних белега на некрополи Римско гробље, можемо с великим степеном вероватноће претпоставити да је средњовековни надгробник с натписом, који је предмет наших испитивања, пренет у неком тренутку с овог локалитета на савремено сеоско гробље у Каонику на потесу Угар, око 1,9 км према северозападу, где се и данас налази. Надгробник је првобитно стајао над гробом извесног Вретоломе Драгослава, највероватније припадника локалног нижег властеоског слоја, док га је у помен оцу поставио његов син Дојчен (Дојчин). Надгробни натпис клесао је поп Пурта, који је највероватније оставио и свој потпис у облику слова П. Настао је у раздобљу владавине цара Стефана Душана, односно између 1346. и 1355. године, када се жупа Загрлата или један њен део налазила у *држави* Драгана Хребељановића, властелина до сада непознатог из других писаних извора.

Према нашем мишљењу, надгробник би требало, због изузетног значаја уклесаног натписа, пренети у Народни музеј у Крушевцу на конзервацију и даље чување.

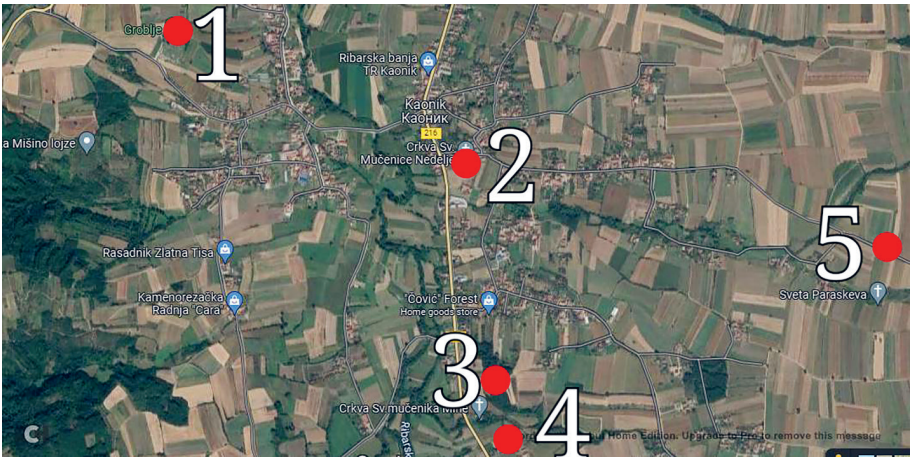

Слика 1. Средњовековни локалитети у Каонику и место налаза надгробника с натписом: 1. Надгробник Вретоломе Драгослава на данашњем каоничком гробљу, 2. остаци цркве Свете Недеље и некропола, 3. Римско гробље, некропола, 4. Боићки Чаир, остаци насеља и 5. Толунџине њиве (Околиште), остаци насеља.

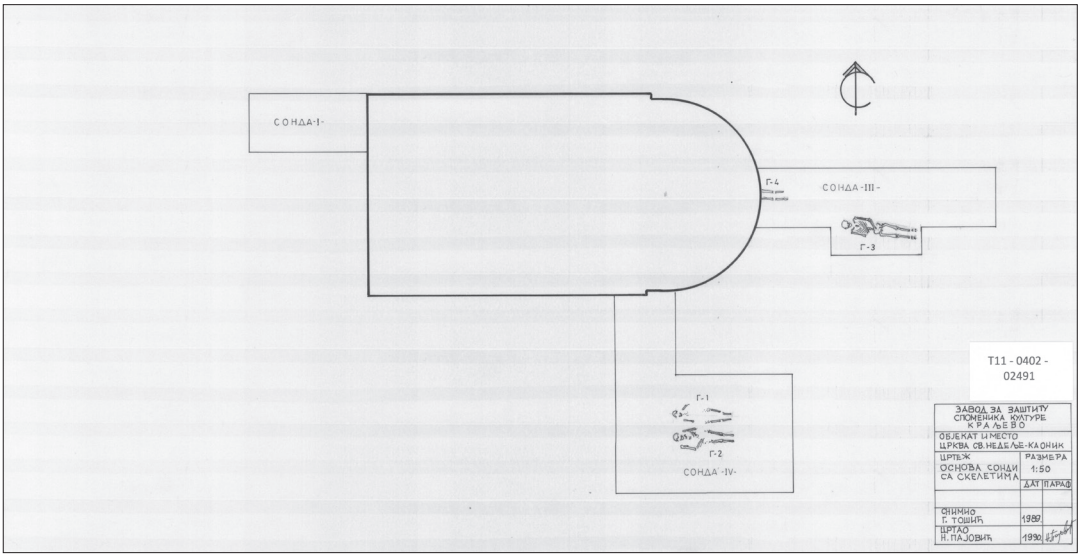

Слика 2. Локалитет Црква Свете Недеље у Каонику, археолошке сонде са скелетима (Документација Завода за заштиту споменика културе Карљево).

Слика 3. Црква Свете Недеље у Каонику, данашње стање
(фото Д. Радисављевић).

Слика 4. Локалитет Римско гробље у Каонику
(фото Д. Радисављевић).

Слика 5. Надгробник на локалитету Римско гробље у Каонику (фото Д. Радисављевић).

Слика 6. Надгробни белег на локалитету Римско гробље у Каонику (фото Д. Радисављевић).

Слика 7. Надгробници на локалитету Римско гробље у Каонику (фото Д. Радисављевић).

Слика 8. Параклис Свете Петке са надгробником Вретоломе Драгослава на каоничком гробљу (фото Д. Радисављевић).

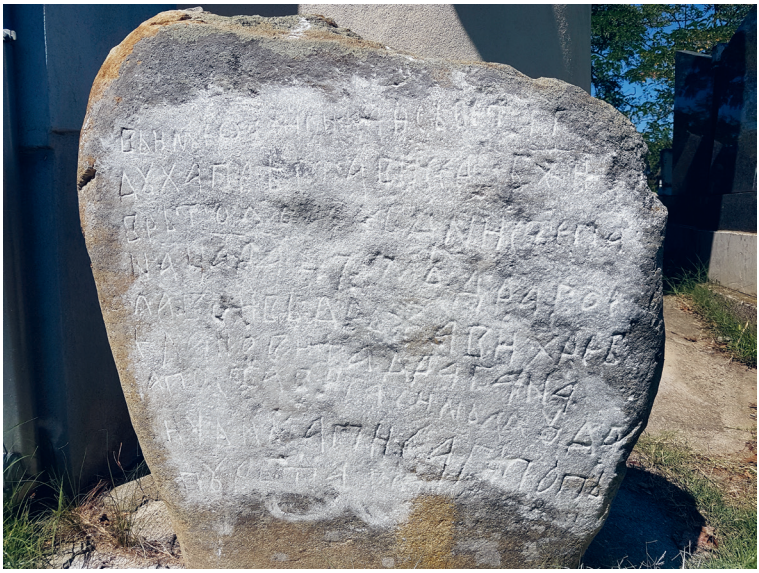

Слика 9. Надгробни натпис Вретоломе Драгослава (1346–1355) из Каоника (фото Д. Радисављевић).

Слика 10. Надгробни натпис Вретоломе Драгослава из Каоника, након делимичног чишћења (фото Д. Радисављевић).

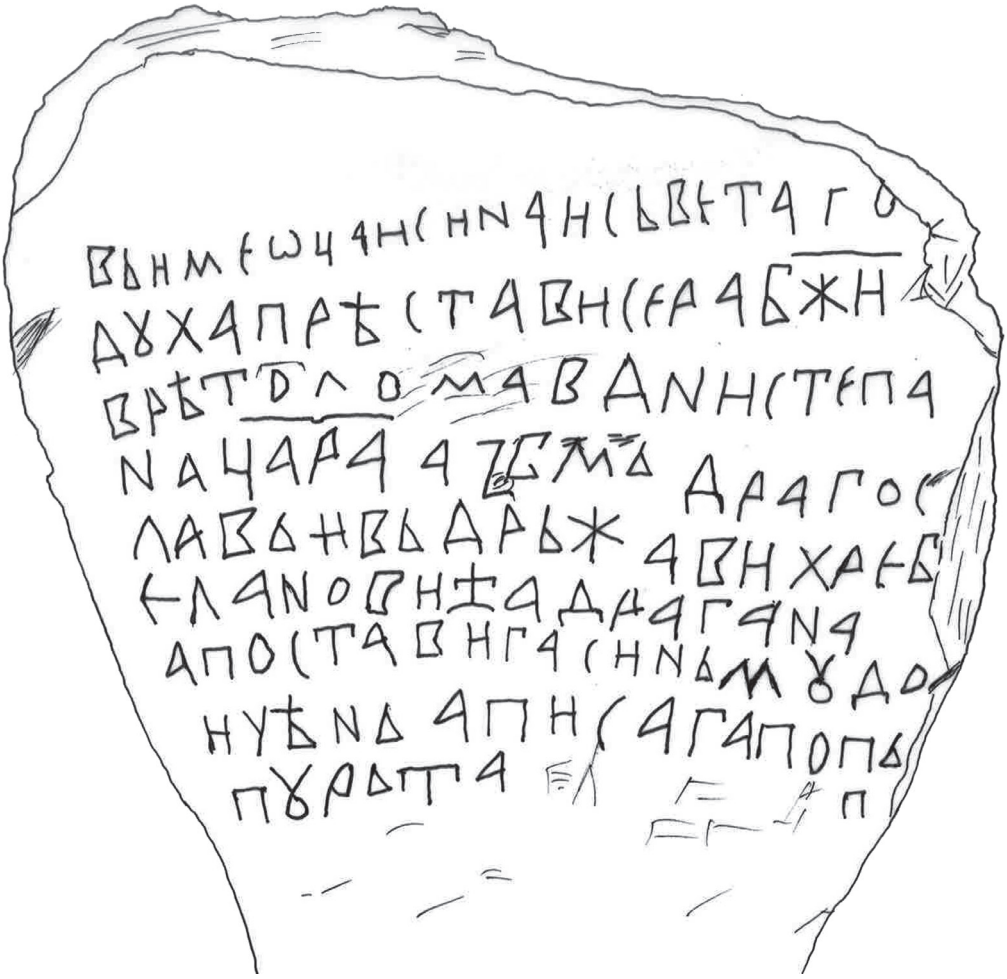

Слика 11. Калк надгробног натписа Вретоломе Драгослава из Каоника (цртеж Д. Радисављевић).

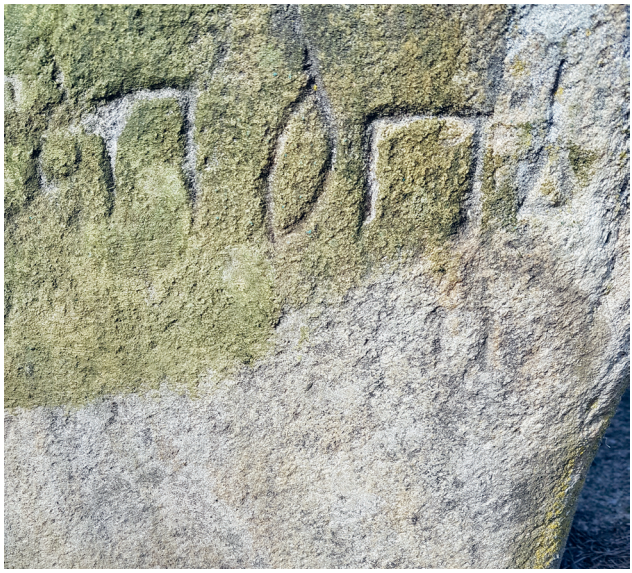

Слика 12. Део натписа Вретоломе Драгослава са потписом клесара попа Пурте (фото Д. Радисављевић).

Слика 13. Положај локалитета Цидовско гробље на брду Ћуковац у Великом Шиљеговцу (фото Д. Радисављевић).

Слика 14. Надгробник са натписом Вретоломе Мирка на локалитету Џидовско гробље на брду Ћуковац у Великом Шиљеговцу (фото Д. Радисављевић).

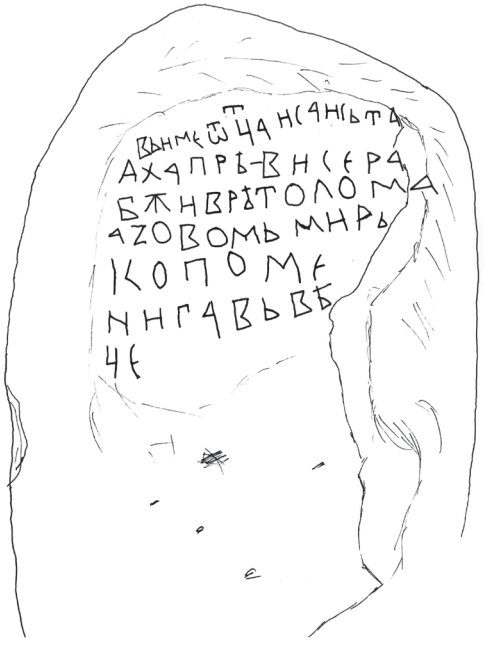

Слика 15. Калк надгробног натписа Вретоломе Мирка са локалитета Џидовско гробље на брду Ћуковац у Великом Шиљеговцу (цртеж Д. Радисављевић).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

*Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi [*TKGM. KKA*] TD 13*.

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *Tapu Tahrir Defteri [*TD] BOA, *TD 55*, 179, 567, 1011.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву: Цртеж – Ситуација 1:50 (снимио и цртао Н. Пајовић 1989); Цртеж – Основа сонди са скелетима, размера 1:50 (снимила Г. Тошић 1989, цртао Н. Пајовић 1990); Цртеж – Основа старе цркве и ископ темеља нов. цр. 1:50 (снимио и цртао Н. Пајовић 1990). [*Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu*: Crtež – Situacija 1:50 (snimio i crtao N. Pajović 1989); Crtež – osnova sondi sa skeletima, razmera 1:50 (snimila G. Tošić 1989, crtao N. Pajović 1990); Crtež – Osnova stare crkve i iskop temelja nov. cr. 1:50 (snimio i crtao N. Pajović 1990)]

Летопис цркве Витковачке, н. г., Црква Светог Нестора у Витковцу [*Letopis crkve Vitkovačke*, n. g., Crkva Svetog Nestora u Vitkovcu]

Објављени извори – Published Primary Sources

Vego, Marko, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962.

Vego, Marko, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* II, Sarajevo 1964.

Vego, Marko, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo 1964.

Orbini, Don Mavro, *Il regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti schiavon*, Pesaro MDCI [1601].

Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slovena*, prir. Franjo Šanjek, Zagreb 1999.

Архиепископ Данило и други, *Живот краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866. [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Život kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, prir. Đ. Daničić, Zagreb 1866]

Младеновић, Александар, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, 2. издање, Београд 2015. [Mladenović, Aleksandar, *Povelje kneza Lazara: tekst, komentari, snimci*, 2. izdanje, Beograd 2015]

Стојановић, Љубомир, *Стари српски натписи и записи* I, Београд 1902. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski natpisi i zapisi* I, Beograd 1902]

Литература – Secondary Works

Minić, Dušica i Obrenija Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, redaktor Marko Popović, Beograd 2007.

Благојевић, Милош, „Врховна власт и државна управа”, у: *Историја српског народа* 2, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 109–127. [Blagojević, Miloš, „Vrhovna vlast i državna uprava”, u: *Istorija srpskog naroda* 2, ur. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 109–127]

Благојевић, Милош, „Српско краљевство и 'државе' у делу Данила II", у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. Војислав Ђурић, Београд 1991, 139–155. [Blagojević, Miloš, „Srpsko kraljevstvo i 'države' u delu Danila II", u: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, ur. Vojislav Đurić, Beograd 1991, 139–155]

Благојевић, Милош, „Држава", у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 165–169. [Blagojević, Miloš, „Država", u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, ur. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 165–169]

Благојевић, Милош, „О 'Земљишту радње Немањине'", у: *Међународни научни скуп: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, септембар 1996*, ур. Јованка Калић, Београд 2000, 65–75. [Blagojević, Miloš, „O 'Zemljištu radnje Nemanjine'", u: *Međunarodni naučni skup: Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, istorija i predanje, septembar 1996*, ur. Jovanka Kalić, Beograd 2000, 65–75]

Благојевић, Милош, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004. [Blagojević, Miloš, *Nemanjići i Lazarevići i srpska srednjovekovna državnost*, Beograd 2004]

Благојевић, Милош, „Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, ур. Коста Михаиловић, Београд 2007, 5–18. [Blagojević, Miloš, „Teritorija kneza Lazara na Kosovu i Metohiji, u: *Kosovo i Metohija – prošlost, sadašnjost, budućnost, Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 16–18. marta 2006. godine*, ur. Kosta Mihailović, Beograd 2007, 5–18]

Благојевић, Милош, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011. [Blagojević, Miloš, *Srpska državnost u srednjem veku*, Beograd 2011]

Бугар, Марин, „Топонимија у археологији Крушевачког краја", *Крушевачки зборник* 9–10 (2003) 7–39. [Bugar, Marin, „Toponimija u arheologiji Kruševačkog kraja", *Kruševački zbornik* 9–10 (2003) 7–39]

Вељковић, Жарко и Војкан Милутиновић, „Осврт на новообјављене натписе из периода до XIX в. у часопису *Натписи и записи*", *Зборник Матице српске за историју* 106 (2022) 81–108. [Veljković, Žarko i Vojkan Milutinović, „Osvrt na novoobjavljene natpise iz perioda do XIX v. u časopisu *Natpisi i zapisi*", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 106 (2022) 81–108]

Вукадин, Обренија, „Утврђење у селу Трубареву", *Рашка баштина* 3 (1988), 284–286. [Vukadin, Obrenija, „Utvrđenje u selu Trubarevu", *Raška baština* 3 (1988), 284–286]

Гаврић, Гордана, „Два старосрпска натписа на чашама из Манастирка и Јошја", *Натписи и записи 1* (2015), 29–33. [Gavrić, Gordana, „Dva starosrpska natpisa na čašama iz Manastirka i Jošja", *Natpisi i zapisi I* (2015), 29–33]

Грковић, Милица, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977. [Grković, Milica, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1977]

Динић, Михаило, *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, Београд 1978. [Dinić, Mihailo, *Srpske zemlje u srednjem veku, istorijsko-geografske studije*, Beograd 1978]

Зечевић, Емина, *Мраморје – стећци западне Србије*, Београд 2005. [Zečević, Emina, *Mramorje – stećci zapadne Srbije*, Beograd 2005]

Ђорђевић, Тихомир, „Уз Туријy", *Старинар Српског археолошког друштва* XI (1894) 133–137. [Đorđević, Tihomir, „Uz Turiju", *Starinar Srpskog arheološkog društva* XI (1894) 133–137]

Јовановић, Коста, „Старе цркве у Мојсињу", *Старинар* II (н. р.) (1907) 149–165. [Jovanović, Kosta, „Stare crkve u Mojsinju", *Starinar* II (n. r.) (1907) 149–165]

Карамијалковић, Ненад, „Споменик прича причу: средњовековни надгробник из рудничке Каменице", у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. Синиша Мишић и др., Аранђеловац 2018, 247–259. [Karamijalković, Nenad, „Spomenik priča priču: srednjovekovni nadgrobnik iz rudničke Kamenice", u: *Rudnik i Venčac sa okolinom u srednjem veku i ranoj moderni*, ur. Siniša Mišić i dr., Aranđelovac 2018, 247–259]

Катанић, Надежда, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988. [Katanić, Nadežda, *Dekorativna kamena plastika moravske škole*, Beograd 1988]

Коматина, Ивана, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021. [Komatina, Ivana, *Kralj Stefan Uroš I Veliki i njegov vek*, Beograd 2021]

Мадас, Димитрије и Александар Гајић, „Надгробне плоче и гробови ктитора Цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури", *Саопштења* XV (1983) 221–242. [Madas, Dimitrije i Aleksandar Gajić, „Nadgrobne ploče i grobovi ktitora Crkve Bogorodice Prečiste u kompleksu Ždrela u Gornjačkoj klisuri", *Saopštenja* XV (1983) 221–242]

Минић, Душица, „Средњовековно утврђење у Трубареву", *Гласник САД* 6 (1990) 140–145. [Minić, Dušica, „Srednjovekovno utvrđenje u Trubarevu, *Glasnik SAD* 6 (1990) 140–145]

Михаљчић, Раде, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, Београд 2001. [Mihaljčić, Rade, *Lazar Hrebeljanović – istorija, kult, predanje*, Beograd 2001]

Мишић, Синиша, „Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији", у: *Капија Поморавља*, ур. Драгиша Милошевић, Варварин 2011, 109–152. [Mišić, Siniša, „Kapija Pomoravlja u istoriji i vojnoj strategijskoj geografiji", u: *Kapija Pomoravlja*, ur. Dragiša Milošević, Varvarin 2011, 109–152]

Мишић, Синиша, „Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи", у: *Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, тематски зборник радова са међународног научног скупа*, ур. С. Мишић, Крушевац и Београд 2014, 7–20. [Mišić, Siniša, „Od zemaljskog kneza do kneza Srba – uzdizanje do vladarske moći", u: *Vlast i moć: vlastela Moravske Srbije od 1365. do 1402. godine, tematski zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa*, ur. S. Mišić, Kruševac i Beograd 2014, 7–20]

Петковић, Живко, *Неки преисториски цртежи и најстарија балканска писмена*, Београд 1934. [Petković, Živko, *Neki preistoriski crteži i najstarija balkanska pismena*, Beograd 1934]

Попара, Есад, *Загрлаћани и Загрлаћанке – Животне приче знаменитих породица и личности*, Крушевац 2019. [Popara, Esad, *Zagrlaćani i Zagrlaćanke – Životne priče znamenitih porodica i ličnosti*, Kruševac 2019]

Поповић, Даница, „Надгробни споменици у Кончулићу", *Саопштења* XXVII–XXVIII (1995–1996) 53–66. [Popović, Danica, „Nadgrobni spomenici iz Končulića", *Saopštenja* XXVII–XXVIII (1995–1996) 53–66]

Пурковић, Миодраг, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, Београд 1996. [Purković, Miodrag, *Kćeri kneza Lazara – istorijska studija*, Beograd 1996]

Радисављевић, Дејан, „Средњовековни надгробни натписи из слива Рибарске реке код Крушевца", *Натписи и записи* 5 (2019) 9–24. [Radisavljević, Dejan, „Srednjovekovni nadgrobni natpisi iz sliva Ribarske reke kod Kruševca", *Natpisi i zapisi* 5 (2019) 9–24]

Радисављевић, Дејан, „Средњовековни надгробник са уклесаним натписом из Музеја у Смедереву", *Натписи и записи* 6 (2020) 9–22. [Radisavljević, Dejan, „Srednjovekovni nadgrobnik sa uklesanim natpisom iz Muzeja u Smederevu", *Natpisi i zapisi* 6 (2020) 9–22]

Радисављевић, Дејан, „Трагом средњовековног надгробног натписа из Јаковља код Алексинца", *Ниш и Византија* XIX (2021) 245–260. [Radisavljević, Dejan, „Tragom srednjovekovnog nadgrobnog natpisa iz Jakovlja kod Aleksinca", *Niš i Vizantija* XIX (2021) 245–260]

Радисављевић, Дејан, „Краљ Милутин и његово доба у историји, археологији и народној традицији Крушевачког краја", у: *Краљ Милутин и доба Палеолога: Историја, књижевност, културно наслеђе, Међународни научни скуп, Скопље, 24–26. октобар 2021*, ур. Ј. Ћирић и С. Убипариповић, Скопје 2022, у штампи. [Radisavljević, Dejan, „Kralj Milutin i njegovo doba u istoriji, arheologiji i narodnoj tradiciji Kruševačkog kraja", u: *Kralj Milutin i doba Paleologa: Istorija, književnost, kulturno nasleđe, Međunarodni naučni skup, Skoplje, 24–26. oktobar 2021*, ur. J. Ćirić i S. Ubiparipović, Skopje 2022, u štampi]

Рашковић, Душан, „Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Мојсињских и Послонских планина, *Гласник САД* 14 (1998) 171–195. [Rašković, Dušan, „Rekognosciranje antičkih lokaliteta i komunikacija na području Mojsinjskih i Poslonskih planina", *Glasnik SAD* 14 (1998) 171–195]

Рашковић, Душан „Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју", у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љубомир Максимовић, Крушевац 2002, 29–73. [Rašković, Dušan, „Ranovizantijski arheološki lokaliteti i komunikacije u širem kruševačkom okružju", u: *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac, 10–13. maj 2000*, ur. Ljubomir Maksimović, Kruševac 2002, 29–73]

Рашковић, Душан, „Прилози познавању средњовековне топографије Крушевачког краја", *Крушевачки зборник* 15 (2011) 153–181. [Rašković, Dušan, „Prilozi poznavanju srednjovekovne topografije Kruševačkog kraja", *Kruševački zbornik* 15 (2011) 153–181]

Ризнић, Михаило Ст., „Старине у планини Мојсињи и околини", *Старинар Српског археолошког друштва* VII (1891) 44–64, 69–91. [Riznić, Mihailo St., „Starine u planini Mojsinji i okolini", Starinar Srpskog arheološkog društva VII (1891) 44–64, 69–91]

Ристић, Александар, „Епиграфски споменик из Жупањевца у збирци Народног музеја у Крагујевцу", *Гласник САД* 36 (2020) 381–400. [Ristić, Aleksandar, „Epigrafski spomenik iz Županjevca u zbirci Narodnog muzeja u Kragujevcu", *Glasnik SAD* 36 (2020) 381–400]

Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić, Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Тарановски, Теодор, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 2002. [Taranovski, Teodor, *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi*, Beograd 2002]

Томовић, Гордана, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974. [Tomović, Gordana, *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974]

Томовић, Гордана, „Надгробни натписи из Подриња", *Историјски часопис* XXIX–XXX (1982–1983) 47–62. [Tomović, Gordana, „Nadgrobni natpisi iz Podrinja", *Istorijski časopis* XXIX–XXX (1982–1983) 47–62]

Томовић, Гордана, „Надгробни натпис војводе цара Душана из Чачка", у: *Богородица Градачка у историји српског народа – Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, Чачак 1993, 107–113. [Tomović, Gordana, „Nadgrobni natpis vojvode cara Dušana iz Čačka", u: *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda – Naučni skup povodom 800 godina Bogorodice Gradačke i grada Čačka, novembar 1992*, Čačak 1993, 107–113]

Томовић, Гордана, „Ђураш – трећи витез у цара Стјепана”, *Бока* 24 (2004) 105–113. [Tomović, Gordana, „Đuraš – treći vitez u cara Stjepana”, *Boka* 24 (2004) 105–113]

Тошић, Гордана, „Манастир Манастирак – прилог проучавању”, у: *Научни скуп Манастир Каленић, у сусрет шестој стогодишњици*, ур. Јованка Калић, Београд–Крагујевац 2009, 147–154. [Tošić, Gordana, „Manastir Manastirak – prilog proučavanju”, u: *Naučni skup Manastir Kalenić, u susret šestoj stogodišnjici*, ur. Jovanka Kalić, Beograd–Kragujevac 2009, 147–154]

Чигоја, Бранкица, *Најстарији српски ћирилски натписи (графија, ортографија и језик)*, Београд 2003. [Čigoja, Brankica, *Najstariji srpski ćirilski natpisi (grafija, ortografija i jezik)*, Beograd 2003]

Карте

Topografska karta 1:25 000, sekcija Kruševac 4–4 (Makrešane), br. lista 531–4–4, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000, sekcija Aleksinac 3–3 (Đunis), br. lista 532–3–3, Beograd 1971.

Dejan Radisavljević

MEDIEVAL TOMBSTONE INSCRIPTION FROM KAONIK, NEAR KRUŠEVAC – NEW INTERPRETATIONS

Summary

The medieval tombstone inscription from Kaonik is a written testimony important for the study of history, linguistics, culture and state administration in the territory of old *župa* Zagrlata. The research so far has shown the existence of two medieval necropolises in the area of Kaonik, more precisely on the sites of the Church of Saint Nedelya and the Roman cemetery. Judging by the discovery of massive river pebbles in the function of tombstones at the Roman cemetery site, we can assume with a high degree of probability that the medieval tombstone with the inscription, which is the subject of our research, was transferred at some point from this location to the modern village cemetery in Kaonik on the Ugar site, about 1.9 km to the northwest, where it is still located.

The tombstone originally stood on the grave of a certain Vretoloma Dragoslav, most likely a member of the local nobility, while it was erected in memory of his father by his son Dojčen (Dojčin). The epitaph was carved by *pop* (priest) Purta, who probably also left his signature in the form of the letter P at the end of the inscription. It was created during the reign of Emperor Stefan Dušan, i.e. between 1346 and 1355, when *župa* Zagrlata or its one part was in the *state* of Dragan Hrebeljanović, a lord hitherto unknown from other written sources.

In our opinion, due to the exceptional importance of the carved inscription, the tombstone should be transferred to the National Museum in Kruševac for conservation and further preservation.

Чланак примљен: 15.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24.6.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 63–90
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 63–90

УДК: 904.624.21(497.11)(093)
DOI: 10.34298/MG2344063K

Драгана КУНЧЕР*
Историјски институт
Београд

МАРСИЉИЈЕВ ОПИС ТРАЈАНОВОГ МОСТА

Апстракт: Рад доноси транскрипцију и превод 33. поглавља другог тома Марсиљијевог монументалног дела *Панонско-мезијско Подунавље* објављеног 1726. године. У овом поглављу Марсиљи описује остатке стубова Трајановог моста и утврђења на Дунаву које је открио 1689. године док је и сам претраживао дунавску обалу како би саградио понтонски мост за потребе аустријске војске. Марсиљи наводи околности које су га довеле до остатака моста, затим износи своје мишљење о извештајима античких писца о овом мосту и најзад пружа детаљна техничка запажања о разним елементима моста, његовој конструкцији, димензијама и материјалима од којих је сграђен. Своја мерења и закључке упоређује са представама моста на Трајановом стубу у Риму, као и са представама моста на кованицама из Трајановог периода. Уз опис прилаже више цртежа.

Кључне речи: Марсиљи, Трајанов мост, Дион Касије, Бечки рат, Леополд I.

Abstract: The paper presents the transcription and translation of the Chapter 33 in the second volume of Marsigli's monumental work, *Pannonian-Moesian Danube*, published in 1726. In this chapter, Marsigli describes the remnants of Trajan's Bridge's pillars and fortifications on the Danube, which he discovered in 1689. At that time, he was surveying the Danube's banks to construct a pontoon bridge to meet the Austrian army's needs. Marsigli details the circumstances that led him to discover the remnants, offers his views on ancient authors' accounts of this bridge, and provides comprehensive technical observations concerning the bridge's various elements, construction, dimensions, and materials. He juxtaposes his measurements and conclusions with the bridge's depictions on Trajan's Column in Rome and on coins from Trajan's era. The description is accompanied by several drawings.

Keywords: Marsigli, Trajan's Bridge, Dio Cassius, Great Turkish War, Leopold I.

* dragana.kuncer@iib.ac.rs

Гроф Луиђи Фердинандо Марсиљи (1658-1730) рођен је у Болоњи. Још као младић стекао је изузетно образовање из математике, биологије, анатомије, медицине и других наука. Учитељи су му били истакнути универзитетски професори, а он је био марљив ђак. Препоручен је и 1682. примљен у службу аустријског цара Леополда I због својих техничких знања. Задатак, између осталог, био му је да пројектује различита здања која су била неопходна за опсаду или одбрану утврђења, или пак кретање војске.[1] Кад је у јесен 1689. године, за време Бечког рата (1683–1699), добио задатак да изгради понтонски мост преко Дунава, како би царева војска прешла на леву обалу Дунава и тамо презимила, открио је остатке зиданих стубова, на обе обале реке, као и остатке два утврђења, такође на свакој страни реке по једно. Након проучавања извештаја античких и византијских писаца, затим поређењем са другим античким представама у рељефу и на кованицама и најзад прегледом сопствених цртежа дунавског тока, Марсиљи је дошао до уверења да је у ствари пронашао остатке надалеко чувеног Трајановог моста (103-104) који је пројектовао Аполодор из Дамаска. Марсиљи је био у толикој мери одушевљен својим проналаском да је ангажовао скоро стотину људи да претражују како остатке самог моста, тако и старине у околини моста.[2] Он је те јесени 1689., као и зиме наредне године, и сâм вршио прецизна мерења и анализу доступног материјала те је доносио закључке о томе колико је дуг био мост, колико је имао стубова, а колико лукова, која је била висина моста, како су изгледала прочеља моста, од ког материјала је био направљен и којом грађевинском техником је био сграђен. Своје опсервације, скице, као и опис догађаја који су довели до открића моста објавио је скоро четрдесет година касније у другом тому свог славног трактата *Панонско-мезијско Подунавље* (*Danubius Pannonico-Mysicus*) посвећеног средишњем току Дунава.[3] За разлику од других томова који се баве природњачким питањима, на пример, које су врсте риба живеле

[1] Vladimir V. Mihajlović, „L. F. Marsilji – prvi antikvar Srbije“, *Etnoantropološki problemi*, n. s., god. 10, sv. 3 (2015) 595–617.

[2] „In questo intervallo di tempo, con l'aiuto di più cento uomini, mi applicai ad osservare tutte le antichità romane in quelle vicinanze esistenti, ed in particolare le vestigia del ponte di Traiano, come tutto apparirà nel mio trattato del Danubio.“ (L. F. Marsili, *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli, a cura di Emilio Lovarini*, Bologna 1930, 119) цитирано према Federica Sacchetti, „Il ponte di Traiano sul Danubio nella testimonianza di Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730)“, *Atti e Memorie della Deputazione di Storia patria per le province di Romagna*, n.s. LII (2001, éd. 2002) 323.

[3] Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustrarus et in sex tomos digestus*, Hagae 1726.

у Дунаву, каква је њихова анатомија,[4] које биљке расту у Подунављу, на којим тачно местима, и слично,[5] други том је посвећен римским старинама које је Марсиљи пронашао током свог службовања на Балкану. Управо овај том Марсиљијевог трактата испуњен детаљним описима и сликама, у коме се приказује не као природњак, већ као талентован антиквар који је био очаран богатством и бројношћу античких остатака на овим просторима, и којим се користио исто тако знаменити Феликс Каниц, болоњског племића и учењака чини „каменом темељцем читаве српске археологије“.[6] А најзначајнији део другог тома чини управо опис Трајановог моста.[7]

Иако се ради о прворазредном извештају који представља како је мост изгледао крајем 17. века, Марсиљијев опис има само једно модерно издање и превод, на италијански, од стране Федерике Сакети.[8] Међутим, два дела Марсиљијевог текста – опис прилика које су довеле до открића моста и преглед литературе коју је Марсиљи користио, његово мишљење о тој литератури, као и опис утврђења на обе стране Дунава – недостају како у издању, тако и у преводу Сакети. Овај рад је прилог којим постојећи недостатак жели да се превазиђе и научној јавности предочи Марсиљијев текст у целини. Примећено је да је у осамнаестовековној књизи било одређених штампарских грешака. Оне су дате у напоменама.

Осим драгоцених археолошких података, Марсиљијев извештај је занимљив зато што открива и саму личност писца који се на местима приказује изузетно духовитим, на пример, кад критикујући Диона Касија – за кога каже да „много претерује (*autumat*)“[9] – и анализирајући његову тврдњу да је Трајанов мост сагрђен на најужем делу реке, Марсиљи посматрајући скоро миљу широко речно пространство где је утврдио да је био мост, пита се: „Ако је Дунав овде узак, као што Дион тврди, како ли изгледа тамо где је широк...“.[10] Овај опис исто тако открива и начин

---

[4] Врстама риба које живе у Дунаву посвећен је четврти том *Подунавља*: „De piscibus in aquis Danubii viventibus“.

[5] Каталог биљака које расту на обалама Дунава „Catalogus plantarum circa Danubium sponte nascentium“ налази се у шестом тому у коме се обрађује више различитих тема „Miscellaneae observationes“, 50–76.

[6] V. V. Mihajlović, „L. F. Marsilji“, 608.

[7] Carlotta Franceschelli, Stefano Marabini, „Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730): a pioneer in geomorphological and archaeological surveying“, in: *The origins of geology in Italy*, Boulder, Colo. 2006, 135.

[8] F. Sacchetti, „Il ponte“, 317–386. Напомиње се да је и Марсиљи сам превео свих шест томова *Подунавља* на француски под називом *Description du Danube, depuis la montagne de Kalenberg en Autriche, jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie*. Превод је објављен после Марсиљијеве смрти, 1744. године.

[9] L. F. Marsigli, *Danubius*, 26.

[10] Исто.

на који је Марсиљи радио. Осим што је сâм мерио и од других тражио да врше мерења, покушавао је да прикупи информације и од локалног становништва, па тако помиње „многе рибаре“ (*a plurimis piscatoribus*) са којима је разговарао не би ли сазнао да ли понекад из воде израњају и остали стубови моста.[11]

Транскрипција:

DANUBIUS
PANNONICO-
MYSICUS,
Observationibus
Geographicis, astronomicis,
hydrographicis, historicis,
physicis
PERLUSTRATUS
Et in sex Tomos digestus
AB ALOYSIO FERD. COM. MARSILI
Socio Regiarum Societatum Parisiensis, Londinensis, Monspeliensis.
Tomus secundus
Hagae Comitum, Apud Pieter Gosse, Rutgert Christoffel Alberts, Pieter de Hondt
Amstelodami, Apud Herman Uytwerf et François Changuion.
M.D.CC.XXVI.
---
[25] Figura XXXIII.
PONS TRAJANI.

Glorioso Imperatori Trajano excogitanti quomodo à barbaris Dacis Danubii limites liberaret secùs Mysias atque Pannonias, non suffecere naves ad suos excercitus traducendos, vastae illius mentis Executores, sed placuit, & ad expugnandam Metropolim Decebali eorum Regis, naturâ munitam altis Carpaticis jugis, & ad eam statuendam Imperii Romani Provinciam, super Danubio Pontem erigere muri Pilis constructum, qui à veteribus scriptoribus adulatoriis verbis descriptus fuit, & evectus ad sydera, veluti prodigium quoddam magnanimitatis

[11] Исто, 28. За друге примере ове Марсиљијеве праксе види Владимир В. Михајловић, *На границама Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд 2018, 42, 69 и 116, са библиографијом.

tanti Imperatoris et artis Apollodori Damasceni. Dio, Procopius* eô recentior, aliique multo recentiores, de loco, ubi Pons iste fuit erectus, aut nulla fecère verba, aut inter se dissensère, ipsique tribuère quaelibet naturae accidentia, quae conferre possent ad idem opus jactandum, & difficillimum, & celeberrimum. Novissimi verò scriptores solis cognitionibus innixi, quas à veteribus accepère, quorum unus alterius scripta transcripsit, ignoraverunt planè verum locum ad hunc Pontem à Trajano selectum, quia sub variis barbaris, imperiis[12] fuit, quae erudita commercia jugiter prohibuerunt; & nos iisdem ignorantiae tenebris involuti modò jaceremus, falsis veterum scriptis fidem praebentes, nisi lumen aliquod affulsisset tribus victoriis ab exercitu Caesareo relatis, de Patachino,[13] Nissa, & demum Vidino, anno 1689. contra Turcas, quae nos ad eum praecise locum duxerunt Pontis à Trajano contra Dacos constructi, ut nos quoque ad hyberna in Vallachiam progrederemur.

Situs igitur ad eum Pontem à provido Imperatore fuit is electus, qui milliaria quinque Itala paulò inferior est Cataractis Danubii, nunc Demyrcapi, aut Porta Ferrea, quique primus liber est insulis, vorticibusque superioribus, & velocem motum, quo ferebatur inter superiores angustias, mutavit in lentum, propriumque alveo minus[14] milliari lato, & fundo composito arenâ mixtâ fluvialibus calculis, cujusmodi naturâ reperiri solet inter ripas elevatas, quae sunt insensibiles quodammodo fines montium non distantium. Utriusque ripae tellus plana est, & capax excipiendi disponendique exercitûs, ut ordine Pontem ultro citroque progrediantur, & commeent. Non procul ab eo distat vallis Fluminis [26] Timok, ubi commodè strata fuit via demonstrata, quae Dyrrachio ferebat in Pontem, & ejus ingressum opportunum exercitui in Daciam mediterraneam proficiscenti, ad profligandum Decebalum in sua regia Zarmigethusâ, aut Zarmisogethusa, eumque à fronte, ac tergo aggrediendum utrâque descriptâ viâ secus flumina Cernam, et Bistram, & aliâ secus Alutam. Recens nomen hujus loci in parte Mysiae modò Serviae, est *Tetislam*,[15] ob Castrum,

* [Procopius] Procop. lib. 4. cap. 6. de Aedificiis Justin., Imperatorem Pontem utrinque Castellis quoque munivisse dicit, quorum alterum, quod in Maesia erat, Pontis, alterum Theodora vocatum fuerit. His additur quoque Caput Bovis Trajani opus, et Zanes vetus oppidulum prope Pontem Trajani, ad Aquas; item oppidum propinque situm post Pontem; similiter Egetam; inter quam, et Aquas, Pons Trajani, ipsi statuitur; quaenam Romana sint illa Fortalitia sive rudera circa Pontem Trajani, Banul, Fetislan, Covingrad, etc. alii dispiciant.

[12] Уместо “barbaris, imperiis” у оригиналу треба претпоставити “barbaris imperiis”. Штампарска грешка.

[13] Уместо “Patachino” у оригиналу треба претпоставити “Parachino”. Штампарска грешка.

[14] Претпоставља се да је у оригиналу стајало “plus minus” или “paulo minus” и да је дошло до штампарске грешке.

[15] Уместо “Tetislam” у оригиналу треба претпоставити “Fetislam”. Штампарска грешка.

quod propè adest, à Turcis erectum, eoque nomine nuncupatum, quod idem sonat, ac fides magna. In parte Daciae Transalpinae duobus nominibus audit, uno *Cernez*, videlicet deducto à vicino Territorio, quod primum occurit ipsum ingressuris, altero Severino, ob vicinum Castrum hujus nominis, quod cum antiquum sit, nescio tamen vetustioris, an recentioris Antiquitatis, inter caetera Fortalitia posui à me demonstrata ad ripas Danubii. Hunc verum esse situm Trajani Pontis testantur binae in singulis ripis Pilae superstites cum superjecto muro, & vestigia integra solitorum Fortalitiorum ad caput utrumque Pontis, omnesque veterum contentiones, dissentionesque dissolvunt, quorum fallax opinio, quae tantam hactenus apud Posteros fidem invenit, omninò corruit, prout ex hujus Pontis examine, exactisque figuris inferiùs demonstrabitur.

Dio igitur, qui Trajani temporibus proximior fuit, aut existeniam facti planè ignoravit, aut affectu aliquo ductus famam captavit potiùs assentatoris, quam historici. Procopius vero, qui Librum composuit de Aedificiis Justiniani quorum plurima fuerunt antiqua illa Romanorum ab eo Imperatore ad Danubii ripas instaurata, longè aberrat ab illo, quod & suis temporibus existebat.

Exactâ meâ descriptione veri sitûs Danubii, & positâ ipsius configuratione cum Fortalitiis ad utramque ripam, confutantur satis ac dilabuntur verba Dionis afferentis *Pontem factum esse, uti flumen angustissimum, & propterea rapidissimum, altissimumque.* Porro si Danubius hic loci angustissimus videretur, par esset credere, ubi latus est, non flumen esse, sed brachium maris.

Addit antiquus Scriptor *in fluvio gurgitibus pleno, limosoque alveo haec facta esse*, cum ab initio ostenderim à Romanâ prudentiâ hunc locum fuisse delectum, utpote vacuum gurgitibus, & fundo arenoso, lapillis strato, illimi, solidoque, & altis ripis comprehensum & ad collium terminos, nullâ palude depressos.

Puto equidem Dionem, cum sciret in parte Danubii superiore Cataractis, interjecta finibus montium Haemi, & Carpatum, tales angustias reperiri, voluisse in hoc quoque situ Pontis eas ponere, iisque superaddere copiam luti, ad conciliandam difficultatem, & admirationem; & profectò moderate se gessit, cum & aliquam ignis voraginem non conjecerit ad explendam adulandi libidinem, quae una in hoc prodigio desideratur. Trajanus in quibuscunque suis operibus magnificus & prudens fuit, nec unquam extruendum suscepisset hujusmodi Pontem in difficillimo situ descripto, ut Dio autumat.

[27] Gurgites, vortices, angustiae alvei, cataractae diversae, Tomo primo, Parte hydrographicâ, notatae sunt in mappis Danubialibus, Danubii tractum comprehendentibus, qui interjacet ejus ingressui inter praedictos montes usque ad situm, ubi sunt vestigia Pontis Trajani, cujus fundamenta jacta fuerunt omnibus naturae beneficiis, ob quae facilis fuit ejus erectio. Cum omnem hunc circuitum recenserem inquirendi gratia utrum possibile mihi futurum esset super

haec rudera Pontem committere Navium, per quem transveherentur milites Caesarei, stationem in Vallachia hiberno tempore habituri, vidi constructionem Pontis stabilis, non tanti ponderis rem esse quanti finxerunt historiae; Interim à primis Vallachiae Castris per humillimam Epistolam Leopoldo Caesari gratulatus insignes & maximas ejus Victorias, retuli me tentasse super vestigiis Pontis Trajani natantem Pontem moliri, quod tamen vetuit in nimiâ sitûs illius latitudine ingens ventorum vis; quapropter duo ferè milliaria Itala supra, eum construendum existimavi inter plures parvas Insulas, et magnam *Banul* dictam, eumque alveus illic foret de vivo lapide, nec ancorae adhaererent, substitui cistas è viminibus textas, refertas silicibus, queis Naves apprehenderentur; Hinc factum Profilum Danubii, quod in primo Tomo unà cum tot aliis factis in deversis locis ejusdem, aliorumque fluminum in eum confluentium, quod mihi potissimum conferebat ad proximiorem dimensionem situs Pontis Trajani.

Latitudo Danubii in hoc situ eadem est cum longitudine integri Pontis. Naturalis enim constitutio ejus riparum nullo accidente affecta fuit, quo potuerint mutari, & unde diversitas orta fuerit in dimensione, quâ Pons idem fuit constructus. Insuper continua existentia unius Pilae in singulis ripis cum adjunctis Fortalitiis, integram fidem faciunt, praesentem Danubii latitudinem omninò eamdem esse, quae fuit tempore constructionis dicti Pontis.

Ut igitur tractum hunc dimetirer, usus fui triangulo ad ripam Vallachiae, ubi situs non cessit propter brevem basim ejusdem, & inter multas militares curas, & in angustiâ temporis, aliis modis uti non potui ad hanc dimensionem peragendam, quam hoc pacto recognovit 440. *colphter*[16] Viennae, quarum singulae conveniunt cum Orgyis Galliae.

Facile fuit à Pilâ existente in continenti ad ripam Vallachiae colligere vestigia primae intra flumen, tectae undis nonnullis pedibus, ejusque distantiam dimetiendo ab illâ; quae in continenti exstat, reperi orgyas decem & septem, cum dimidiâ, & hoc posito, & quod Pilae continentis latae erant singulae tres orgyas, & quod probabile est caeteras ejusdem latitudinis esse, non absurdum putavi dicere, totum Pontem constare 22. fornicibus, et 23. Pilis, & calculo peracto latitudinis Pilarum & distantiae unius ab alterâ, Pontem totum esse 443. orgyas, longum, solo discrimine trium orgyarum à dimensione fluminis integri habitâ per Trigonometriam, quod sanè considerandum non est.

[28] Ubi aqua crispatur & residet, aestivo praesertim tempore, à plurimis Piscatoribus accepi ita eam crispari, ut facilè appareant vestigia caeterarum Pilarum; rarò autem apparent, quia ut plurimum aqua non residet, neque crispatur, quia non ita decrescit, crispari ut possit.

[16] Уместо “colphter” у оригиналу треба претпоставити “clophter” или “claphter”, нем. Klafter. Штампарска грешка.

Dio Pilas easdem Pontis ait esse viginti, cum praedictis meis fundamentis exstent 23., hoc est, juxta ejus sententiam fornices 19., juxta meam 22. Equidem deesse nolo debitae venerationi erga tantum veterem Auctorem, qui sub Imperio Romanorum insignitus fuit dignitate Praesidis in Illyrico Mysiis contermino, ubi Pons erat; sed tantummodo id ago, ut eruditos viventes doceam statum, in quo sunt ad praesens ejusdem Pontis vestigia, quae solidis planè fundamentis ostendunt statum Pontis, cum fuit integer, idque libentius ago, respectu habito ad Columnam Trajanam, ubi sculptus apparet, prout credibile est eum fuisse quoad integras binas Pilas, caeteraque adjacentia vestigia, quae nunc ostendere aggrediar, quandoquidem de iis solum illum sermonem feci, quae conferre poterant ad probabilem dimensionem unius ejusdem longitudinis.

Primùm oculis subjicio Profilum Danubii in linea interjecta duabus Pilis existentibus in utroque continente, innixum dimensionibus, quas fieri jussi plurimis in locis maximâ curâ & diligentiâ, & diversas profunditates ostendo, quarum major comperta est orgyarum trium, & respondens ferè medio alveo.

Pilae in eo sunt notatae correlative ad mea principia, quae modo ad trutinam revocantur, quoniam nulla dari potest ratio, cur ad utramque ripam existentes minores forent aliis intra Danubium. Hae ad praesens existentes suâ latitudine, & longitudine, (respectu habito & ad caeteras Pilas ejusdem latitudinis, ac longitudinis,) quàm spatiosus Pons fuerit, apertè demonstrant. Quoad altitudinem, in obscuro res est, quamvis idem Dio afferat pedum 150. Pilae istae sunt bifariam dividendae; Prima pars est veri corporis earum, quae longa est sex orgyas, & lata tres. Secunda est propugnaculum Pilae contra impetum currentis aquae, longa orgyam unam, & quae in angulum definit. A longitudine veri corporis deducitur latitudo strati ejusdem Pontis sex orgyarum.

Harum Pilarum altitudo, quae in expressis figuris existit, nihil confert ad veram altitudinem ipsarum, quia tempore, ac limosis aquis tectae fuerunt usque ad situm, quem videmus. Dubitandum non est Appolodorum Damascenum eam contulisse cum profunditate fluminis, & cum eo fundamento, quod necessarium credidit, habitoque respectu ad altitudinem majoris aquae copiae. Jam ostendi maximam Danubii profunditatem in situ Pontis esse trium orgyarum, aut pedum 18., id est veterum pedum ad summum 21.

Ipse Dio, quem falsum in multis cognovi, ait, Pilas fuisse altitudine pedum centum quinquaginta, qui probabiliter erunt veteres Romani, qui respondebunt ferè 135. Parisiorum, id est orgyar. 22. cum dimidio praeter fundamenta. [29] Hic errorem detegit quisquis considerat altitudinem utriusque ripae fluminis dirigentis altitudinem utriusque ripae Fluminis[17] Orizontem ad ultro citroque

[17] Поновљени низ речи „altitudinem utriusque ripae Fluminis“ се највероватније налазио у предлошку за штампу, који је могао бити препис оригиналног Марсиљијевог рукописа, те се сматра да се ради о грешци преписивача. Могуће је такође да се ради о

commeandum in Ponte, quae directa fuit à duobus muris cum Pilis à parte riparum, muro structarum, quae cum non excedant à plano Pilarum 24. pedes, qui possent esse antiqui pedes 27., dubio procul est hos duos muros stetisse pro praesidio ad planum Pontis collati cum Orizonte utriusque continentis. Esto. Addamus pedem aliquem, quem subripuerit tempus, quod sanè decrementum exigui erit momenti. Attentis hisce fundamentis maximae profunditatis Danubii, & muri descripti, habemus solam altitudinem, qua verisimiliter fuerint Pilae, Fornices, & crassities Plani, una insimul esse ped. 48; noster autem Dio jactat, & protrahit usque ad ped. 150.

Hujus configuratio in columnâ Trajanâ nos docet, solas Pilas fuisse lapideas, fornices autem, ac diversa Plana ex ligno constitisse; nec illas protendo ad altitudinem Plani Pontis, ut mea mens erat, quo minor videatur error Dionis, sufficiens Pilis singulis quatuor trabes, quae binae fuerint colligatae, & in summitate desinant in angulum, quibus nititur contignatio Plani. Quoad deduci potest, hae trabes erant ad minus sex ped., quod si subtrahamus pedibus 48., supererit altitudo ped. 42. Quoad fundamentum, meâ sententiâ, id necessarium non fuisset in alveo tam consistenti, cum satis forent commissurae de trabibus ad struendas has Pilas; malè igitur ait ipse Dio altas fuisse Pilas ped. 150. praeter fundamenta.

Hi descripti muri dividendi sunt in tres crassities, media constat lapidibus eterogeneis; caeterae vestitae sunt lateribus coctis, ea latitudine, longitudine, & altitudine expressa in adjunctâ figurâ, qui lateres cocti Pilas extrinsecus circumdedere, nequaquam verò lapides quadrati, ut Dio autumat.

Harum Pilarum constructio finem imponit narrationi Pontis Trajani, cujus ligamentum fuit ex trabibus per longum, & per transversum protensis, & solidamentum quoddam constituentibus, quod roboreis tabulis probabiliter tegebatur, ad instar capsae, sicut & hodie fieri solet tam in construendis Pontibus in fluminibus, quam in mari Molibus. Hanc veritatem probant tres ordines foraminum dispositi per longum, & latum utriusque Pilae. Tres tantum ordines apparent, quia reliquum inferius ejusdem depositione fluminis tectum est. Organica descripta structura manifesta fit per hic adjunctam figuram, cujus medium refertum est lapidibus fluvialibus unà colligatis arenâ ejusdem Danubii, & calce cocta ab Artificibus in vicinis ripis, de quibus erit sermo. Visis expositionibus Dionis, quem in Castris perlegebam, numquam vero antea visâ verâ Pontis figura in Columnâ Trajanâ, erigi jubens plura praesidia ad utramque caput nostri praedicti

штампарској грешци. У сваком случају, сматра се да је у Марсиљијевом рукопису овај низ речи био написан само једном. Тумачи се наиме на следећи начин: (замишљена вертикална линија) обе речне обале „utriusque ripae fluminis“ управља се (под правим углом) „dirigentis“ на (замишљену) хоризонталну раван „Orizontem“. Хоризонтална раван сече вертикалну дуж и тако одређује висину моста.

Pontis navium, inquisivi utrùm in iis locis vestigia extarent cavearum lapidum quadratorum, quae adhiberi potuissent ad hoc aedificium, quomodo a [30] Dione describitur, & cum nihil compertum fuerit, tenax meae opinionis fui, totam muri constructionem fuisse ex lapidibus fluvialibus, cum calce vinctis, & circumdatis juxta usum penès Romanos, lateribus coctis, & solito majoribus.

Caeterum ob vias à se stratas Trajanus aeternitate donatus fuit, per numismata, & hujus quoque operis causâ excusum numisma fuit, non obstante, quod nonnulli eruditi scriptores ingeniosi faciant id incertum; quamvis clarum sit ob fornicem Pontis, quem ii perperam extorserunt ad Portum Ancone, dicentes fuisse Arcum Trajani in eo in ipsius honorem erectum & ante ipsum funem, seu catenam, quâ clauderetur. Qui verò situm Anconae, prout ego, novit, intelliget id gratis afferi. Praeter quam quod in numismate non unus, sed bini fornices exhibentur, cum unus substistat, nec adsint vestigia, plus quàm unum semper extitisse; qui enim Arcus videntur, sunt bini adytus in Pontem, similitudinem aliquam referentes illorum nostri Pontis. [Tab. 9]

Funis, aut catena, & navicula in ipsâ, ejus formae quae pro fluminibus in usu erat penès Romanos, est signum quoddam muniminis, praesidiique à naturâ huic Ponti constituti, per cataractas in Danubio, & ab Arte, quae veluti catena quaedam tot Fortalitia congessit, quae Trajanus erigi jussit in omnibus angustiis fluminis, & ad fauces Vallium, per quas Daci descendere à monitibus poterant; atque hoc modo transitus omnes praecludens providus Caesar, Pontem munivit a superiori parte, contra ipsos Dacos, qui Carpaticis montibus tumidi, ac temerarii fiebant, & quibus domitis Romae fuit excusum numisma referens unum ex [31] iisdem montibus, in quo sedebat Dacia, prout in figura videre est: nisi potiùs catena ipsa significet illam suprà relatam, ubi de cataracta sermonem habuimus; quamvis enim multa milliaria haec distaret à Ponte, nihilominus attento naturali situ regionis à Dacis iisdem cultae, maximum erat Pontis praesidium, nec certè minus illo, quod cataracta praestabat. Expertus itaque eorum locorum & operum artis, sentiet hoc esse numisma pro Ponte Trajani excusum, non verò illud, in quo sculptus cernitur Danubius rostro assidens, & volantem Zonam prae se ferens, quae cum fuerit in arcum sinuata, adytum quibusdam fecit putandi hoc esse numisma Pontis, non considerantibus, illam volantem Zonam, facilè fuisse symbolum Veli spectantis ad aliam partem rostri navis.

Denique ad declarationem figurarum totum hunc Pontem constituentium, ostendimus duas praefatas Pilas [a a], unam in parte Vallachiae, alteram Serviae. Visuntur & Fortalitia duo, in utrâque ripâ, unum in propugnaculum Pontis olim exstructum. Hoc, quod in Serviâ est, figuram habet exactè quadratam, & latere uno aequat orgyas 47. Vallum sanè validissimum [h h] & fossa amplissima [i i] circumdatum, ad occasum item eminentis cujusdam muri ruderibus [l] conspicuum. Diversae ab hac figurae illud Vallachiae comparet, ita videlicet

comparatum, ut penè oblongo quadratum referret, cujus latus orientale, & majus [m] 66., minus verò, et Boreale [n] 56. orgyas emetiuntur; nisi angulus, occasum hybernum respiciens, à reliquâ areâ quasi esset abscissus, & ovali ferè figurâ, ex se peculiare Fortalitium constitueret [o]. Ex quo cùm per declive ad flumen descendatur, ad explendam illam declivitatem, murus, sive agger aliquis [b] usque ad summitatem Pilae exstantis [a], cujus altitudo orizontem terrae aequet, evectus cernitur, qui Pilam cum minori illo Fortalitio conjungit, ita ut ex eo Pontem ingressus, via plana, & orizonti parallela exstiterit. Sunt & fragementa quaedam muri [c] conspicua, quae immediatè ab ipso flumine ad Fortalitium se extendunt, de quorum tamen usu conjectare non ausim. Quae verò Pilam inter, ac Fortalitium, ad aggeris, seu viae (b) latera, murorum reliquiae etiam nunc conspiciuntur, planè à Portâ aliquâ superstites esse videntur, quae Pontis adytum praecluserit, ac reseraverit. Hoc Vallachiae Fortalitium viâ illâ glareâ & lapillis stratâ (d) à Daciâ veniens, medium quasi dividit, cum illud Mysiae ad dextram praetereat. Caeterum variis locis in Fortalitii hujus complexu, foramina, sive cavitates terrae (e) occurrunt, inter quas una maximè notabilis (f) id prae caeteris peculiare habet, quod exteriori adhuc ambitu aliquo comprehendatur, lapidibus quadratis pulcherrimis exstructo, & Amphitheatri speciem, penè dixerim, prae se ferente. Hujus, & Pilae exstantis utriusque accuratior delineatio & descriptio infra proximè sequetur. Unicè enim dicendum adhuc restat, quòd nempè Fortalitium modò descriptum ingenti, ac [32] longissimâ quâdam fossâ (p p) sit cinctum, cujus, ut & praedictorum omnium figura, amplitudo, longitudo &c. ex adjecto schemate, & scala dimensoria, clariùs elucescit, itemque fossa eadem orientem versùs aperturam habeat, & in illâ duo murorum sibi oppositorum rudera ostendat; reliquias sine dubio Portae, per quam intra illam fossam patebat ingressus.

[33] VARIAE

CONSIDERATIONES
In utramque Pontis Trajani Pilam extantem.

I.

(A) Pila, quae est in Mysiae superioris ripâ, cum adjuncto sibi muro altiori, & supremum littoris Horizontem aequante, (B) alio item quadrato, sed seorsim stante, & Horizontem paulo supereminente (C) prout videlicet oculo in ripâ Vallachiae constituto apparet.

II.

(A.B.C.) Praecedentium Ichnographiam eandem, ejusdem rei litterae exhibent. Observandum igitur primò est quòd haec Pila, sicuti & opposita altera Serviae eâ parte, qua fluminis cursui obvertitur, ad findendos sine dubio fluctus, majori cum impetu allidentes, in cuspidem sit sinuata, ut pictura clariùs ostendit.

Dehinc cum plurimis ordine locatis, quadratis foraminibus passim excavata sit Pila, ejus sectionem hic exhibemus consideratione.

III.

Quae & faciem anteriorem, & lateralem cum suis foraminibus, ut altitudinem, ac latitudinem Pilae, omnia per adjectam scalam mensurata, ita sistit, ut hodie apparent.

IV.

Muri, quem, Consideratione I. lit. (B) notat, facies Danubio obversa.

V.

Ejusdem muri facies altera priori opposita, seu littus respiciens. In utrâque apparent lateres cocti, quibus, ceu crusta, interiora muri, quae maximè ex glarea, & lapillis vivis, quorum pictura inferius mox sequetur, constant, obducta sunt; quod clariùs refert consideratio.

VI.

Haec enim Pilam (A) Consid. II. cum adstructo siti muro (B) prout à latere aspicitur, representat; ubi videre est quod murus iste quoque secundum longitudinem suam foraminibus pateat.

VII.

(A) Pila, quae in ripa Vallachiae adhuc exstat unâ cum adjacente muro (B) qui Horizonti aequalis est plane, ut in prioris illius descriptione diximus.

VIII.

Horum Ichnographia iisdem litteris (A) (B) earumdem rerum indicata.

IX.

Hac consideratione id doceri volumus, qua nimirùm proportione, ac distantiâ [34] inter se, quantae capacitatis foramina Pilam perfodiant, planè quidem jam nunc vacua, sed queis olim trabes ligneas insertas, traductas, quas temporibus decursu caries, aut teredo exederit, probabile admodum videtur.

X.

Muri (B) consider. VII facies continenti obversa, cujus imum quatuor foraminibus longiusculis (a a) est apertum.

XI.

Pila consid. VII. cum adjecto muro secundùm suas omnes dimensiones mensurata hic sistitur.

XII.

Est ambitus ille, cum puteo interius comprehenso, qui in generali Pontis delineatione Fortalitio Vallachiae lit. (f) insignitus cernitur. Sed ut nulla hic observatio desit, etiam materialia, quae in Pontis nostri structuram adhibebantur, breviter his adjungere libuit.

XIII.

Saxum vivum, qualia tam in Danubio, quam in vicinis aliis fluminibus Vallachiae reperiuntur.

XIV.

Glarea, qua Danubius in vicinia Pontis abundat.

XV.

Fragementum calcis, qualem ruinis Pontis extraximus.

XVI.

Arenae acervus qualis item in Danubio circa Pontem plurima invenitur.

XVII.

Lateres, quibus coquendis optima ibidem terra in promptu habetur, unde etiam iidem firmissimi, & coloris rubri admodum vividi, longit. I. ped. & 8 1/2. digit., latitud. 11.; crassitie vero 2 1/2 dig. & plus aequant. Unius lateris cocti moles, quae tanta est, quantam opportune capit hujus libri folium suam hic quoque habet Ichnographiam, Tab. 13.

XVIII.

Denique, quia ut diximus, descripta materialia claudenda erant in quibusdam texturis, commissurisque ligneis, forma, & magnitudine correspondentibus hisce Pilis, ideo istarum texturarum Ichnographiam subjicimus,

In figurâ primâ signare (A), quae à duabus partibus oris suis destituta est, voluimus, ut pateat, quomodo solidamentum hoc se intus habeat; solam autem exhibemus altitudinem trium quadratarum trabium, prout reperimus exstare, atque assurgere supra terram in duobus Pilis ad ripas Danubii, quoniam quisque hinc intelliget, trabes has fuisse multiplicatas ad conferendum solidamentum necessarium.

In figura (B) ejusmodi texturae seu capsae forma exhibetur, supradictis materialibus refectae, ad muri usque duritiem costnipatis.[18]

Превод:

ПАНОНСКО-МЕЗИЈСКО ПОДУНАВЉЕ
Географска, астрономска,
Хидрографска, историјска и
Физичка

ЗАПАЖАЊА

У шест томова
ГРОФ ЛУИЂИ ФЕРДИНАНДО МАРСИЉИ
Члан Краљевског друштва у Паризу, Лондону и Монпељеу

Други том
Хаг, издавачи Пјетер Госе, Рутгерт Кристофел Албертс, Пјетер де Хондт
Амстердам, издавачи Херман Ујтверф и Франсоа Шангион

[18] Уместо „costnipatis“ треба да стоји „constipatis“. Штампарска грешка.

1726
---
[25] 33. поглавље
ТРАЈАНОВ МОСТ

Када је славни цар Трајан размишљао како да границу на Дунаву ослободи од варварских Дачана, односно истовремено заштити Мезију и Панонију, увидео је да на лађама не може да пребаци своје трупе, извршитеље његових великих наума, те је, како би освојио престоницу Децебала, дачког краља, која је природно заштићена високим венцима Карпата, и како би тамо успоставио римску провинцију, одлучио да преко Дунава направи мост од зиданих стубова. Тај мост су стари писци хвалили и у звезде ковали као неко чудо, дело великог ума великог цара и производ умећа Аполодора из Дамаска. Што се тиче места на коме је мост подигнут, Дион Касије, и Прокопије* који је млађи од Диона, а и други много млађи, или ништа нису говорили или су износили супротстављена мишљења. Они су и сами додавали свакојаке географске описе, како би дело нахвалили и представили с једне стране као тежак, а с друге стране као надалеко чувен подухват. Модерни аутори пак ослањају се само на податке старих писаца, а они су један од другог преписивали, те ни они не знају које је место Трајан одабрао за тај мост, јер је он био на територији разних варварских царстава, што је ометало размену научних сазнања. И ми бисмо тако живели обавијени мраком незнања, и веровали лажним списима старих писаца, да стветлост три победе које је царска војска однела над Турцима, у Параћину, Нишу и најзад у Видину 1689. године није засјала. Те победе су нас одвеле на тачно место где се налазио мост који је Трајан саградио како би кренуо на Дачане, јер смо и ми били кренули у Влашку, ка зимском логору.

Мудри цар је сместио овај мост пет италских миља низводно од Дунавских брзака, односно од места које се данас зове Демиркапија, или Железна врата. Одабрао је прво место на коме нема острва, вирова или брзог тока који се јавља у сужењима речног корита. Одабрао је место где је

* [Прокопије] Procop. lib. 4. cap. 6. *de Aedificiis Justin.* Прокопије каже да је цар утврдио мост са два утврђења, од којих се једно, које се налази у Мезији, назива Понтес (Костол), а друго Теодора (Дробета-Турну Северин). Ту спада Капут бовис који је Трајан саградио, и Занес, стари градић близу Трајановог моста, Ад аквас (Прахово); и тај градић је у близини моста; исто тако Егета (Брза Паланка); између Брзе Паланке и Прахова, налази се Трајанов мост; а које је утврђење римско од оних која се налазе у близини Трајановог моста, као на пример Банул, Фетислам (Кладово), Ковинград, итд., нека други откривају.

река спора, а корито скоро миљу широко, и где је пешчано дно прошарано речним белуцима. Састав таквог речног дна види се по саставу уздигнутих обала које, у ствари, представљају обронке оближњих планина. На обе стране реке земља је равна и довољно пространа да прими војску која често прелази мост и иде с једне на другу страну. Недалеко од моста налази се долина реке [26] Тимок где је згодно просечен пут, о коме смо већ говорили, који води од Драча до моста. Тај пут омогућава лак приступ војсци која се креће ка Средоземној Дакији с намером да порази Децебала у његовој краљевској престоници Зармигетузи, или Зармисогетузи, и да га нападне спреда, али и с леђа – тако што би дошла преко оба ова поменута пута, и још путем реке Черне, Бистре, и још путем реке Олт. Модерно име овог места у Мезији, односно Србији, је Фетислам, по утврђењу које се налази у близини и које су подигли Турци, а тим именом су га назвали зато што то значи „велика вера“. У Трансалпинској Дакији постоје два имена овог места, једно је *Чернеци*, које је добило по оближњој територији на коју се прву наилази кад се пређе река, а друго је Северин, по оближњем утврђењу које се тако зове, које јесте античко, али не знам да ли потиче из ране или позне антике. Њега сам убројио у остала дунавска утврђења, о којима сам већ писао.

Да се овде налазио Трајанов мост сведоче два стуба, по један на свакој обали реке, са зидом и остацима утврђења поред оба прочеља моста. И те чињенице обесмишљавају сва неслагања и расправе старих писаца. Њихова погрешна представа, у коју су све до сада потоња поколења чврсто веровала, сасвим је оповргнута анализом моста. Она ће се у даљем тексту објаснити прецизним скицама.

Дион, дакле, који је био ближи Трајановом времену, или уопште није знао чињенично стање или је из неког разлога постао пре панегиричар, него историчар.[19] А што се тиче Прокопија, који је саставио спис О Јустинијановим грађевинама – од којих је већина била античка и које је тај римски цар утврдио на обалама Дунава –, он уопште није забележио ни оно што је постојало у његово доба.[20]

Мој прецизан опис положаја Дунава и његове конфигурације заједно са утврђењима на свакој обали оповргава у довољној мери Дионове речи који каже *Мост је сграђен на месту где је река најужа, па је због тога најбржа и најдубља*.[21] Наиме, ако је Дунав овде најужи, како ли

[19] Cass. Dio 68.13.1-14.1.

[20] Procopius, De aedificiis, 4.6.8-18.

[21] Марсиљи не цитира Диона Касија дословно. Исто, 68.13.3-4: “Τὸ δὲ δὴ πλάτος τοῦ ποταμοῦ εἶπον οὐχ ὅτι διὰ τοσούτου ῥεῖ ˙καὶ γὰρ ἐπὶ διπλάσιον ἔστιν οὗ καὶ ἐπὶ τριπλάσιον αὐτοῦ πελαγίζει, ἀλλ᾽ ὅτι τό τε στενώτατον καὶ τὸ ἐπιτηδειότατον ἐς τὸ γεφυρωθῆναι τῶν

изгледа тамо где је широк. Јер онда на том месту не би био река, него морски залив.

Античи писац још каже да је *река пуна вирова и да има муљевито дно*.[22] А ја сам још на почетку објаснио да је римски осећај за практичност одабрао место у коме нема вирова и тамо где је дно песковито и прекривено каменчићима, прозирно и чврсто, са уздигнутим обалама, на обронцима планина, на којима нема никаквих мочвара.

Мислим ипак да је Дион Касије желео – пошто је знао да узводно код Дунавских брзака, између обронака Хемуса (Старе планине) и Карпата, има таквих сужења – да и њих придода опису положаја моста, и још да убаци гомилу муља, све како би нагласио тешкоћу подухвата, и да изазове дивљење. Још је био умерен – добро да није убацио неко ужарено гротло приде. И то све да би задовољио жељу за хвалоспевом, јер се такав тон очекује при помену оваквог градитељског чуда. Међутим, Трајан је у свим својим делима био величанствен и обазрив и никада не би започео градњу овог моста на тако неком неприступачном месту, као што Дион Касије преувеличава.

[27] Вирове, вртлоге, сужења корита, разне брзаке убележио сам – у првом тому, у делу о хидрографији – на дунавским мапама које обухватају ток Дунава између његовог уласка у клисуру између горепоменутих планина све до места где се налазе остаци Трајановог моста. А да би се његови темељи поставили, постајале су све геофизичке погодности – како би што лакша била његова градња. Док сам целу ту област претраживао не би ли видео да ли могу да поставим понтонски мост од лађа преко ког би прешла царева војска, да би презимила у Влашкој, приметио сам конструкцију чврстог моста, али не толико чудесну колико се приповеда. И кад сам у првом логору у Влашкој писао најпокорније писмо цару Леополду[23] у коме сам му честитао на његовим значајним и великим победама, известио сам га да сам покушао да подигнем понтонски мост од лађа над остацима Трајановог моста, али да ми то није дозволио

ἐκείνῃ χωρίων τοσοῦτόν ἐστιν. ὅσῳ δὲ δὴ ἐς στενὸν ταύτῃ ἐκ πελάγους μεγάλου καταβαίνων καὶ ἐς πέλαγος αὖθις μεῖζον προχωρῶν κατακλείεται, τόσῳ που καὶ ῥοωδέστατος καὶ βαθύτατος γίγνεται, ὥστε καὶ τοῦτο ἐς τὴν χαλεπότητα τῆς."/ "То што сам поменуо ту ширину, не значи да је Дунав једнако широк свуда (негде је двоструко или троструко шири). Њу сам поменуо зато што је ту река најужа и ту је најзгодније било да се изгради такав мост. А што је ужи тај део – у који се река слива из широког тока, да би се потом опет вратила у широк ток –, то је река бржа и дубља, што наглашава тешкоћу градње моста на овом месту."

[22] Исто, 68.13.2: "καὶ ἐν ὕδατι δινώδει δαπέδῳ τε ἰλυώδει ἐγένετο" / "у води пуној вирова и са муљевитим дном".

[23] Леополд I, цар Светог римског царства (1658–1705).

силовит ветар који је дувао на овом изузетно широком делу реке. Због тога, проценио сам да понтонски мост треба да се помери две италске миље узводно и постави између више малих острва, као и једног великог које се назива *Банул.* Пошто је тамо речно корито било од компактних стена и сидра нису приањала, уместо сидара послужио сам се корпама од прућа, напуњеним камењем, па сам уз помоћ њих усидрио лађе. Опис Дунава који сам дао у првом тому, заједно са толико других чињеница о различитим местима како на Дунаву, тако и на другим рекама које се уливају у Дунав, веома ми је помогао да дођем до приближних координата Трајановог моста.

Ширина Дунава на овом месту једнака је дужини целог моста. Природна конфигурација обала није била изложена никаквом утицају који је могао да их промени па да ширина реке, на месту где је мост подигнут, буде различита од оне на којој је мост сграђен. Штавише, остаци по једног стуба на свакој обали, заједно са придруженим утврђењима, иду у прилог мишљењу да је садашња ширина Дунава у потпуности једнака ширини Дунава каква је била у време изградње поменутог моста.

Како бих измерио ово растојање, послужио сам се тријангулацијом, на влашкој обали, где није био згодан положај због премало места, али, и због бројних војних брига и недостатка времена, нисам могао да извршим мерење дужине на други начин. Употребом ових метода дошао сам до закључка да она износи 440 бечких клафтера (један бечки клафтер одговара једној галској оргији).[24]

Лако је било да од стуба на копну на влашкој обали утврдим где се налазе остаци првог стуба у реци, јер су били под водом дубоком само неколико стопа. Мерећи растојање између њих и стуба који се налазио на копну, утврдио сам да оно износи седамнаест и по оргија. Узевши тај податак у обзир, као и чињеницу да су стубови на копну широки три оргије, и да је вероватно да су и други стубови били исте ширине, мислим да није неумесно рећи да се цео мост састојао од 22 лука и 23 стуба, и да је цео мост, кад се обрачуна ширина стубова и растојање између стубова, био дугачак 443 оргије, што се за само три оргије разликује од ширине реке израчунате путем тригонометрије, што је доиста занемарљива разлика.

[24] Оргија је античка мерна јединица и представља дужину између две испружене руке или један хват, и износи око 1,9 m. Херодот даје прецизан опис. Hdt. 2.149: „ἑξαπέδου τῆς ὀργυιῆς μετρεομένης καὶ τετραπήχεος“ / „једна оргија износи шест стопа или четири лакта“. „Галске оргије“ које Марсиљи помиње односе се на стару француску мерну јединицу за дужину *toise* (T), која исто отприлике износи један хват, као и бечки клафтер, види напомену 16.

[28] Кад се вода узбурка и опадне, нарочито у летњем периоду, од многих рибара чуо сам да се вода некад тако узбурка да се виде остаци осталих стубова. Али то се ретко дешава јер углавном вода не опада, нити се узбркава, јер јој не опадне толико ниво да може да се узбурка.

Дион Касије тврди да је стубова било двадесет, али на основу мојих прорачуна било их је 23, то јест, по његовом мишљењу било је 19 лукова, а према мом 22. Иако не желим да не укажем дужно поштовање према тако старом писцу, који је за време Римског царства био обдарен дужношћу управника у Илирику, који се граничи са Мезијом, а у којој се опет налазио мост. То чиним само због тога да бих садашњим ученим људима описао стање у ком се тренутно налазе остаци овог моста, а они својим темељима показују како је мост изгледао кад је био читав. И то радо чиним, јер ако се осмотри Трајанов стуб, где је приказан рељеф моста, вероватно је да се ради управо о овом мосту – кад се узму у обзир оба сачувана стуба и остали остаци античких грађевина, о којима ћу сада говорити. До сада сам, наиме, само говорио о оним стварима које могу да помогну да се утврди приближна дужина моста.

Најпре посматрајући Дунав по линији замишљеној између два стуба који стоје по један на свакој обали, и ослонивши се на мерења која сам наредио да се на више места изврше, и то са највећом прецизношћу и пажњом, истичем да река има различите дубине и да највећа измерена дубина износи три оргије, и она се отприлике налази у средишњем делу речног корита.

Стубови су ту убележени у складу са мојим принципима који се своде на мерење дужине. Наиме, не постоји ниједан разлог зашто би стубови који се налазе у Дунаву били мањи од оних који се налазе на обалама. Ови стубови који су сада преостали својом ширином и дужином, а узимајући у обзир и остале стубове који имају исту ширину и дужину, јасно показују величину моста. Кад је реч о висини стубова, тешко је рећи, премда Дион тврди да су били високи 150 стопа.

Стубове треба поделити на два дела. Први део је њихов основни део и он је дугачак шест оргија, а широк три. Други део је браник стуба којим се стуб брани од налета речне струје и он је дугачак једну оргију и шиљатог је облика. А на основу дужине основног дела стуба може да се утврди ширина моста и она износи шест оргија.

Што се тиче висине стубова, која је изражена доленаведеном бројком, она не указује на то каква је заиста она била, јер је временом стубове прекрила муљевита вода и доведени су до нивоа који сада видимо. Не треба сумњати у то да је Аполодор из Дамаска њу подешавао према дубини реке и са оним темељима које је он сматрао да су потребни, узевши у обзир највећу дубину водене масе. Већ сам рекао да највећа

дубина Дунава на месту где се налазио мост износи три оргије, односно 18 стопа, то јест 21 стару стопу.

А Дион Касије, за кога знам да је рекао много погрешних ствари, каже да су стубови били високи сто педесет стопа, а вероватно је мислио на старе римске стопе, што отприлике одговара 135 паришких стопа, то јест 22 и по оргије, не рачунајући темеље. [29] Овде ће свако да увиди грешку, ко рачуна висину обе речне обале тако што је под правим углом пресече замишљеном хоризонталном равни по којој се ишло на мост и са моста, а она је била у висини два зида са стубовима који су се налазили на обалама – које су тако биле ојачане зидом. А висина од постоља стубова до те замишљене хоризонталне линије не прелази више од 24 стопе, што је отприлике 27 старих стопа. (Нема сумње да су два зида представљала ојачања у равни моста и изједачени су били са хоризонталном равни обе обале.) Тако. Додајмо још неку стопу коју је уништило време, што је опет занемарљиво. Имајући у виду прорачуне о највећој дубини Дунава, као и о димензијама горенаведених зидова, добијамо „чисту“ висину која важи подједнако за стубове, лукове и плочу моста и која укупно износи 48 стопа. А наш Дион претерује и иде до 150 стопа.

Овај приказ на Трајановом стубу показује да су само стубови били камени, а да су лукови, као и разне друге површи, били од дрвета. И стубови се нису протезали све до плоче моста, као што сам ја помишљао да бих Дионову грешку учинио мањом. За сваки стуб су биле довољне четири греде, које су биле спојене две по две, а на врху су се укосо спајале правећи шпиц на који се ослањала конструкција плоче. Колико може да се закључи, те греде су биле најмање шест стопа, па ако њих одузмемо од 48 стопа, произилази да је висина стубова била 42 стопе. Што се тиче темеља, они, по мом мишљењу, нису били потребни у тако стабилном кориту реке, јер су калупи од греда (кесони) били сасвим довољни за изградњу ових стубова. Дакле, погрешно тврди Дион да су стубови били високи 150 стопа, не рачунајући темеље.

Ови горенаведени зидови треба да се поделе на три зоне. Средишња се састоји од хеторогеног камења, а друге две су опасане циглама, са димензијама (ширином, дужином и висином) назначеним на скици у прилогу. И стубови су били споља опасани циглама, а не каменим блоковима, као што Дион преувеличава.

Техничким описом ових стубова завршићу причу о Трајановом мосту. Они су били повезани конструкцијом начињеном од греда постављених уздуж и попречно. Те греде су тако формирале неку врсту калупа, који је вероватно био прекривен јаким дрвеним таблама, и изгледао је попут сандука. Слично се и данас ради, како приликом изградње мостова

на рекама, тако и приликом изградње молова у морским лукама. Да је ово заиста тако било, потврђују три реда отвора који су распоређени по дужини и ширини оба стуба. Само се виде три реда отвора јер су остали на доњем делу стубова прекривени речним наносом. Што се тиче материјала који су коришћени за градњу, они су дати на скици у прилогу. Средина стуба била је напуњена речним камењем које је учвршћено песком извађеним из самог Дунава, као и кречом који су мајстори пекли на обалама река. А ја, док сам још увек узимао у обзир Дионов опис, који сам читао у логору, а при том још увек нисам видео стварни изглед моста на Трајановом стубу, био сам наредио да се подигну стражарске утврде на обе стране понтонског моста. И онда сам се распитивао да ли у близини постоје остаци каменолома у којима су вађени камени блокови, које сам намеравао да искористим за градњу ових утврда, а све следећи [30] Дионов опис. Међутим, пошто ништа нисам пронашао, остао сам чврсто при мишљењу да су стубови били сграђени од речног камења које је учвршћено кречом и опасано, у складу са римском праксом, печеним циглама али већим од уобичајених.

Осим путевима које је изградио, Трајан је овекоковечен и кованицама. И у славу овог подухвата биле су направљене кованице. То је посве сигурно, иако неки учени и домишљати људи у то сумњају. То се види по луку моста, који они погрешно повезују са анконском капијом, и тврде да је то Трајанова тријумфална капија која је сграђена у његову част и да се испред ње налази уже, односно ланац којим се затвара. Онај ко зна како изгледа стање у Анкони, као што ја знам, разумеће да су такве тврдње неосноване. На датом новчићу, прво, није приказан један, већ два лука, а у Анкони постоји само један лук, и нема никаквих остатака који би указивали да је икада постојало више од једног лука. Друго, то што изгледа као тријумфална капија су у ствари два прочеља моста, а они личе унеколико на наш мост. [Сл. 9]

Уже или ланац, као и лађа представљена на новчићу, изгледају онако као што обично Римљани на кованицама представљају реке и симбол су или људском руком направљених или природних утврда овог моста. Природне утврде су Дунавски брзаци, док су људском руком направљене утврде – и јесу попут ланца – бројна утврђења које је Трајан сградио на свим речним сужењима, као и на улазима у долине, односно местима кроз која Дачани могу да сиђу с планина. Тако је мудри цар утврдио мост с горње стране и заштитио га од Дачана, који су због планинских венаца Карпата били пуни самопоуздања и смели. Кад су Дачани поражени, у Риму је искован новац на коме је представљен један од тих планинских венаца и на врху је представљена Дакија како седи, као што се види на слици. Можда ланац

такође представља оно о чему смо говорили, кад смо говорили о брзацима. Наиме, иако су много миља удаљени од моста, и имајући у виду област у којој су живели Дачани, ове планине представљале су веома значајну утврду моста, ништа мању од самих брзака.

Дакле, онај ко познаје географски положај ових места и грађевине које ту постоје, разумеће да је реч о новчићу искованом с намером да се представи Трајанов мост. При том овде није реч о оном новчићу на коме је представљен Дунав како седи на кључу лађе и испред себе држи траку која лепрша. Будући да је трака увијена у лук, неки су помислили да се ради о прочељу моста и да је то новчић с мостом. Међутим, нису узели у обзир да та трака која лепрша може да симболизује једро окренуто ка другом делу лађе.

Најзад, у циљу појашњења слика које су приложене уз опис овог моста, напоминьемо да је од гореречених стубова [a a] један на територији Влашке, а други на територији Србије. Виде се и два утврђења, по једно на свакој обали, која су некад служила за одбрану моста. Утврђење које се налази у Србији, у облику је квадрата и има једнаку дужину на свим странама која износи 47 оргије. Окружено је веома јаким бедемима [h h] и веома широким ровом [i i]. На западној страни виде се остаци некаквог зида.

Поређења ради, димензије утврђења које се налази у Влашкој су различите. Ово утврђење је скоро у облику издуженог правоугаоника. Његова источна страна, која је и већа, износи [m] 66 оргија, а северна страна износи [n] 56 оргија. Да је угао који је у правцу зимског заласка сунца од остатка утврђења сасвим одвојен, а он је скоро овалног облика, представљао би утврђење за себе [o]. Када се из њега силази низ стрмину ка реци, види се да је зид, или нека врста насипа [b], подигнута до врха сачуваног стуба [a], а његова висина је у равни тла. Овај зид спаја стуб са мањом утврдом, тако да на почетку пута који води из утврђења ка мосту постоји равна стаза. Постоје и неки остаци зида [c] који се директно из реке протеже до утврђења, а чему је служио, не усуђујем се да спекулишем. А они остаци зидова који се виде између стуба и утврђења, на страни насипа, односно пута (b), чини се да су остаци неке капије која је затварала улаз у мост и чувала га. Кад се долази путем из Дакије, који је сам посут шљунком и ситним каменчићима (d), пролази се скоро кроз средину утврђења, а кад се долази из Мезије, утврђење се налази са десне стране. Осим тога, на различитим местима у утврђењу постоје отвори, односно рупе у земљи (e) од којих је једна нарочито занимљива (f) јер се разликује од осталих: зато што је споља опасана неким зидом, сграђеним од изузетно лепих камених блокова и има скоро облик амфитеатра, да тако кажем. Прецизан цртеж и опис како ове рупе, тако и оба сачувана стуба налази се у прилогу. Још

само остаје да се каже да је гореописано утврђење обављено огромним и [32] веома дугим ровом (p p). Међутим, све горереченo биће јасније кад се погледа цртеж који је дат у прилогу. Ту су наведене димензије рова, односно његова висина, дужина и сл., као и размера. Овај ров је на источној страни имао један отвор и у њему се виде остаци два зида који су били окренути један према другом. Без сумње, ради се о капији кроз коју се улазило у ров.

[33] РАЗЛИЧИТЕ НАПОМЕНЕ
О оба сачувана стуба Трајановог моста

I.

(A) Стуб који се налази на обали Горње Мезије, заједно са зидом који је на њега наслоњен и који је виши тако да је у равни тла, (B) као и са другим каменим блоком који стоји одвојено и мало надвисује раван тла (C), као што се види ако се посматра са влашке обале.

II.

(A.B.C.) Овим словима обележне су скице претходно наведеног. Треба рећи најпре да је овај стуб, као и стуб на српској страни, у делу којим се речна струја одвраћа и који несумњиво уситњује таласе када силно налећу, обликован у шпиц, као што скица јасно показује.

Овде даље представљамо део стуба на коме се налази више редова просечених отвора.

III.

Ова слика приказује предњи и бочни део стуба са отворима, као и висину и ширину стуба. Све је изражено према назначеној размери, и све је онако како сада изгледа.

IV.

Страна зида, који је у Напомени I обележен словом (B), а која је окренута према Дунаву.

V.

Друга страна истог зида, али она која је окренута на супротну страну, односно ка обали. На обе стране виде се цигле којима је, као заштитним слојем, обложен унутрашњи део зида, а он се углавном састоји од шљунка и ситног камења, који ће ускоро бити приказани на цртежима у прилогу. Њих ће да појасни напомена.

VI.

Ово је стуб (A) из Напомене II са припојеним зидом, онако како се види с бочне стране. Види се да зид такође има по дужини отворе.

VII.

Стуб (A) који се налази на влашкој обали и који још увек постоји и има поред себе наслоњен зид (B) који је исте висине као раван тла, као што смо већ рекли у његовом претходном опису.

VIII.

Ова скица описује исто оно што је обележено словима (A) (B).

IX.

Овом напоменом желимо да прикажемо којих су пропорција, на ком растојању и којег обима су [34] били отвори који су просечени у стубу. Они су сада празни, али некада су у њих биле уметнуте дрвене греде. Греде је временом изгризла трулеж или црви. Тако је вероватно било.

X.

Страна зида (B) описаног у Напомени VII која је окренута ка обали, где се виде четири отвора (a a) распоређена по дужини у доњем делу.

XI.

Овде је приказан стуб описан у Напомени VII са зидом наслоњеним на њега, са свим измереним димензијама.

XII.

Ово је озидани кружни простор са бунаром унутра, који је при опису моста означен као посебност утврђења на влашкој страни (f). Али како ништа не би било изостављено, овде треба укратко да се прикажу материјали који су коришћени за изградњу нашег моста.

XIII.

Камење којег има у Дунаву и у суседним рекама у Влашкој.

XIV.

Ситан шљунак кога има у великим количинама у близини моста у Дунаву.

XV.

Делићи кречњака, који смо ископали из остатака моста.

XVI.

Гомила песка који се такође налази у великим количинама у близини моста.

XVII.

Цигле за чије печење се у близини налази одлична земља, због тога су не само изузетне чврстоће, већ су и јарке црвене боје, дужине 1 стопе и 8 и по педља, ширине 11 педаља, а дебљине 2 и по педља. Скица једне цигле, онолико колико може да стане на једну страну, дата је на Слици 13.

XVIII.

Најзад, као што смо рекли, будући да су описани материјали били у унутрашњости одређених конструкција, калупа (кесона) који су били исте величине и облика као и стубови, дајемо стога и њихове скице.

На првој скици калупа (A), који смо приказали отвореним с обе стране, желели смо да покажемо како је калуп изнутра изгледао. Приказујемо

само висину трију дрвених оквира, онако како мислимо да су стајали изнад земље за оба стуба на обалама Дунава, с намером да свако на основу ове скице увиди колико много греда је коришћено да би кесон био стабилан.

На скици (B) приказан је кесон кад је затворен и кад је напуњен горе наведеним материјалима. Они су у њега набијани све док зид не би добио довољну чврстину.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Marsigli, Luigi Ferdinando, *Danubius pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustrarus et in sex tomos digestus*, Hagae 1726.

Литература – Secondary Works

Franceschelli, Carlotta & Marabini, Stefano, „Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730): a pioneer in geomorphological and archaeological surveying“, in: *The origins of geology in Italy*, Boulder, Colo. 2006, 129–139.

Mihajlović, Vladimir V., „L. F. Marsilji – prvi antikvar Srbije“, *Etnoantro-pološki problemi*, n. s., god. 10, sv. 3 (2015) 595–617.

Sacchetti, Federica, „Il ponte di Traiano sul Danubio nella testimonianza di Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730)“, *Atti e Memorie della Deputazione di Storia patria per le province di Romagna*, n.s. LII (2001, éd. 2002) 317–386.

Михајловић, Владимир В., *На границама Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд 2018. [Mihajlović, Vladimir V., *Na granicama Balkana: L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)*, Beograd 2018]

Dragana Kunčer

MARSIGLI'S DESCRIPTION OF TRAJAN'S BRIDGE

Summary

The aim of this paper is to present a transcription and translation into Serbian of an 18th-century text on the remnants of Trajan's Bridge, written by Count Luigi Ferdinando Marsigli, a polymath and military engineer in the Habsburg army. This represents the first modern edition and translation into a contemporary language of the entire Chapter 33 from the second volume of Marsigli's monumental work, *Pannonian-Moesian Danube* (1726). Several typographical errors have been noted, including the repetition of sentence fragments. The introduction highlights that this section of Marsigli's work not only offers a firsthand description of the state of this ancient architectural wonder at the end of the 17th century but also reveals facets of Marsigli's personality. He appears to be detailed and precise in his work, enthusiastic about his discoveries, and humorous when he finds opportunity.

Чланак примљен: 31.5.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15.9.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 91–119
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 91–119

УДК: 94(436-89):325.2(094.1)“1752“
DOI: 10.34298/MG23440911

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ПАТЕНТ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ О ЗАБРАНИ ЕМИГРАЦИЈЕ ИЗ 1752. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду су представљени транскрипција и превод патента о забрани емиграције и врбовања у корист стране војне или цивилне службе, који је царица Марија Терезија усвојила 21. јула 1752. године за провинцију Темишварски Банат. У уводном тексту указано је на околности доношења и представљен је краћи садржај његових 17 одредаба. Патент је издат као мера с намером да се зауставе све учесталије емиграције према Русији, које су се десиле након развојачења Потиске и Поморишке војне границе. Осим као прилог познавању те историјске епизоде, документ приређујемо и као прилог познавању казненог законодавства Хабзбуршке монархије у погледу појава које су тумачене као претња првог реда по јавни ред и безбедност диљем њене периферије.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија, Темишварски Банат, Потиска и Поморишка војна граница, патент, емиграција, 18. век

Abstract: The paper presents the transcription and translation of the Patent on the ban on emigration and recruitment in favour of a foreign military or civil service, adopted by Empress Maria Theresia on 21 July 1752 for the province of the Banat of Temeswar. The introductory text sheds lights on the circumstances surrounding the adoption of this document, and presents short contents of its 17 provisions. The Patent was issued in a bid to halt increasingly frequent emigration to Russia, triggered by the demilitarisation of the Potisje and Pomorišje military border. We bring this document not only with the aim to elucidate that historical episode, but also as a contribution to the study of the penal legislation of the Habsburg Monarchy in relation to the phenomena interpreted as first-order threats to public order and security across its periphery.

Keywords: Habsburg Monarchy, Banat of Temeswar, Potisje and Pomorišje military border, patent, emigration, 18th century.

[*] jelena.ilic@iib.ac.rs

Документ који приређујемо припада групи владарских наређења отворене форме и садржине од јавног значаја. У питању је *патент*[1] царице Марије Терезије од 21. јула 1752. године, објављен у сврху забране врбовања у страну службу и емиграције поданика у стране земље. Упућен је службеним инстанцама свих нивоа и становништву провинције Темишварски Банат, иако је претходно патент истог садржаја усвојен за целокупне наследне земље (19. јуна 1752).[2] У њему је дефинисано преступничко понашање које подлеже процесуирању и кажњавању преког суда, препознатљиво у два основна облика – као „врбовање (регрутовање) поданика у страну војну или цивилну службу"[3] и као чин „емиграције ради насељавања и прихватања службе у другој држави".[4] Починиоци преступа могли су бити како домаћи, тако и страни држављани, а под исте казнене одредбе потпадали су и њихови помагачи и јатаци. Треба имати у виду да су се имиграција и емиграција ниског интензитета – појединаца и мањих група – одвијале готово свакодневно на хабзбуршкој граници према османским поседима у Босни, Србији и Влашкој, због чега је забрана недозвољеног кретања увек била општег карактера.[5] Казнене одредбе овог патента, међутим, биле су усмерене против емиграције које је била изазвана специфичним политичким околностима проистеклим из одлуке о укидању Потиске и Поморишке војне границе 1751. године. Суочавајући се с незадовољством које је тај догађај покренуо међу граничарима развојачених крајишта, Беч је изречену забрану овим патентом упутио

---

[1] *Патент* (нем. das Patent) је „документ у облику највише наредбе или повеље". Порекло речи је од лат. *litterae patentes* – отворено писмо, којим се додељује неко право/дозвола, а у овом случају представља јавно саопштено царско наређење (*Hilfswörterbuch für Historiker – Mittelalter und Neuzeit*, von Eugen Haberkern und Joseph Friedrich Wallach, Francke Verlag Bern und München 1964, 473; *Приручни вишејезични речник за архивисте*, прир. Зоран Стевановић и др., Нови Сад 2012, 341).

[2] Наследне земље (*Erblande*) су, иначе, обухватале поред унутрашњо-аустријских војводстава и земаља чешке и угарске круне, и Војну границу и Темишварски Банат као територије освојене у ратовима. У уводу овог документа наводи се фраза „у Нашу наследну земљу Темишварски Банат".

[3] *Werbung* је реч коју смо превели као „врбовање", иако је у војној терминологији имала значење „регрутовања", а у старијој литератури се појављује најчешће као „агитација".

[4] *Емиграција* је означавана у изворима подједнако и латинским термином *Emigratio*, и немачким термином *Auswanderung* или *Aussiedlung* (*Приручни вишејезични речник*, 47, 98).

[5] Питање имиграције и емиграције на хабзбуршко-османској граници детаљно је анализирано у склопу санитарне политике, као и других околности, у: Jovan Pešalj, *Monitoring migrations: Habsburg-Ottoman Border in 18th century* (PhD manuscript, Leiden University, 2019).

,,посебно целокупном верном Илирско-Рацком и Влашком народу насељеном у Нашим наследним краљевствима и земљама".

Околности у вези с доношењем казненог патента већ су довољно познате захваљујући исцрпном и систематичном делу Мите Костића, објављеном пре тачно сто година.[6] Иако у патенту нигде није прецизирано о којим се то страним државама и врбовницима радило, нема никакве сумње да је проблем настао услед неконтролисаног подстицања емиграције бивше граничарске популације у Руско царство. Наиме, огорчени због развојачења својих станишта и губитка службе, неки од највиших официра определили су се за улазак у руску војну службу. Беч их испрва у томе није спречавао, подржавајући изградњу нових крајишта у Русији, као пријатељској земљи, а сагласност за отпуст из дотадашње службе и издавање пасоша за одлазак у нову домовину стављени су под надлежност Дворског ратног савета. Током пролећа и лета 1752. године, међутим, новопечени руски официри почели су да се уз допуст руских власти, или пак без њега, враћају у Монархију по чланове својих породица, родбину и пријатеље. Будући да се већина породица бивших потиских и поморишких граничара до тада преселила у Темишварски Банат, главнина спорних агитација била је усмерена ка тој провинцији.[7] Подстицање емиграције од страних врбовника без икакве контроле у Бечу претило је да ту појаву учини масовном. Личности попут браће Чорба и поручника Маринковића биле су прве које су бечке власти маја 1752. године јавно прогласиле за тајне врбовнике и осудиле на изгон, што је означило тачку политичког заокрета и обуставу до тада толерисане емиграције ка Русији.[8] Једна од главних мера нове политике било је доношење патента о потпуној забрани врбовања у страну службу и строгој забрани емиграције поданика, осим за све наследне земље, посебно за Темишварски Банат.[9]

---

[6] Мита Костић, *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*, Београд 1923, 60–70, 71–79.

[7] Јелена Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020, 102–108. Извори сведоче о масовном пресељењу око 3.000 српских породица из два развојачена крајишта у Темишварски Банат и оснивању 15 милитарских насеља, што је уједно и објашњење због чега је врбовање емиграната било усмерено на ту област. О масовном одзиву на те позиве, међутим, не може бити речи.

[8] У суштини, тачка заокрета у бечкој политици настала је у тренутку када су поменута тројица руских официра затражили да пасоше добије чак 70 лица из популације бивших граничара (М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 65–67).

[9] Околности доношења казненог патента и кратки опис његових одредаба у: М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 73–74.

Нешто више података о околностима издавања казненог патента проналазимо у месец дана млађем царском декрету, који је царица Марија Терезија 29. августа 1752. упутила митрополиту Павлу Ненадовићу. Митрополиту је тада саопштено да је царица патенте о забрани врбовања у страну службу претходно издала у наследним земљама, мађарском краљевству и „особито сад 21. јулија ове године у Банату темишварском огласити дати". Отворено је изречено очекивање да поред митрополита и сви епископи и целокупни клер треба да дају свој допринос у спречавању поданика „од сваког у напредашњег отселенија и тражења чуждих служб", а како би митрополит о томе обавестио и све друге инстанце, биће му достављено 36 примерака банатске верзије тог патента. Од прописаних забрана била су изузета само она војна лица којима је Дворски ратни савет већ доделио тражени пасош за одлазак из аустријске и ступање у руску војну службу. У прилогу декрета достављен је списак 53 лица којима је дозвола за исељење већ издата – „некоим лицам милитаром от илирическог народа преко хофкригсратскаго пасоша у цесарске росиске службе отити моћи". Да би се спречили будући неспоразуми, истакнуто је да пасоши важе само за лица која спадају у најужу породицу емигранта, жене и децу, „али ни по један начина на сроднике, пријателе, слуге нити друге људе подразумевати се".[10]

Емиграција је у европским владарским круговима 18. века иначе сматрана за негативну појаву која се непосредно косила с доминантном идејом камералиста о увећању становништва као предуслову „богатства државе".[11] Такву политику није водила само Хабзбуршка монархија, па је већина европских држава у неком тренутку током 18. века усвајала законе о забрани емиграције.[12] У духу свог времена и хабзбуршки владари Марија Терезија и Јозеф II настојали су да спрече своје поданике да емигрирају издајући патенте о забрани 1752. и 1784. године. За разлику од терезијанског патента који овом приликом

[10] Декрет и списак 53 лица, отпуштених из аустријске војске, којима су између 13. маја 1751. и 29. августа 1752. издати пасоши за исељење у Русију, објављени су у: Димитрије Руварац, „Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак)", *Српски Сион* XVI/13 (1906) 359–362.

[11] „Merkantilism", in: *Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the early modern world*, vol. 4, ed. J. Dewald, New York 2004, 96.

[12] Ово је посебно важило за немачке државе из којих су колонисти врбовани од Русије, Пруске и Хабзбуршке монархије, што је довело до озбиљне депопулације неких области. Канцелар Кауниц је сматрао да је борба за колонисте изазвала „дипломатски рат" између европских држава, али упркос смањењу врбовничке делатности, она није обустављена (Franz A. J. Szabo, *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge University Press 2004², 339–340).

представљамо, у домаћој историографији већ је од раније познат садржај Патента о забрани емиграције цара Јозефа II, од 10. августа 1784. године (*Auswanderungspatent*).[13] Јозефов патент о емиграцији такође је био намењен свим наследним земљама и њиховим становницима, и био је нешто обимнијег садржаја. У својих 47 одредаба прецизно је дефинисао поједине врсте преступа у зависности од мотива и намера починиоца, олакшавајућих и отежавајућих околности у извршењу, па је следствено томе установио и градацију у кажњавању. Тада је емиграција дефинисана као преступ ,,исељавања без дозволе са намером трајног насељавања у другој земљи", који се разликовао од строже третираног ,,страног врбовања", ,,лукавог завођења" и ,,насилне отмице".[14] Старији терезијански закон, који овде представљамо, сврстао је наведене преступе у две основне групе – врбовање и емиграцију, истовремено их разматрајући у оквиру истих одредаба и казнених мера, без детаљније диференцијације.

*

Патент отпочиње потпуном владарском интитулацијом, а након уводног дела доноси укупно 17 одредаба у којима су представљене околности за почињен преступ, разматрано учешће других лица у њему и његово процесуирање и кажњавање. Из увода сазнајемо да је Патент о забрани емиграције и врбовања за страну службу за провинцију Темишварски Банат издат након што је претходно, 19. јуна те године, Патент истог садржаја објављен за све хабзбуршке наследне земље. Поред тога, указано је и на то да он представља само један у низу декрета сличне садржине, издатих у време царице Марије Терезије и претходних владара. У даљем тексту се прецизније, као старији декрети сличног садржаја, помињу наређења за Доњоаустријске наследне земље из 1738. и 1743. године. Као разлог за издавање Патента у том тренутку наводи се то што је упркос постојећим строгим казнама ,,и даље примећено да су Наши поданици изложени" тајном врбовању (регрутовању) и да се тајно или јавно одлучују

[13] Јозефов Патент о забрани емиграције сачуван је у архиви магистрата војног комунитета Земун и објављен у: Танасије Ж. Илић, *Београд и Србија у документима архиве земунског магистрата од 1739. до 1804. год*., књ. I, *(1739–1788)*, Београд 1973, 535–548 (док. бр. 220).

[14] Делимични садржај Јозефовог патента о емиграцији, као и анализу те појаве у Војној граници, изложили смо у: Jelena Ilić Mandić, ,,The Military Frontier and Emigration Challenges in the 18th Century", in: *Migrations in the Slavic Cultural Space From the Middle Ages to the Present Day*, ed. Zofia A. Brzozowska, Piotr Kręzel and Izabela Lis-Wielgosz, Lódź 2022, 51–52.

на емиграцију. Намера је, каже се даље, да се не допусти да припадници земаљске милиције и поданици у Банату емигрирају у иностранство, или дозволе да свесно или несвесно буду врбовани у страну војну или цивилну службу. Набројане су све службене инстанце у провинцији и више пута је поновљено да се ангажман у спречавању поменутих преступа очекује од сваке од појединачно поменутих институција. Тиме је недвосмислено поручено да он треба да буде опште примењив, и то уз безрезервну одлучност у третирању преступника, прописујући обавезе надлежних од тренутка њиховог хапшења до кажњавања. Патентом је јавно обзнањена намера да треба да буде забрањено, спречено и кажњавано врбовање поданика Монархије за страну војну или цивилну службу, а да се прогон и кажњавање осим на врбовнике односи и на њихове помоћнике и јатаке, као и на све оне који буду задобијени, било свесно било несвесно, и одлуче се на емиграцију.

У првој одредби предвиђено је да у гоњењу и хапшењу осумњичених за врбовање и наговарање на улазак у страну службу треба да учествују све надлежне институције и службеници, укључујући и земаљску милицију, а да је крајње одредиште ухапшених Земаљски суд у Темишвару пред којим ће они бити прелиминарно испитани. У другој одредби се исти поступак предвиђа и за помагаче и јатаке, као и оне који су прихватили да уђу у страну службу или да буду „врбовани, наговорени, заведени или наведени да емигрирају у страну земљу". У трећој одредби све институције и службеници позвани су да спроводе надзор над путевима и прибављају извештаје о кретању осумњичених. У четвртој одредби предвиђено је да за оне које Земаљски суд прогласи кривим треба да буде достављен извештај о имовинском стању, како би они сходно томе били кажњени новчаном казном – мањом уколико немају и већом уколико имају сопствену имовину. Сума наплаћена од осуђених износила је, у зависности од њиховог имовинског стања, за врбовнике 150 односно 210 гулдена, за јатаке и помагаче 30 односно 60 гулдена, а за оне који су прихватили страну службу и емиграцију 12 односно 24 гулдена. Након наплате новчане казне, трећина суме требало је да буде исплаћена денунцијантима, трећина гонитељима и хватачима, а трећина оној инстанци која је ухапшеног спровела у Темишвар или самом магистрату у том граду. У петој одредби одређено је да суђење треба да буде спроведено по хитном поступку преког суда, а након саслушања сведока и оптужених треба да буде састављен сумарни извештај, који потписују сви присутни судски већници и председник Земаљског суда. У шестој одредби дефинисана су три случаја у којима је дозвољено да пресуда буде донета радом преког суда, у року од само три или четири дана – у случају када је оптужени признао недело, када

је оно доказано или када је ухваћен на делу, а смртна пресуда може да буде изведена само уколико су сви чланови већа Земаљског суда с њом сагласни. У седмој одредби предвиђено је да они којима је кривица недвосмислено доказана треба да буду осуђени на смрт вешањем. У осмој одредби предвиђено је да непосредни и посредни помагачи у поменутим преступима буду процесуирани на исти начин као и починиоци. У деветој одредби је препоручен опрез приликом испитивања, како би се оптуженом дозволила потребна помоћ сведока, те да се пресуда донесе само у случају да постоје најмање два непристрасна сведока, а уколико постоји само један сведок и неки други ослобађајући докази онда треба прибећи тортури, али у случају да се даљом истрагом не утврди сигурна кривица, онда да оптужени буде ослобођен. У десетој одредби утврђено је да се поступак истраге и пресуда донесу у складу с природом преког суда, уз обавезну потврду Земаљске администрације, а уколико постоје недоумице и неслагања, треба прибећи блажим мерама или проследити случај на разматрање Двору. У једанаестој одредби предвиђене мере и казне протежу се и на лица која су у почињени преступ умешана у својству ангажованих радника и превозника људи. У дванаестој одредби се каже да свако ко код себе прими лице умешано у преступ, или не пријави оне на које се сумња или има сазнања, или им помогне на било који начин, треба да буде кажњен, и то – ако му је то први пут, принудним радом у оковима на око три године, а уколико му је то други пут, казна треба да му буде удвостручена и дефинисана као прогон из свих наследних земаља. У тринаестој одредби је прописано да су сви обавезни да суделују у гоњењу и хватању преступника, а ако се у томе нарочито покаже немар официра, припадника земаљске милиције и других службеника – да и они буду кажњени новчаном или телесном казном, да им буде одузет положај и чин који имају, и убудуће буду проглашени за неподобне. У четрнаестој одредби истакнуто је да легални регрутери могу да раде искључиво уз исправу или потврду Дворског ратног савета, или неку другу врсту дозволе издату посредством Банатске и Илирске дворске депутације. У петнаестој одредби је строго забрањено свим банатским становницима и припадницима земаљске милиције да прихватају страну војну или цивилну службу и да емигрирају у стране државе, а посебно ,,целокупном верном Илирско-Рацком и Влашком народу насељеном у Нашим наследним краљевствима и земљама". У шеснаестој одредби је осим поновљене забране истакнуто и то да ће окривљенима бити одмах конфискована имовина и одузето право на наслеђе. У седамнаестој одредби се из предвиђених прописа искључују занатски шегрти, трговци и путници, који имају право да слободно путују, подразумева се уз неопходне пасошке исправе.

Последњи сегмент утврђује да су сви дужни да поштују одредбе и повинују се спровођењу казне. Датум издавања патента у Бечу био је 21. јул 1752, у дванаестој години владавине царице Марије Терезије. Испод штампаног имена и печата владарке наведена су и имена Карла Фердинанда грофа Кенигсег-Ерпса, Франца барона фон Шмидлина и Јоакима Карла Циглера (кооборација). Први је био председавајући, а друга двојица чланови већа Банатске и Илирске дворске депутације (*Hof Deputation in Banaticis et Illyricis*), која је била надлежна установа у достављању овог патента, као и свих других законских аката у погледу Темишварског Баната.

Документ се чува у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, у оквиру фонда „А" Митрополитско-патријаршијског архива. Сачуван је у чак три примерка, али под две различите сигнатуре. Штампан је на немачком језику готичким писмом, на папиру малог формата уоквиреном црним рамом, на укупно 11 страница. Транскрипција је приређена у складу с оригиналом и без икаквих интервенција. Превод документа такође је у највећој мери задржао дух оновременог текста правног карактера, с очуваним системом дугих реченица и интерпункцијских знакова, осим у случајевима где су измене биле неопходне ради бољег разумевања.[15]

Транскрипција

Wir Maria Theresia von Gottes Gnaden Römische Kayserin in Germanien, Hungarn, Böheim, Dalmatien, Croatien, Sclavonien Königin, Erz-Herzogin zu Oesterreich, Herzogin zu Burgund, zu Braband, zu Mayland, zu Steyer, zu Kärnten, zu Crain, zu Mantua, zu Parma und Piacenza, zu Limburg, zu Luxenburg, zu Geldern, zu Würtemberg, Ober- und Nieder- Schlesien, Fürstin zu Schwaben, und Siebenbürgen, Marggrafin des Heil. Röm. Reichs, zu Burgau, zu Mähren, Ober- und Nieder- Laußniß, gefürstete Gräfin zu Habspurg, zu Flandern, zu Tyrol, zu Pfirt, zu Kyburg, zu Görz, zu Gradisca, und zu Artois, Land-Gräfin in Elsaß, Gräfin Namur, Frau auf der Windischen March, zu Portenau, zu Salins, zu Mecheln, und in dem Temesvarer-Bannat, Herzogin zu Lothringen und Bar, Groß- Herzogin zu Toscana. Entbiethen N: allen und jeden Unserer treu-gehorsamsten Landes-Administration, Land-Gericht, Verwalter-Aemtern, Stadt-Magistraten, Land-Milizen, Innwohneren, und Unterthanen, was Würden, Standes, Amts, oder Weesens die in Unserem

[15] Сигнатура документа (у три сачувана примерка): Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (=АСАНУК), Митрополијско-патријаршијски архив, фонд А (=МП А), кутија 18, бр. 308; исто, кутија 19, бр. 350.

Temesvarer Bannat seynd: wie nicht weniger anderen Fremden, und Ausländern, so im erstgemeldtem Unserem Temesvarer Bannatischen Erb-Land ab- und zuzureisen pflegen, und sich darinnen aufhalten, oder bewohnt machen, Unsere Kaiserl. Königl. auch Landes-fürstliche Gnade, und alles gutes, und geben ihnen hiemit gnädigst zu vernehmen : Wasmassen nicht allein während Unserer Höchsten Regierung, sondern auch schon vorhin von Unseren Glorreichesten Vorfahrern die heilsamste Vorsehungen, und schärfeste Verordnungen durch gedruckte Generalien, und Patentes wegen ernstlicher Abstell- und Bestraffung deren so heimlich- als offentlichen Anwerbungen in fremde Kriegs-Dienste Unserer Unterthanen, oder sonst im Land sich aufhaltender Leuten in Unseren gesamten Erb-Königreichen, und Landen ergangen, und offentlich kund gemacht, aldarinn auch wider solche sträfliche Anmassere, ihre Mithelfere, und Unterschleif-Gebere die durch ein eilfertighaltendes Stand-Recht zu verhängen gebottene Todes-Straf, und nur bey vorkommenden milderenden Umständen gegen die Verhellere solcher falscher Werber, oder Leut-Verführer die scharfe Leibes-Straf verordnet worden seye: wie ein solches sowohl aus der Nieder-Österreichischen Land-Gerichts-Ordnung Articulo 95.to, als auch durch verschiedene unterm 28.ten Jenner 1738. in Unseren Nieder-Osterreichischen Erb-Landen erlassene Befehle, und hierauf erfolgte Patentes vom 23.ten Jenner 1743. mit allen Umständen zu ersehen ist.

Es ist euch annebst auch weiters allschon bekannt, was vor scharfe Verordnungen, und Befehle sowol während Unserer Allerhöchsten Regierung, als auch Unserer Glorreichesten Vorfahreren in denen vorigen Zeiten wider alle und jede Unserer Unterthanen, was Standes, oder Nation die auch seynd, so ohne Unserer Allerhöchsten Erlaubnuß aus Unseren Erb-Ländern, entweder um sich anderwerig niederzulassen, und ansässig zu machen, oder um fremde Civil- oder Kriegs- Dienste zu suchen, in andere Staaten emigriren, haben ergehen und offentlich kund machen lassen.

Da nun unangesehen dieser widerholt-verschärften Poenal-Mandaten, und deren auf die Ubertrettere ausgesetzten schweren Straffen dennoch wahrgenohmen wird, daß verschiedene Unserer Unterthanen, und in Unseren Erb-Landen seßhaften, oder in solchen sich sonsten aufhaltenden Leuten durch heimliche Anwerbungen, Unreißungen, und Aufwicklungen einiger durch Unsere Länder reisend-und öffters eine Zeit lang aldarinnen sich aufhaltender Fremdlingen, oder auch heimlicher Werbern, und Emissarien, oder aus anderen ihnen selbsten etwa anständig- und gefälligen Umständen nicht nur heimlich, sondern zu Zeiten auch offentlich zu fremden Civil- oder Kriegs- Dienstes-Annehmungen, oder auch zu Derenselben vorgebentlich-besserer Convenienz, oder Nahrungs- und Gewerbs-Suchung aus Unseren Erb-Landen nach fremde Staaten zu emigriren, sich anwerben, bereden verführen, oder gelüsten lassen.

So haben wir dann nicht länger entstehen sollen, noch wollen, diesem sträflichen Begünnen (gleichwie es mittels deren in Unseren Erb-Landen unter dem 19.ten Monats Junii des inlebenden 1752.ten Jahrs offentlich kund gemachten Patenten bereits beschehen ist) auch in Unserem Temesvarer-Bannat abzuhelfen, und damit nicht allein Unsere Bannatische Land-Milizen, und aldortige Landes-Unterthanen, oder übrige Innsassen ohne Unserem Höchsten Vorwissen, und Erlaubnuß nach fremde nicht emigriren, weder mit, noch ohne ihrer Einwilligung zu fremden Kriegs- oder Civil- Diensten ausser Land verführet, untereinstens aber auch die durch Unser Temesvarer-Bannat reisende, oder sonsten eine Zeitlang darinnen sich aufhaltende Fremdling ohne Unserer Genehmhaltung arglistiger Weis nicht hinweg gebracht werden, durch verschärfende Straffen einen ernstgemessenen Einhalt zu verschaffen, und zu allgemeinen Nutzen Unserer Staaten, auch zum Besten eines jeden Unterthans, oder Innwohner auslandes-Mütterlicher Obsorge, und Allerhöchst-Landes-Fürstlichen Macht dergleichen Werber, und Verführer sowohl, als auch ihre Unterschleiff-Gebere, und Mithelfere durch Schärfe der Straf abzuschröcken, und einzuhalten. Solchemnach wollen, verordnen, und besehlen Wir hiemit

Primo: Daß, sobald einsolcher verdächtiger Anmasser einer verbottenen Werb- oder Beredung zu fremder Kriegs-oder Civil- Dienstes- Annehm- oder Suchung, oder zur Emigrirung, oder ansonst gefährlicher ausser Land-Führung sowohl Innländisch- als fremder darzu eingewilligter, oder arglistig beredeter, und nicht eingewilligter, oder wol gar mit Gewalt hinweg genohmener Leuten angezeiget, und denunciret, oder sonsten ausgekundschaftet, oder auf der That in flagranti betretten, und ergriffen wird, derselbe, oder dieselbe (es mögen fremde, oder andere falsch- oder unbefugte Werber, Emissarien, oder Aufwickler seyn) mit denen bey sich habenden Leuten durch Beyhülf deren Districts-Beamten, Stadt-Magistraten, Burgerschaft, und Gemeinden, von Contribuenten sowol, als auch von denen Land-Milizen, und derenselben Ober-Officieren, jedwederen Orts ergriffen, und handfest gemacht, in erfordernden Fall auch von der in der Nähe befindlichen regulirten Miliz der Beystand (welchen unweigerlich zu leisten, Wir durch seine Behörde bereits verordnet haben) angesucht, sodann wolverwahrt, und geschlossener, und zwar, wann dieselbe in Temesvar angehalten wurden, directe Unserem aldort aufgestelten Land-Gericht: da aber die Betrettung im Land weiter beschehete, in das nächste Verwalter-Amt, oder da die Anhaltung Unsere Land-Milizen vorgekehret hätten, zu dem Ober-Capitaine, oder dem nächsten Capitaine überbracht, und aldorten bey sonst auf sich ladend- schwerester Verantwortung gegen einer ausstellender Bescheinigung unverweilt, und ohne geringster Weigerung in gefänglichen Verhaft übernohmen, alsogleich praeliminariter verhöret, sodann aber ohne allem Zeit-Verlust samt der Praeliminar-Verhör nacher

Temesvar abgeschicket, und alda Unserem Kaiserl. Königl. Land-Gericht unmittelbar übergeben werden sollen, welches gegen gleichfalls ausstellender Bescheinigung solche unweigerlich in gefänglichen Verhaft zu übernehmen, und das Praeliminar-Verhör ad acta zu legen haben: welches alles auch

Secundo: Respectu deren Mithelffern, und Unterschleiff-Geberen auf die vorgeschriebene Art zu halten, nicht weniger mit denenjenigen, welche ohne Unserer ausdrücklichen Bewilligung, und Erlaubnuß fremde Kriegs- oder Civil- Dienste anzunehmen, oder nach fremde Staaten zu emigriren, sich bereden, verführen, oder gelusten lassen, zu beobachten, und zu vollziehen ist; Dahero dann

Tertio: Denen gesamten Verwalter-Aemtern, Stadt-Magistraten, Land-Miliz, Ober-und übrige Capitains, derenselben Ober- und Unter-Officieren, gesamten Ober- Und Unter- Kneesen, und jeden Gemeinden hiemit ernstgemessen auferleget wird, auf solche sträfliche Leut-Verführere, ihre Unterschleiff-Gebere, auch fremde Kriegs- oder Civil- Dienst annehmende- oder sonsten in fremde Staaten emigriren-wollende Unterthanen, oder Landes-Innsassen sowol auf denen Haupt- und Land-Strassen, als abseitigen Weegen, und anforderist in denen Einkehr-Orten die genaueste Obsorg zu tragen, und die diesfalls nöthige Auskundschaftungen zu halten. Um aber

Quarto: Diesen sträflichen heimlichen Werbungen, und Emigrationen um so mehrer vorzubiegen, und damit die gesamte Landes-Innsassen zu Entdeckung beeder vorseyenden unerlaubten Beginnen (obgleich es zwar ohnedies ihre Schuldigkeit mit sich bringet) angefrischet werden, als haben Wir Unser Kaiserl. Königl. Landes-Administration hiemit ausdrücklich befohlen: dem jenigen, oder die jenige, welche einen dergleichen Bößwicht anzeigen, und selben in Verhaft zu ziehen Ursach seyn werden, solchen anzuhalten, und einlieferen gegen Beybringung des Ubergaabs-Schein, und sobald der Inquisitus überwiesen, und abgeurtheilt zu seyn von Unserem Kaiserl. Königl. Land-Gericht beurkundet seyn wird (wann Wir auch etwa in einem casu particulari eine Begnädigung, so Wir doch nicht leichter Dingen Willens seynd, aus besonderen Beweg-Ursachen einem, oder dem anderen angedeihen lassen solten) aus Unserem Temesvarer-Cameral- und Provincial-Zahl-Amt, falls aber der Inquisitus ein eigentumliches Vermögen besitzete, sodann von solchem eine Erkanntlichkeit ausfolgen zu lassen, und zwar für einen eingebrachten dergleichen falschen Werber, oder zu fremden Kriegs- oder Civil- Dienst-Annehm- oder Suchung, oder zu Emigrirung in fremde Staaten Leute animirend-überredend-engagirend- oder aufwicklenden Böswicht, er seye ein Unseriger Unterthan, oder Landes-Innsaß, oder auch ein Fremder, oder Emissarius Ein hundert und funfzig Gulden, da er aber ein eigenes Vermögen hätte, Zwey hundert und zehen Gulden, für einen überwiesenen denenselben

Unterschleiff-Geberen, oder Mithelferen, wann er keine Mittel hätte, Dreysig Gulden, da er aber ein Vermögen selbsten besitzete Sechzig Gulden; Endlichen für jeden Unseren Unterthan, oder Landes-Insassen, was Standes, und Würde diese immer seyn mögen, welche ohne Unserer Erlaubnuß wolbedächtlich, und wissentlich mithin sträflicher Weis fremde Kriegs- oder Civil-Dienst angenohmen, oder sonsten um in fremden Staaten sich zu stabiliren vorsetzlich emigrirten, oder hierzu auch nur eingewilliget, und sich einverstanden hätten, Zwölf Gulden, insofern aber dieser gleichergestalten ein eigenes Vermögen besitzete, die nemliche Taglia, wie für einen Deserteur pr. Vier und zwanzig Gulden richtig, und unverzüglich zu bezahlen, welche Erkänntlichkeiten jedoch in drey gleiche Theile abgetheilet, und das eine Drittel hievon dem, oder denen gemeinschäftlichen Denuncianten ohne, wann er, oder dieselbe nicht bekannt seyn wollen, die Namen kund zu machen, das anderte Drittel jenen, so die Böswichte, oder derenselben Mithelffere handfest gemacht, oder zur Inhafftirung eingelieferet haben, und zuletzt das dritte Drittel dem Stadt-Magistrat zu Temesvar, wann die Handfestmachung von der Burgerschaft beschehen, oder jenen Districts-Verwalter-Aemter, in deren District solche bewürcket worden, oder aber denen Ober-Capitaine- Vice-Ober-Capitaine, und Compagnien habenden Capitainen bey Unserer Illyrischen Bannater-Land-Miliz, oder dem Interims-Commendanten, oder übrigen Capitains der sogenannten Landes-Bataillon, wofern von ihren Leuten, und von ihnen die Einlieferung nacher Temesvar an Unser Kaiserl. Königl. Land-Gericht alda würklich beschehen, gegeben, und verabfolget, dem jenigen jedoch, welcher zugleich Denunciant, und Anhalter, gewesen zu seyn darzeigen könte, zwey Theile zugetheilet werden solten. Und wann demnach

Quinto: Ein dergleichen falscher Werber, Leut-Verführer, oder Emigrationes nach fremde Unserer Bottmäßigkeit nicht unterworfene Staaten, und Landen anspinnender Aufwickler, oder Emissarius eingebracht wird, so verordnen Wir gnädigst, und hiemit Ernstgemässen anbefehlen, daß Unser Kaiserl. Königl. Land-Gericht, auch mit Hindansetzung aller anderen Geschäften eifrigst beflissen seyn solle, die ganz schleunige Inquisition summarissime, jedoch mit allen dabey beobachtenden Substantial-Formalitäten eines gleich aufnehmenden Summarii, und darauf folgenden zur Inquisitions-Sach dienlichen Frag-Stucken bestehenden keine Interrogatoria suggestiva enthaltenden articulati examinis solchergestalten anzustellen, und vorzunehmen, daß in selben die nöthige Confrontationes mit denen hierwegen eidlich abzuhören kommenden Zeugen angemerket, und zuletzt die in denen Rechten vorgeschriebene Constitution des Inquisiti über seine abgelegte articulirte Aussagen beygerucket, und insonderheit die mit denen Complicibus etwa vorgenohmene Confrontationes wol ausgedrucket werden, darunter auch der Land-Richter mit denen

Land-Gerichts-Assessoribus, welche die Inquisition mitabgeführet haben, eigenhändig unterschrieben seyn sollen.

Sexto: Wollen Wie, daß diese Inquisition in denen hier angemerkten dreyen Fällen, da nemlich solche Werber, Leut-Verführer, und Emissarii primo Contessi, oder secundo Convicti seynd, oder tertio in flagranti ertappet werden, als ein Stand- oder Geschwind-Recht innerhalb drey Tagen vollendet, und noch den dritten Tag, insofern es mölich ist, ansonsten längstens den vierten Tag, wann der Inquisitus die verbottene Werbung, Verführung, oder Uberredung zu fremden Kriegs- oder Civil- Diensten, oder zur Emigration, und Stabilirung in fremden Unserer Bottmäßigkeit nicht untergebenen Staaten, und Landen vorgenohmen zu haben geständig, oder dessen durch zwey untadelhafte eidlich vernohmene Gezeugen vollkommen überwiesen, oder auf der That betretten worden, ist, von Unserem Kais. König. Land-Gericht sub Praesidio Unseres Land-Richters, oder in seiner Abweesenheit dessen Stelle vertrettenden ersten Land-Gerichts-Beysitzersmit Zuziehung noch vier anderen Land-Gerichts-Beysitzern das Urtheil und Recht gesprochen, solches von dem auch darzu ziehenden Land-Gerichts-Schreiber, oder seinem Adjuncten zu Papier gesetzet, solches von allen obigen Gerichts-Personen eigenhändig gefertiget, und das andurch zur Todes-Straf erkennende Urtheil alsogleich darauf den anderen Tag, mithin innerhalb vier und zwanzig Stunden (welche Zeit dem Delinquenten zur Beicht, und Bereuung seiner Sünden vergünstiget ist) nach vorläufiger an Unsere Landes-Administration beschehender Anzeige, welche die Publicirung des Urtheil, und Vollziehung der Execution alsogleich zu verwilligen gehalten, und verbunden ist, unverschieblich an ihme vollzohen werden müsse, welches jedoch auf diese vorgeschriebene Art nur in jenem Fall, da die Land-Gerichts-Beysitzere gleichförmig mit ihren einhelligen Stimmen auf die verwürkte Todes-Straf abgiengen (dann in sofern die votirende Gerichts-Personen mit ihren Votis mit verhängenden Todes-Straf nicht gleichförmig, und einstimmig verstanden wären, so wurde nach Anleitung des hierunten stehenden §. 10.[mi] verfahren, das Urtheil, und Recht zwar geschöpfet, doch nicht vollzogen, sondern cum motivis Sententiae nebst Beyschliessung deren Inquisitions-Acte zur höheren Erkanntnuß Unserer Landes-Administration übergeben werden müssen) zu beschehen hat.

Septimo: Sollen dergleichen selbst geständige, oder behörig überwiesene, oder in flagranti betrettene Leut-Anwerbere, Verführere, und Emissarii, es mögen sie selbst, oder die von ihnen angeworbene, oder zu fremde Kriegs- oder Civil- Dienste, oder um sich in fremde Staaten ansäßig zu machen zur Emigration selbsten geneigte, oder von anderen überredete Personen Unsere Landes-Unterthanen, oder Land-Milizen, oder Fremde seyn, zu Erweckung eines grösseren Abscheu durch den Strang von dem Leben zu den Tod hingerichtet werden Und eben diese Straf ist auch

Octavo: wider die bekänntlich, oder überwiesene Mithelfere, wann sie zur verbottenen Werbung, uneralubten Leut-Emgagirung in fremde Kriegs- oder Civil- Dienste, oder sträflichen Emigrationen deren Unterthanen, Landes-Inwohnern, oder Land-Milizen nach fremde Staaten, um sich unter Bottmässigkeit anderer Potenzen zu stabiliren, oder ansäßig zu machen mit denen falschen Werbern, Emissarien, oder Aufwicklern selbsten in Verständnuß verbunden, und mit ihnen beygewürket haben, zu erkennen und auf obstehende Weise an ihnen zu vollziehen.

Nono: Hat zwar Unser Kaiserl. Königl. Bannatisches Land-Gericht nach obiger Vorschrift ganz schleuniges Urtheil, und Recht zu schöpfen, und mit ungesaumter Landes-Administrations-Gestattung auch gleich zu vollziehen doch muß hierbey alle vorsichtige Behutsamkeit gebrauchet, und die von dem Inquisito zu seinem Behuf vorbringende Beyhelfe nicht platterdings verworfen, sondern solche sowol, als auch die wahre Untadlhaftigkeit deren Zeugen zwar eilfertig, jedoch auch reiflich, und gründlich untersuchet, derowegen auch die Inquisition eher einen, oder den anderen Tag verlängeret, als solche übereilet, sohin also der Delinquent, da er das ihme imputirte Delictum begangen zu haben beständig wiedersprechete, wenigstens durch zwey unverwerfliche Zeugen eidlich überwiesen, oder aber, wann deren nur einer vorhanden wäre, und Inquisitus etwas auch nur zum Schein seiner Unschuld anzuführen hätte, als dann wider solchen mit der Tortur nach Ermessen des Land-Gerichts, wann selbes in ihrer Meinung gleichförmig, und einstimmig ist, alsobald, und ohne Weitschichtigkeit, sondern nur mit höchst-nöthig kurzen schriftlichen Frag-Stucken geschritten, und die Bekanntnuß entweders heraus gerbracht, oder auch allenfalls, da keine Bekanntnuß entweders heraus gebracht, oder auch allenfalls, da keine Bekanntnuß erfolget, und keine neue anderwärtige Indicia, oder Beweis vorhanden seynd, die vorhandene aber von keiner Wichtigkeit ersagter Inquisitus loß- und frey gesprochen, und erlediget werde. Und zu mehreren verläßlichen Sicherheit der in diesem Unserem höchsten Patent vorgesehen scharfen Criminal-Verfahrung befehlen Wir auch

Decimo: Unseren Kaiserl. Königl. Bannatischen Land-Gericht hiemit ernstlich, und wollen, daß solches in der alleinigen §^{pho} 6.to obangemerkten klaren Begebenheit der abgeführten Inquisitions-Sach nach der Natur eines Stand- und Geschwind-Recht mit Urtheil und Recht vorgehen, solches auch mit unverlängter Landes-Administrations-Bewilligung in der vorgeschriebenen Zeit an den Delinquenten unverweilt vollbringen lassen, alle übrige in diesem Patent berührte Vorfallenheiten aber, wie auch Falls in dem Casu des erstgemeldten §^{phi} 6.^{ti} und vorigen §^{phi} 9.^{ni} die Vota bey dem Land-Gericht nicht gleichförmig und einhellig auf die verwürkte Todes-Straf, oder respective auf

Vorschreittung zur Tortur abgehen solten, oder aber ein so anderes in solche Umstände verfielle (über welche Wir eben untern heutigem Dato sowol Unsere Bannatische Landes-Administration, als auch das Land-Gericht besonders instruiren) das Urtheil, und Recht zwar geschöpfet, oder mit respective durch Bey-Urtheil mit der Tortur vorzugehen gesprochen, das Urtheil, und Recht jedoch an den Delinquenten nicht vollzohen, oder respecitve zur Tortur wider denselben richt geschritten, sondern ein so anderes Urtheil, oder respective Bey-Urtheil cum motivis sententiae nebst Beyschlüssung deren abgeführten Inquisitions-Acten zur höheren Erkanntnuß Unserer Kaiserl. Königl. Landes-Administration einreichen, diese aber nach habender Vorschfrift ein wie anderes bestättigen, und zur Publicir- und Exequirung wiederum dahin senden, oder aber nach Umständen der Sache zur höchsten Decision anhero nacher Hof mit beygefügten Gutachten einschicken solle.

Undecimo: Ist wider die Handlanger, und Fuhrleut, welche wissentlich zu fremden Kriegs-Diensten angworbene Leute denen Werbern beybringen, und dieselbe, oder andere fremde Kriegs-Dienste angenohmen habende, oder suchende Emigranten ausser Land führen, nach Schärfe des obstehenden Gesatzes fürzugehen; Dahingegen

Duodecimo: Diejenige Unterthanen, und Insassen, welche dergleichen in fremde Kriegs-Dienste angeworbene, auch in fremde Civil-Dienste getrettene, oder sonsten in fremde Staaten emigriren, und in Landen ausser Unserer-Bottmäßigkeit sich stabiliren wollende Leute wissentlich bey sich aufhalten lassen, und selbe an gehörigen Orten zur Verhaftnehmung nicht in Zeiten, oder vielmehr nicht alsogleich anzeigen, oder denen zu Antrettung würklich angenohmenen, oder suchenden Civil-Diensten, oder anderwärtiger Stabilirung unter fremder Bottmäßigkeit einen Vorschub geben: wie nicht minder die wegen wolbedächtlichen und wissentlich angenohmenen, oder vorsetzlich suchenden fremden Kriegs- oder Civil-Diensten, oder anderer fremden Stabilirung in Verhaft gebrachte Emigranten selbsten das erstmal nach beschaffenen Umständen auf Drey- oder mehr- oder mindere Jahre in ein Arbeit-Haus oder in Band, und Eisen zur offentlichen Schanz-Arbeit: das andertemal aber mit Duplirung der Straf-Zeit aus Unseren gesamten Erb-Königreichen, und Landen verwiesen werden sollen. Und obgleich zwar

Decimo tertio: Gegenwärtiges Patent ohne dies enthaltet, wie sehr jedermänniglichen obligend seyn müsse, die verbottene Werber, Leut-Verführer, und Emigrationes anspinnende Emissarios, oder Aufwicklere mit dem bey sich habenden Gefolg, dann auch jene, welche wegen angenohmen- oder suchenden fremden Kriegs- oder Civil- Diensten, oder ansonsten fremden Stabilirung, in fremde Staaten ohne Unserer vorläufigen Erlaubnuß

emigriren wollen, in gefänglichen Verhaft zu bringen, und derowegen ganz unverweilt all-mögliche Vorkehrung zu veranstalten, hierwider jedannoch gehandlet, und die Gelegenheit zur Uberkommung solcher strafbaren Leuten nur durch geflissentliche Nachläßigkeit zuweilen verabsaumet werden dörfte, wessenthalben die daran Schuld-tragende nach Ausweisung des obigen Paragraphi duodecimi zur geziemenden Verantwortung, und vorgeschriebenen Straf zu ziehen; So seynd doch auch insonderheit Unsere sammentliche Beamte, und Unserer Land-Milizen, Ober-Officiers, welche es immer von Amts wegen betreffete, wann wider alles Vermuten ein- oder anderer derenselben solcher Nachläßigkeit, oder wol gar einer diesem Unserem Patent zuwider lauffenden Connivenz sich schuldig machete, nebst der nach Verschiedenheit deren Umständen zu befahren habenden Geld- oder Leibes-Straf, der aufhabenden Ehren-Würde zu entsetzen, und hierzu auf allezeit für untüchtig zu erklären. Weiters ist ohnehin bekannt, daß

Decimo quarto: Die von Unserer regulirten Miliz auf die Werbungen beordrete Commandi schuldig seynd, aller Orten in Unseren Erb-Landen, mithin auch in dem Temesvarer-Bannat mit Hof-Kriegs-Rähtlicher Urkund, oder Bescheinigung sich zu legitimiren; Gleichwie dann auch alle Ergänzung- oder Ersetzungen bey Unseren unter der Landes-Administrations-Jurisdiction stehenden Bannatischen Land-Milizen nicht anderst, als auf Unsere durch die in Bannaticis & Illyricis angeordnete Hof-Deputation ausfertigende höchste Befehle beschehen können, oder sonsten etwas veranlasset werden mag; Dahero dann alle fremde Kriegs-Volks-Anwerbungen in Unserem Temesvarer-Bannat nicht vorzuläßig, und gestattet angesehen werden sollen, wann nicht anvor die werben-wollende (gleichwie erst hieroben davon Meldung beschehen) mit behörigen von Unserem Hof-Kriegs-Raht gefertigten zu solchen Werbungen erforderlichen Erlaub- und Befugnuß-Urkunden, untereinstens auch mit der weiteren von Uns erhaltenen, und durch Unsere in Bannaticis & Illyricis angeordnete Hof-Deputation ausgefertigten Special-Gestattung (daß gedachte fremde Werbungen in dem Temesvarer-Bannat vorgenohmen werden können) sich werden legitimiret haben. Und gleichwie

Decimo quinto: Wir mit gegenwärtiger verschärfter Poenal-Verordnung Unseren gesamten Bannatischen Unterthanen, und Landes-Innsassen, sowol Contribuenten, und anderen als auch Unseren gesamten Land-Milizen alda die Annehmung fremder Kriegs- oder Civil- Diensten, und Emigrirung nach fremden Unserer Bottmäßigkeit nicht unterworfenen Staaten unter denen vorangesetzten Straffen auf das schärfeste verbotten haben, dieser Unser ernst-gemessener Verbott auch allbereits all- und jeden Unseren Unterthanen, und Landes-Innsassen in gesamt-Unseren übrigen Erb-Landen mittels eigends

publicirten Patenten kundgemacht worden ist, also, und obschon es sich von selbsten dahin verstehet, gebietten, uns befehlen Wir jedoch auch annoch insonderheit Unserer gesamten in Unseren Erb-Königreichen, und Landen ansäßig sich befindenden getreuen Illyrisch-Raitzisch- und Wallachischen Nation ernstgemessen, und wollen hiemit: Daß künftighin keiner aus erstbesagter Nation sich unterfangen solle, fremde Machten Kriegs- oder Civil-Dienste anzunehmen, oder solche zu suchen, und derentwillen, oder aber um in Staaten, und Landen, die Unserer Bottmäßigkeit nicht unterworfen seynd, sich ansäßig zu machen, aus Unseren Erb-Landen zu emigriren; Wie im widrigen, und da der mindeste Zweifel, oder Anstand diesfalls vorkommete, sonderbar aber da eine Werbung heimlich, und nicht offenbar gehalten, oder sonsten etwas heimlich unterloffen, und beschehen zu seyn bemerket wurde, hierüber alsogleich die behörige Anzeige gemacht, und die Ubertrettere, oder schuldig befundene mit denen hier Orts vorgeschriebenen Straffen beleget werden sollen, worauf beständig zu invigiliren, und invigiliren zu lassen Wir Unserer Kaiserl. Königl. in Bannaticis, & Illyricis angeordneten Hof-Deputation (nicht allein respectu des Temesvarer-Bannats, sondern auch generaliter respectu gesamt-Unserer getreuen Illyrischen Nation) ausdrücklichen befohlen haben. Solte aber jedannoch

Decimo sexto: Jemand ohne Unserer vorläufig erhaltenen Erlaubniß zu fremden Kriegs- oder Civil- Diensten, oder aus anderen Absichten in fremde Unserer Botmäßigkeit nicht unterworfene Länder zu emigriren Mittel, und Weege finden; So solle nicht allein derenselben ihre Halbschaft und Vermögen alsogleich confisciret, sondern dieselbe auch aller künftigen Erbschafts-Anfällen hiemit vor verlustiget erkläret seyn, diese Ubertrettere auch, wann sie über kurz, oder lang habhaft gemacht wurden, nach aller Schärfe dieses Patents angesehen, und bestraffet werden. Wohingegen aber

Decimo septimo: Und schlüßlichen: diese Poenal-Verordnungen keinesweegs auf die hin- und her wanderende Handwerks-Gesellen, nochweniger auch auf die Handels- oder andere in ihren Geschäften, und Nohtdurften ab- und zureisende Leute zu extendiren, weder zu verstehen seynd, sondern ihnen das sogestaltige ab- und zureisen frey bleibet, und sie, gleichwie es vorhin beschehen, also auch in Hinkunft auf ihr Anzeigen, und Verlangen mit gehörigen Pässen sollen versehen werden.

Allen diesen Unseren vorstehenden Allerhöchst- Kaiserl. Königl. auch Landes-fürstlichen Verordnungen, und ernstlichen Befehlen wird hiemit in Unserem Temesvarer-Bannat jedermänniglich so schuldigst, als gehorsamst nachzuleben, darwider nicht zu handlen, und vor denen vorgesagten Straffen sich zu hütten wissen. Geben in Unserer Kaiserl. Königl. Haupt- und Residenz-

Stadt Wienn den Ein und Zwanzigsten Monats-Tag Julii im Siebenzehen Hundert Zwey und Funfzigsten – Unserer Reiche im Zwölften Jahre.

MARIA THERESIA.
L.S.
Carl Ferd. Graf zu Königsegg-Erps.
Franz Freyherr von Schmidlin.
Ad Mandatum Sacrae Caesareo-Regiae Majestatis proprium.
Joachim Carl Ziegler.

Превод

Ми Марија Терезија Божјом милошћу Римска царица у Немачкој, краљица у Угарској, Чешкој, Далмацији, Хрватској, Славонији, надвојвоткиња од Аустрије, војвоткиња од Бургундије, Брабанта, Милана, Штајерске, Корушке и Крањске, од Мантуе, Парме и Пјаченце, Лимбурга, Луксенбурга, Гелдерна, од Виртемберга, Горње и Доње Шлезије, кнегиња од Швапске и Трансилваније, марк-грофица Светог Римског Царства, од Бургауа, Моравске, Горње и Доње Лужнице, кнегиња-грофица од Хабзбурга, Фландрије, Тирола, Пфирта, Кибурга, Горице, Градишке и Артоа, земаљска-грофица од Алзаса, грофица од Намура, госпођа од Виндишке Марке, Портауа, Салинса, Мехелна, и Темишварског Баната, војвоткиња од Лотрингије и Бара, велика војвоткиња од Тоскане.

Желимо да по Нашој царско-краљевској и земаљско-кнежевској милости свима и свакој Нашој верно-покорној земаљској администрацији, земаљском суду, управним службеницима, градским магистратима, земаљској милицији, становницима и поданицима, ма ког да су положаја, сталежа, службе, или професије у Нашем Темишварском Банату, али такође и странцима који намеравају да допутују у поменуту Нашу наследну земљу Темишварски Банат, или из ње отпутују, као и онима који намеравају да се у њој задрже или населе – овим милостиво ставимо до знања: Да су не само у време Наше високе владавине већ и раније, у време Наших славних предака, за све Наше наследне краљевине и земље доношени и јавно обзнањивани добронамерни прописи и строга наређења у виду штампаних објава и патената, а у циљу озбиљног спречавања и кажњавања како тајног, тако и јавног врбовања наших поданика за страну војну службу, као и против оних људи [који из таквих разлога] бораве у земљи, и да ће такви починиоци, њихови помоћници и јатаци бити

кажњени смртном казном на основу хитре одлуке преког суда, док само у случају када постоје олакшавајуће околности против починиоца недела лажног регрутовања или завођења људи може бити примењена строга телесна казна. Тако је већ прописано у 95. члану закона Доњо-аустријског земаљског суда, баш као и у различитим наређењима која су објављена 28. јануара 1738. за наше Доњо-аустријске наследне земље, као и у Патенту који је уследио 23. јануара 1743.

Већ вам је познато да су и у ранија времена били издавани и јавно обзнањивани строги декрети и наређења, како током Наше превисоке владавине, тако и у време Наших славних предака, против свих и сваког Нашег поданика, ма ког сталежа или народности били, који су без Нашег превисоког знања хтели да емигрирају из Наших наследних земаља у неку другу државу, било да би се населили негде другде, било да би тражили страну цивилну или војну службу.

Пошто је упркос построжавању тих казнених мера и њиховој изузетно строгој примени на починиоце и даље примећено да су разни Наши поданици и становници Наших наследних земаља, или људи који бораве у њима, изложени тајном врбовању и подстакнути од странаца који путују кроз Наше земље или у њима већ неко време бораве, или оних који јесу тајни регрутери и емисари, или оних који су се из себи знаних разлога не само тајно већ и јавно пријавили или дали наговорити или пожелети да прихвате страну цивилну или војну службу, или како би добили наводно боље услове или храну или намештење – одлучили да емигрирају из Наших наследних земаља у страну земљу.

Ми више нисмо хтели нити желели да трпимо те кажњиве преступе (баш како је већ обзнањено у Нашим наследним земљама патентом од 19. јуна 1752. године) у Нашем Темишварском Банату, нити да допустимо да Наша банатска земаљска милиција и тамошњи земаљски поданици или други становници, без Нашег високог знања и дозволе, емигрирају у иностранство, да нити са својом сагласношћу нити без ње буду заведени да прихвате страну војну или цивилну службу ван земље како од оних странаца који путују кроз Наш Темишварски Банат, тако и оних који већ неко време бораве тамо без Нашег одобрења, већ [смо желели] да их строгим казнама озбиљно зауставимо, како на општу корист Наше државе, тако и за добробит сваког поданика или становника, да покажемо Мајчинску бригу и Свевишу-земаљску-господарску власт у покушају да ти регрутери и заводници, као и јатаци и помоћници уз строге казне – буду обесхрабрени и ухваћени. Стога Ми овим путем желимо, прописујемо и наређујемо да

Прво: Чим се појаве вести и потказивања против сумњивог подстрекивача забрањеног врбовања или наговарања на улазак у страну војну или цивилну службу, или на емигрирање, или на неке друге опасне облике одвођења из земље или у земљи, који је људе својевољно или љуто убеђивао, или чак насилно одвео, било да је то лице потказано или ухваћено у флагрантном чињењу недела, таквог или такве (било да је странац или неки други лажни врбовник, емисар или подстрекивач) и људе који су са њима, треба ухватити и затворити у било ком месту да се налазе, уз помоћ дистриктских службеника, градских магистрата, грађана и општина, контрибуената као и земаљске милиције и њених виших официра, а у случају нужде треба затражити помоћ од оближње регуларне милиције (којој смо преко њених власти већ наредили да буде спремна), како би били гоњени и потом притворени и ухапшени, а уколико је то лице задржано у Темишвару, треба да буде изведено непосредно пред Наш тамошњи Земаљски суд. Ако је хватање таквог лица извршено негде у земљи, онда је потребно да оно буде изведено пред најближу управну службу, или ако је хватање извршила наша земаљска милиција, треба да буде изведено испред *обер*-капетана или испред капетана, и да тамо, на лицу места, уз потврду о преузимању одговорности, без оклевања буде стављено у затвор, и одмах прелиминарно саслушано, а потом заједно са прелиминарним саслушањем хитно послато у Темишвар, где треба да буде предато непосредно Нашем царско-краљевском Земаљском суду, који ће одмах издати потврду и таквог хитно сместити у затвор, а прелиминарно саслушање ставити ad acta. Такође и

Друго: У погледу њихових помагача и јатака треба поступити на исти начин, а ништа другачије ни према онима који су без Наше изричите сагласности и одобрења прихватили да уђу у страну војну или цивилну службу, или се дали наговорити, завести или повести да емигрирају у страну земљу. Стога, затим,

Треће: Овим се најозбиљније предочава шта све управне службе, градски магистрати, земаљска милиција, *обер*- и остали капетани, њихови виши и нижи официри, као и сви *обер*- и *унтер*- кнезови и све општине, треба да ураде како би под надзор ставили кретање таквих заводника људи, њихових јатака, поданика и земаљских становника који желе да прихвате страну војну или цивилну службу или да емигрирају у страну земљу, како на главним и земаљским, тако и на споредним путевима и у прибежишним местима, и да о њима прибаве потребна обавештења. Како би,

Четврто: Кажњива тајна врбовања и емиграције биле унапред спречене и сви земаљски становници били подстакнути да разоткривају обе врсте

недозвољених преступа (иако је истовремено то њихова дужност), Ми смо Нашој царско-краљевској Земаљској администрацији изричито наредили да: Свако или сви који покажу такву злонамерност, и дају повода да буду ухапшени, треба да буду затворени и испоручени уз потврду, и чим оптужени буде препуштен Нашем царско-краљевском Земаљском суду и овај га осуди (мада Ми у појединачним случајевима из посебних разлога можемо да укажемо милост према неком лицу, то нисмо вољни да чинимо олако) из Наше Темишварско-коморске и Провинцијалне рачунске службе треба да буде потврђено да ли оптужени поседује властиту имовину, коју сам признаје; тако да у случају ухапшеног лажног врбовника или злонамерника који позива у страну цивилну или војну службу или наговара на емиграцију у стране земље, било у случају да је он Наш поданик, или становник провинције, било у случају да је странац или емисар – [буде наплаћена казна од] 150 гулдена, а ако он има сопствену имовину – 210 гулдена; за доказаног јатака или помагача, који нема никаквих средстава – 30 гулдена, а уколико има властиту имовину – 60 гулдена. Коначно, сваки Наш поданик или становник у провинцији, било ког сталежа и положаја, коме би се догодило да без наше дозволе, добровољно и свесно прихвати страну војну или цивилну службу, или би емигрирао у страну земљу са циљем да се тамо насели, или је само на то пристао и с тим се сагласио, [буде кажњен са] 12 гулдена, а ако такав поседује властиту имовину, цена по глави је као и за једног дезертера – 24 гулдена. Та сума треба да буде подељена на три дела, тако да једна трећина буде исплаћена једном или већем броју денунцијаната, а да им се не ода име, ако он или они не желе да буду познати, друга трећина сваком ко ухапси злонамерника или његове помагаче, или учествује у спровођењу ухваћених, и на крају трећа трећина треба да буде исплаћена градском магистрату у Темишвару, уколико се хапшење догодило уз помоћ грађана, или оној дистриктској-управној служби, у чијем се дистрикту то догодило, или оним *обер*-капетанима или *вице-обер*-капетанима и компанијским командантима код Наше Илирске банатске земаљске милиције, или командантима-заменицима, или осталим капетанима такозваног Земаљског батаљона, уколико су њихови људи учествовали у хватању и одвођењу у Темишвар пред Наш царско-краљевски Земаљски суд; а ономе за кога се покаже да је био уједно и денунцијант и прогонилац треба да буду исплаћена два таква дела. Даље,

Пето: Један такав лажни врбовник, заводник људи, подмукли подстрекивач или емисар за емиграцију у стране државе и земље које нису под Нашом влашћу, треба да буде ухапшен, тако да Ми овим милостиво прописујемо и најстроже наређујемо, да Наш царско-краљевски Земаљски суд, треба да [у тим случајевима] као и у другим буде врло приљежан,

да на основу брзог испитивања и свих потребних појединости сачини један сумарни извештај, и да поднесе извештаје који су настали након поступка испитивања на основу питања која нису сугестивна, тако да све представи онако како су навели сведоци који су положили заклетву, и то у складу с правима окривљеног која су предвиђена законом, и нарочито треба забележити изјаве сучељених сведока, а на крају све то треба да потврде својеручним потписима земаљски судија и већници Земаљског суда, који су присуствовали саслушању.

Шесто: Ми бисмо желели да се истрага у три поменута случаја – наиме, када су лажни врбовници, заводници људи и емисари: прво, признали, друго, потврђени [уз доказе], и треће ухваћени на делу – оконча радом преког суда у року од три дана, и да већ трећег дана, уколико је то могуће, а ако не онда најдаље током четвртог дана, пресуда буде израчена, и то – уколико је оптужени признао да је починио недело забрањеног врбовања, завођења и убеђивања у корист стране војне или цивилне службе или за емиграцију и насељавање у страним државама и земљама које нису под Нашом влашћу, или је дотичном потпуно доказана кривица од два непристрасна сведока саслушана под заклетвом, или је он ухваћен на делу – од Нашег царско-краљевског Земаљског суда под председавајућим Нашим земаљским судијом, или у случају његовог одсуства у присуству његовог заменика и још четири већника, а пресуда треба да буде забележена на папиру од писара Земаљског суда или његовог ађутанта, па својеручно потписана од свих наведених службеника суда. Пресуда на смртну казну треба да истог или наредног дана, у року од 24 сата (за време које се починиоцу дозвољава причест и исповест грехова), буде достављена Нашој Земаљској администрацији, која ће објавити одлуку о пресуди и одмах одобрити погубљење, и оно ће бити неодложно изведено, и то на овако прописан начин само у случају да су већници Земаљског суда једногласно сагласни са изреченом смртном казном (а уколико чланови суда с правом гласа са изреченом смртном казном нису сагласни и једногласни, треба да буде примењен 10. члан овог акта, по коме пресуда и правда иако изречени, неће бити изведени, већ ће случај бити прослеђен на Виши увид Нашој Земаљској администрацији, заједно с образложењем пресуде и приложеним актима истраге).

Седмо: Да би се побудио још већи зазор [од ових непочинстава] требало би да врбовници, заводници људи и емисари који су сами признали недело, или им је то доказано, или су ухваћени на делу, као и они који су врбовани или они који су пристали на страну војну или цивилну службу или да емигрирају у страну земљу како би се тамо населили, или су били наговорени од других особа – било да су поданици Наше земље,

припадници земаљске милиције, или странци – буду осуђени на смрт вешањем, а та казна треба да се примени и

Осмо: Против непосредних или посредних помагача, који су се споразумели са лажним регрутерима, емисарима и подстрекивачима, и саучествовали у забрањеном врбовању, недозвољеном емигрирању људи у страну војну или цивилну службу, или у кажњивој емиграцији поданика, становника или земаљске милиције у стране државе како би се ставили у њихову службу или тамо населили – нека и они буду разоткривени и процесуирани на горе-прописани начин.

Девето: Ако Наш царско-краљевски банатски Земаљски суд према горе-наведеном пропису врло брзо донесе пресуду и задовољи правду, и с тим буде сагласна и Земаљска администрација, ипак треба да буде предузет сав опрез, тако да се не одбаци помоћ која би могла бити пружена оптуженом, већ да такви буду испитани као прави непорочни сведоци хитро, али зрело и темељно, и боље је да се испитивање продужи за један или два дана него да се они пожурују; у случају да оптужени одбија да призна злочин који му се приписује, он му мора бити доказан уз помоћ најмање два непристрасна сведока под заклетвом, али ако постоји само један [сведок], и оптужени је још нешто навео у прилог своје невиности, онда треба прибећи тортури према мери Земаљског суда, уколико је и он истог мишљења и једногласан, и то што пре и без одлагања, тако што ће поставити само најнужнија кратка питања, па из тога извући признање, а у случају да се није дошло до признања, али ни до неких нових индиција или доказа, онда би требало да се оптужени прогласи невиним и ослободи. Како би у што већој мери осигурали строги кривични поступак овим Нашим превисоким Патентом, наређујемо и то да

Десето: Нашем царско-краљевском банатском Земаљском суду овим озбиљно саопштавамо жељу да се у складу с наводима у горе-поменутом 6. члану истражни поступак води и пресуда донесе у складу са природом преког суда, и да пресуда треба да буде хитно одобрена од Земаљске администрације, у прописаном времену неодложно и у потпуности примењена на оптуженог; Али у свим другим околностима поменутим у овом Патенту, као у случајевима поменутим у члановима 6. и 9, када гласови [већника] Земаљског суда не буду једносмислени и једногласни у погледу извођења смртне пресуде, или ради окончања посла преиначити казну на тортуру, или у складу с околностима (о којима Ми [посебном одлуком] од данашњег датума инструирамо како Нашу банатску Земаљску администрацију, тако и Земаљски суд) донети пресуду и задовољити правду; или ако се прибегне тортури, али пресуда и правда не буду изведени над окривљеним због тога што је неко иступио против тортуре,

требало би ради нове пресуде или додатне пресуде послати Вишој инстанци Наше царско-краљевске Земаљске администрације образложење пресуде заједно са приложеним актима о испитивању, који су потврђени потребним потписима, а одатле их поново треба послати на објаву и извршење, или целу ствар, уколико околности то захтевају, са потребним образложењем треба послати на разматрање највишој инстанци у Двору.

Једанаесто: Против помоћника и превозника, који су свесно доводили врбоване људе у страну војну службу код регрутера, као и оне који су прихватили страну војну службу, или емигранте одводили изван земље – требало би да се поступа према казнама поменутог закона. Поред тога,

Дванаесто: Сваки поданик и становник који свесно код себе прими лице које је врбовано у страну војну службу, као и оно које је ступило у страну цивилну службу, или жели да емигрира у страну државу и насели се у земљи изван наше власти, и који то лице не пријави ради хапшења код надређених власти на време, или чак уопште не пријави, или помогне лицу које је већ прихватило или жели да прихвати страну цивилну службу, или оном ко тражи неки други облик издржавања под страном влашћу, као и онај ко је под сумњом или стварно учествовао у потрази за страном војном или цивилном службом или је био ухваћен у емиграцији због страног издржавања [–] у случају да му је први пут, требало би да буде смештен на три или коју годину више или мање у радни логор, или у окове и гвожђе на копању ровова; а уколико му је други пут, требало би да му време издржавања казне буде удвостручено и да буде протеран из свих Наших наследних краљевина и земаља. Шта више,

Тринаесто: Овај Патент осим тога подразумева да је свако у обавези да починиоце у преступу врбовања и завођења људи, као и емисаре и подстрекиваче ради емиграције, са свим расположивим гони, као и да сваког ко прихвати или тражи страну војну или цивилну службу, или други облик страног издржавања и жели да без Наше дозволе емигрира у страну државу, доведе у затворски притвор, и да се ради тога свака врста комуникације и радњи одвија по хитном поступку; а прилика за хватање таквих преступника може се добити само ако се ревношћу отклони немар, због чега је предвиђено да одговорност сносе и они који су описани у претходном, дванаестом параграфу, и буду кажњени прописаном казном. Посебно ако се покаже немарност неких Наших службеника, Наше земаљске милиције, виших официра, којих се то по службеној дужности тиче, или ако се покаже да су на неки други начин поступали противно Нашем Патенту, у складу с околностима њиховог преступа требало би да им се одреди новчана или телесна казна, одузме почаст положаја који имају

и, уз то, за сва времена буду проглашени за неподобне. Осим тога, познато је и то да

Четрнаесто: Сви регрутери који имају дозволу команди Наше регуларне милиције обавезни су да се, у свим местима Наших наследних земаља, па и у Темишварском Банату, легитимишу уз исправу или потврду Дворског ратног савета. Исто тако, све допуне или замене [војника] код Наше банатске земаљске милиције која стоји под јурисдикцијом Земаљске администрације, могу да буду одобрене само уз Наше највише наређење достављено преко надлежне Банатске и Илирске дворске депутације. Пошто никакво страно војно регрутовање народа у Нашем Темишварском Банату није дозвољено, нити треба да буде дозвољено, осим уколико претходно они који желе да се регрутују (као и у претходном случају) нису добили дозволу Нашег Дворског ратног савета и потребну дозволу и потврду за такву регрутацију, или ако нису добили Наше специјално одобрење преко надлежне Наше Банатске и Илирске дворске депутације (да страно врбовање може да буде предузето у Нашем Темишварском Банату) како би били легитимисани. Исто тако

Петнаесто: Ми овим, сада пооштреним казненим-прописом најстроже забрањујемо Нашим свим банатским поданицима и становницима, као и контибуентима, и другима, као и Нашој целокупној земаљској милицији, да под претњом предвиђених казни прихватају страну војну или цивилну службу и да емигрирају у стране државе које се не налазе под нашом влашћу; Та Наша најстрожа забрана је већ објавом овог Патента постала позната сваком и свим Нашим поданицима и становницима провинција у Нашим осталим наследним земљама; а иако се подразумева да је забрањено, Ми то строго наређујемо нарочито Нашем целокупном верном Илирско-Рацком и Влашком народу насељеном у Нашим наследним краљевствима и земљама, и желимо да: У будуће нико од припадника поменутих народа не усуди се да прихвати војну или цивилну службу страних власти, или да је тражи, нити да покуша да емигрира из Наших наследних земаља како би се населио у државу и земљу која није под нашом влашћу. Напротив, да према томе покаже сумњичавост или отпор, и шта више, да ако се покуша са тајним врбовањем или примети да се нешто друго тајно предузима или дешава, да о томе одмах обавести надлежне, тако да преступници или кривци буду подвргнути прописаним казнама, а ради тога треба увек држати очи отвореним и надгледати, као што смо изричито наредили Нашој царско-краљевској Банатско-Илирској дворској депутацији (не само у погледу Темишварског Баната, него уопште целокупног Нашег верног Илирског народа). Ипак, не би требало да

Шеснаесто: Нико не сме да без Наше изричите дозволе нађе средстава и начина да уђе у страну војну или цивилну службу, или из неких других разлога емигрира у стране земље које нису под Нашом влашћу. Не само да ће његов удео у имовини и посед бити одмах конфисковани, већ ће му бити поништено право на будуће наследство, а ови преступници ће према томе бити кажњени у складу са строгим казнама овог Патента, без обзира на то да ли су ухапшени скоро или од давно. Док

Седамнаесто: Коначно, овај казнени-пропис ни на који начин не треба да се односи на занатске шегрте који лутају тамо-вамо, а још мање на трговце и оне који су у њиховој служби, или на људе који у нужди путују овамо или одавде; него њима треба да је слободно да долазе и одлазе, а они, као и до сада, и у будуће треба да у погледу својих пријава и потраживања буду опскрбљени прописним пасошима.

Свим овим предоченим Нашим превисоким царско-краљевским и земаљско-кнежевским прописима и најстрожим наређењима подређени су сви у Нашем Темишварском Банату, и треба да им се понизно повинују и да не поступају противно њима, већ треба да се чувају од предвиђених казни. Дато у Нашем царско-краљевском главном и резиденцијалном граду Бечу, двадесет првог дана месеца јула, хиљаду седамсто педесет и друге – дванаесте године наше владавине.

МАРИЈА ТЕРЕЗИЈА
М[есто] п[ечата]
Карл Ферд[инанд] гроф Кенигсег-Ерпс.
Франц Барон фон Шмидлин.
За владавине Светог царско-краљевског височанства.
Јоаким Карл Циглер.

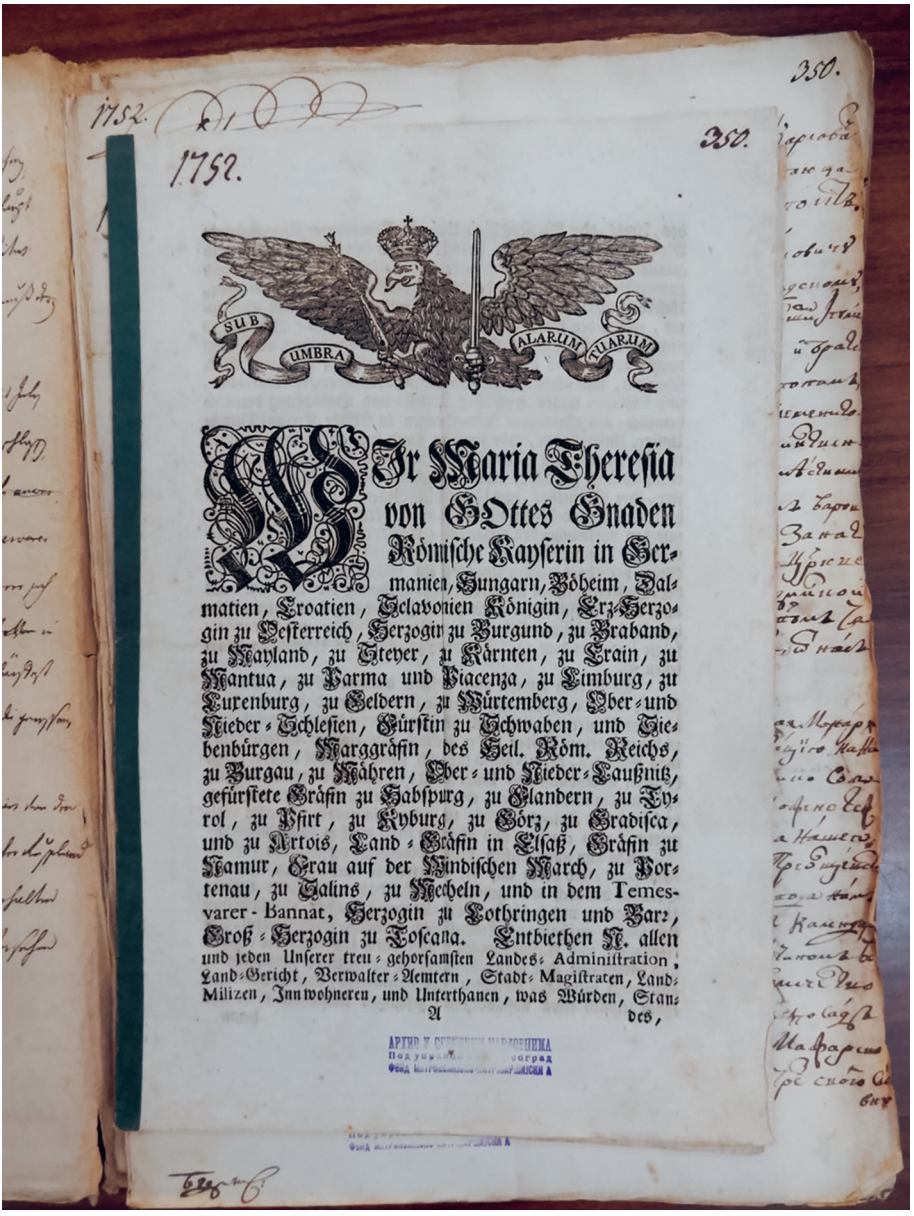

Прилог: Прва страница документа

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Објављени извори – Published primary sources

Илић, Танасије Ж., *Београд и Србија у документима архиве земунског магистрата од 1739. до 1804. год*., књ. I, *(1739–1788)*, Београд 1973. [Ilić, Tanasije Ž., *Beograd i Srbija u dokumentima arhive zemunskog magistrata od 1739. do 1804. god.*, knj. I, *(1739–1788)*, Beograd 1973]

Руварац, Димитрије, „Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак)", *Српски Сион* XVI (1906) 359–362. [Ruvarac, Dimitrije, „Dekret carice Marije Terezije od 29. avgusta 1752 (svršetak)", *Srpski Sion* XVI (1906) 359–362]

Литература – Secondary works

Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the early modern world, vol. 4, ed. J. Dewald, New York 2004.

Hilfswörterbuch für Historiker – Mittelalter und Neuzeit, von Eugen Haberkern und Joseph Friedrich Wallach, Francke Verlag Bern und München 1964.

Ilić Mandić, Jelena, „The Military Frontier and Emigration Challenges in the 18th Century", in: *Migrations in the Slavic Cultural Space From the Middle Ages to the Present Day*, ed. Zofia A. Brzozowska, Piotr Kręzel and Izabela Lis-Wielgosz, Lódź 2022, 45–62.

Pešalj, Jovan, *Monitoring migrations: Habsburg-Ottoman Border in 18th century* (PhD manuscript, Leiden University, 2019).

Szabo, Franz A. J., *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge 2004[2].

Илић Мандић, Јелена, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020. [Ilić Mandić, Jelena, *Banatska vojna krajina (1764–1800)*, Beograd 2020]

Костић, Мита, *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*, Београд 1923. [Kostić, Mita, *Srpska naselja u Rusiji: Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923]

Приручни вишејезични речник за архивисте, прир. Зоран Стевановић, Дејан Јакшић, Сара Самарџић, Розалија Нађ и Зорица Мандић, Нови Сад 2012. [*Priručni višejezični rečnik za arhiviste*, prir. Zoran Stevanović, Dejan Jakšić, Sara Samardžić, Rozalija Nađ i Zorica Mandić, Novi Sad 2012]

Jelena Ilić Mandić

MARIA THERESIA'S PATENT ON THE BAN ON EMIGRATION OF 1752

Summary

The paper presents the transcription and translation of the Patent on the ban on emigration of subjects of the Habsburg Monarchy to the territory of foreign countries and their recruitment in favour of a foreign military or civil service, adopted by Empress Maria Theresia on 21 July 1752 for the province of the Banat of Temeswar. The introductory text sheds light on the circumstances surrounding the adoption of this document, and short contents of its 17 provisions. The Patent – through strict bans and envisaged penalties – was to prevent foreign recruitment service and discourage all those who intended to emigrate with the aim to permanently leave the country and look for a place of residence in a foreign country. The specific circumstance triggering the issuance of the penalty patent was the gradual strengthening of the emigration movement towards Russia after the abolition of the Potisje and Pomorišje military border (1751).

Чланак примљен: 30.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10.7.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 121–142
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 121–142
УДК: 271.222(497.11)-726.1:94(436-89)(=163.41)“17“
DOI: 10.34298/MG2344121N

Ненад НИНКОВИЋ[*]
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

АУДИЈЕНЦИЈЕ МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА У БЕЧУ 1765–1766. ГОДИНЕ[**]

Апстракт: У раду се презентује грађа о аудијенцијама митрополита Павла Ненадовића код Марије Терезије, цара Франца Стефана, цара Јозефа II, његове супруге Марије Јозефе и тосканског великог војводе Леополда, током митрополитовог последњег боравка у Бечу 1765–1766. У шест докумената је приказано осам аудијенција. Документа се чувају у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, у фонду „А”, и доносе више важних података о томе како су изгледали разговори с владарском породицом, затим о ставовима младог цара Јозефа II према Србима, као и о настојањима митрополита Павла да брани Привилегије и положај Срба од сваког потенцијалног напада или, по његовом мишљењу, проблематичног решења које је Илирска дворска депутација већ донела или би могла да га донесе у будућности.

Кључне речи: Павле Ненадовић, Беч, Марија Терезија, Јозеф II, Карловачка митрополија, аудијенција.

Abstract: The paper presents material about audiences of Metropolitan Pavle Nenadović with Maria Theresia, Emperor Francis Stephen, Emperor Joseph II, his wife Maria Josepha, and Grand Duke of Tuscany Leopold, during the Metropolitan’s last stay in Vienna in 1765–1766. Eight audiences are presented in six documents. The documents are kept in the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, in Sremski Karlovci, fund “A”. They contain important data on the talks with the ruling family, the attitudes of young Emperor Joseph II towards the Serbs, and the efforts of Metropolitan Pavle to defend the Privileges and the Serbs’ status from any potential attack, or any solution that was, in his view, problematic, and was already adopted or could be adopted by the Illyrian Court Deputation.

Keywords: Pavle Nenadović, Vienna, Maria Theresia, Joseph II, Karlovac Metropolitanate, audience.

[*] nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат пројекта *Историјски идентитет Срба у Војводини 1690–1990.* који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине.

Карловачки архиепископи и митрополити су током 18. века ради решавања разних проблема одлазили код владара или најутицајнијих личности у Беч. Чинили су то патријарх Арсеније III Црнојевић, митрополити Исаија Ђаковић, Софроније Подгоричанин и Викентије Поповић Хаџилавић, али подаци о њиховим аудијенцијама најчешће су штури. Решавање њихових захтева препуштено је институцијама и могло је трајати од неколико недеља до више година.[1] Током треће деценије 18. века срећу се детаљније информације о састанцима и аудијенцијама првојерарха с владарима и државницима. Тако је митрополит Мојсије Петровић боравио у Бечу скоро две године (1727–1729) и имао низ састанака како би поништио одлуке из Прве декларације (1727).[2] О сусретима и разговорима које је имао његов наследник Викентије Јовановић током 1731. године сазнаје се много из митрополитових дневничких бележака,[3] што се поновило приликом његовог наредног боравка у престоници 1734/35. године.[4] Било је првојерарха који су радије слали депутације у Беч него што су они ишли у аудијенције, као што је радио патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Он је и пре и после своје потврде у Беч слао друге да заступају њега лично или Митрополију. Сам је био у аудијенцији 1741.[5] а ради потврде Привилегија у Беч је наредне године послао делегацију коју је предводио тада још непотврђени епископ Павле Ненадовић.[6]

Подаци које доносе белешке о боравку првојерарха, митрополита или депутација ретко говоре о сусрету са самим владарима. То није била последица било каквог анимозитета владара према њима, већ чињенице да су проблеме решавале за то задужене личности и институције, а да је цар давао завршну реч, односно пресуђивао у случају неслагања. Поред тога, владар је имао низ других обавеза због чега аудијенције појединца

---

1 Горан Васин и Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022, 24–25, 30–31, 36–38, 40–42.

2 Димитрије Руварац, „Мојсије Петровић митрополит београдски 1713–1730, прилог историји српске цркве", *Споменик СКА* 34 (1898) 118; Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, 137–139.

3 АСАНУК, МПА, „А" 359/1731. Милутин Јакшић, *О Виђентију Јовановићу, прилози за историју митрополитства му 1731–1737*, Нови Сад 1900, 28–47.

4 М. Јакшић, *О Виђентију Јовановићу*, 77–90.

5 М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, лекције из историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1899.

6 Димитрије Руварац, „Кореспонденција патријарха српског Арсенија IV (Шакабенте) од 29. септембра 1742. до 20. октобра 1743", *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије* 1–2 (1912) 67–76, 111–115, 142–151, 177–185, 200–208, 310–320, 343–352, 370–382.

никада нису могле дуго да трају. Примера ради, митрополит Викентије Јовановић и депутација су у Бечу боравили од 14. јуна до 18. децембра 1731. састајући се с председником Коморе Дитрихштајном, затим са Хилебрандом, секретаром Енешем, царским духовником Тонеманом, Гвидобалдом Штаренбергом, референдаром Вебером, принцом Евгенијем Савојским, Копером, Штокхамером, Колером, Денемоном, Имбзеном и разним другим утицајним људима на двору. За то време били су само једном код цара Карла VI, а сам сусрет трајао је знатно краће него с осталим личностима.[7]

Присуство депутација или митрополита у Бечу требало је да убрза доношење решења у њихову корист. У првој половини 18. века, чекајући одговоре на своје захтеве, тројица првојерарха су преминула у престоници – патријарх Арсеније III и митрополити Исаија Ђаковић и Исаија Антоновић. Потоњој двојици то је био први одлазак у престоницу у својству митрополита, што је била устаљена пракса од посебног значаја, јер су тада успостављали нове или обнављали старе контакте у престоници, али и дефинисали лични однос с владарском породицом. У том смислу, посета Бечу коју је митрополит Павле Ненадовић започео у позну јесен 1749. није била новина. Ипак, његова управа јесте изузетак по броју аудијенција које је имао, јер је у 18. веку он био карловачки митрополит који је највише пута примљен у аудијенцију код Марије Терезије, њеног супруга цара Франца Стефана, њиховог сина цара Јозефа II, као и прва три председника Илирске дворске депутације – грофова Фердинанда фон Коловрата и Карла Фердинанда фон Кенигсег-Ерпса и барона Јохана Христофа фон Бартенштајна. Ненадовићу је важност боравка у Бечу ради решавања проблема била позната од раније, јер је он у престоници био изасланик будимских Срба још пре него што је ушао у службу цркве (1723–1725), када се састајао с принцем Евгенијем Савојским, док је у служби цркве и пре него што је постао митрополит био учесник разних делегација у престоници (1734, 1738, 1742/43. и 1746).[8]

Ни све аудијенције Павла Ненадовића као првојерарха код владарског пара (1751, 1752, 1753, 1756, 1757, 1760, 1762/63, 1764) у историјским изворима нису детаљније описане. О њима се сазнаје на основу помена у Ненадовићевим писмима која је слао епископима, најчешће арадском владици Синесију Живановићу.[9] Из њих се види да је приман у аудијенције

[7] М. Јакшић, *О Виђентију Јовановићу*, 28–47.

[8] Душан Ј. Поповић, *Срби у Будиму од 1690. до 1740*, Београд 1952, 200–202; Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад – Сремска Митровица 2017, 23–24, 36–37, 41, 45–47, 56–57.

[9] АСАНУК, МПА „А” 121. и 122/1757, 314/1758, 436/1763. и 77/1764.

код Марије Терезије, њеног супруга и деце, некада само код владарке, а некада код целе породице. Разумљиво, највише састанака имао је с председницима и службеницима у Илирској дворској депутацији јер су они доносили решења која је касније владарка прихватала и потписивала. Не чуди што је зато Ненадовић своју вољу покушавао да оствари управо преко Илирске депутације, нарочито током боравка у престоници 1762/63.[10] Ненадовић је већ тада страховао од састанка Угарске сталешке скупштине, јер су и он и Марија Терезија знали да посланици Хрватске и Славоније који учествују у раду Диете имају антисрпске захтеве. Владарка им се противила захтевајући не само да не буду усвојени него и да не буду поменути на Диети. Ненадовић је 1764. поново био у Бечу, где је због припрема за крунисање царичиног сина Јозефа за краља Светог римског царства, дуже време чекао на аудијенцију. Када је коначно 21. јуна 1764. био код владарке, она му је обећала да ће бранити Привилегије и да неће против њих прихватити ништа што Диета тражи. Обећање је испунила, одбила је да прихвати дискриминаторске законске чланке које је Диета предложила, по којима би само католици могли да живе у Хрватској и Славонији, а јурисдикција Карловачке митрополије на истом простору била би укинута.[11]

Иако Марија Терезија није прихватили спорне захтеве, Ненадовић је и даље страховао од њих, због чега се упутио на своје последње путовање у Беч. У престоници је боравио од маја 1765. до јануара 1766. и био у осам аудијенција код владарке и њене породице.[12] О овим посетама постоје детаљнији описи који су упућени владикама Карловачке митрополије. Аудијенције које је тада имао могу се поделити на прве две описане у једном документу које су биле пре смрти цара Франца I Стефана и шест аудијенција у које је примљен после његове смрти. У последњих шест аудијенција које су описане у документима два пута је примљен код Марије Терезије, а пет пута код њеног сина и савладара цара Јозефа II.

Разговори који су тада вођени упућују на које су проблеме митрополит и нови владар гледали као на битне, каква су решења поводом њих желели, као и какав су лични однос успоставили. Сматрајући да су подаци из аудијенција важни за српску историографију, документа у којима се описују приказујемо у наставку. Они се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, у фонду „А". Написани су на 18 страница под четири сигнатуре (АСАНУК, МПА, „А" 233, 240, 286. и

[10] Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 98, 100–101, 105–107, 120–123, 133–144.
[11] Исто, 147–148, 150–151.
[12] АСАНУК, МПА, „А" 189. и 190/1765.

311/1765). Текст садржи доста скраћеница, које су разрешене у угластим заградама.

I

Беч, 15–16 / 26–27. мај 1765. године.

Оригинални запис о аудијенцији митрополита Павла Ненадовића код царице Марије Терезије (15/26. маја), затим код цара Франца I Стефана, краља Јозефа, његове супруге Марије Јозефе и надвојводе Леополда (16/27. маја) у Шенбруну, током које им је Ненадовић изразио захвалност на одбрани Привилегија на Угарској сталешкој скупштини и с владарком разговарао о слободној градњи цркава, кадуцитету и о затворенима због разбојништва на брду Банстолу код Сремских Карловаца.

В Вѣнѣ 1765 Года, М[еся]ца Маја 15: дне, въ Праздникъ н[е]делный С[вя]тыхъ 318 Б[о]гоносныхъ Отецъ на Первомъ Вселенскомъ Nїкейскомъ Соборѣ собравшыхся имѣлъ АрхїЕп[ис]к[о]пъ и Митрополїтъ Паѵелъ Nенадовичь въ лѣтней Царской Палатѣ Шенбрунъ зовомой у Ея Вели[чес]тва Царице и Кралице Господарини Маріе Ѳерезїе w 1[о]мъ часу пополудне предъ обѣдомъ всем[и]л[ос]тивѣйшую Аудїенцїю, при Коей въ Самомъ входѣ Ея Вели[чес]тво начали къ Митрополїту бесѣдовати, Есамъ ли Мою рѣчъ држала, и по обѣщанїи при Дїетѣ Кралевства Мажарскаго Клеръ и Nародъ защитили, коимъ М[и]л[ос]тивѣйшимъ предсрѣтенїемъ Митрополїту неwстало времене оно къ Благодаренїю за сицевую wбранбу всеподданнѣйше уготованное Слово по Сложенїю изговорити, No преклонъ Колѣна wбявилъ, да Едино сїе при Дїетѣ показанное всебл[а] гоутробнѣйше защищенїе поводъ Естъ прихода сѣмо, Еже именемѣ своимъ, всегw Ч[ес]тагw Клера и Слав[ного] Nарода повергнути Себе предъ Nоги Ея ЦесароКралев[скому] Апостол[скому] Вели[чес]тву и всеподданнѣйше Бл[а]годарити за Бывшее Всем[и]л[ос]тивѣйшее Покровителство, и паки за Будущее равному Щедротнѣйшему защищенїю препоручити; Накое ихъ Вели[чес]тво изволили wбявити, да всегда въ правилныхъ дѣлехъ М[и]л[ос]тъ и защїщенїе показивати будутъ, кое и паки повториша съ wбявленїемъ, да аще и Есу Щаты при Дїетѣ Многая и безмѣстная предлагали, обаче нѣка Есу и въ правду Донешенна, найпаче, да аще и Есу ихъ Вели[чес]тво во оныхъ мѣстехъ, гдѣ 30 домовъ сутъ, Ц[е]рковъ здати допустили, Nаши Хр[ис]тїани и въ мѣстехъ гдѣ ни тридесетъ домовъ нѣстъ, несамо Едину и Богату, и многимъ трошкомъ Ц[е]рковъ здати усилуютсе, No и три Ц[е]ркве поставлаютъ и тѣмъ ихъ Подданнике

къ Данодаянїю безсилне творетъ. Такожде да Свитакъ Nароду теготанъ Есть, и Nародъ неможетъ давати. Nакое Митрополїтъ wбявилъ, да Ц[е]ркве Nарода Nашего и тако Слабаго зданїя, а тѣмъ и мале цѣне сутъ, а гдѣ преко 500 домовъ находитсе нѣгдѣ двѣ или три Ц[е]ркве, обаче и те не w̄ скора, No w̄ давныхъ лѣть воздвигнуте, No и таковыхъ мѣстъ, гдѣ више w̄ Едне Ц[е]ркве находитсе, во всемъ Nародѣ Мало обрѣтаетсе, нарочноже въ Славонїи Едва Три или Четыри будетъ. А ихъ Вели[чес]тво Есу како Nорму Ц[е]ркней издали, тако и Свитакъ Всем[и]л[ос]тивѣйше утвердили, и тако понеже Nародъ Свой Данакъ издаетъ, и долженъ нewстаетъ, на Ц[е]рковъ же трошакъ отъ усердїа Своего неусилованъ полажетъ, за Свитакъ же прежде бы Клер тужити се прилику имѣлъ, занеже и тако у Свитку малъ приходъ прописанъ иматъ, и то w̄ Nарода непрїемлетъ, No дослѣ ни w̄ Клера ни w̄ Nарода ни за Ц[е]ркве ни за Свитакъ Митрополїтъ тужбе разумѣлъ нїе, No да ово Есть злоба Мажарска, щосмо мы рацы, на кое ихъ Вели[чес]тво w̄склбившесе, w̄вѣтоваша, да оны знаютъ и за Nорму Ц[е]ркней и за потвержденїе Свитка, обаче наругуютъ онако, како прописанно Есть держати, а непреступати.

Поменулъ Митрополїтъ, како понеже ихъ Вели[чес]тво послѣ у лѣту [1]763 данныя ради Кадуцитета Резолуцїи Всем[и]л[ос]тивѣйше зектевали Есу Вишу пробу узуса Кадуцитетовъ прежде Інкорпорацїе, тако и Митрополїтъ Еще истаго лѣта чрезъ Крал[е]вске Табуле Nотарїуса премноге пробе послаль, и се[ї] Едино лѣто прошло, да на то резолуцїе нѣстъ.[13] Nа кое ихъ Вели[чес]тво почудившесе вопросиша, да е лѣто Едно прошло, и гдѣ оно дѣло находитсе и задржава, На w̄ветъ же Митрополїтовъ, яко незнаетъ, гдѣ, явиша, даће оны наћи, гдѣ се то задржава. Обаче онъ да w томь учинитъ Писмену Промеморїю и КабинетСекретару говоритъ и вручитъ, и аще онъ боленъ нѣчто, обаче Болшему Есть, коему оны повелѣти будутъ паки како и дослѣ, да Извѣстїа, коя Митрополїтъ слалъ будетъ, имъ доноситъ, а Митрополїтъ извѣстїа да посилаетъ, яко же и дослѣ.

Митрополїтъ за Благополучное путешествїе ихъ Вели[чес]тво просилъ М[и]лость двоици Карловачкихъ арестантовъ на вѣчную работу у Осѣку wсужденнымъ Ѳеодору Суботичу и Адаму Алачевићу съ wсвобожденїемъ, при коем помену w путешествїи ихъ Вели[чес]тво изволили жалитисе, да имъ тежко пада, щоће Еднаго Сына изгубити /:тоесть Ерцхерцога Петра

[13] Владарка је захтевала 1763. доказе да је митрополит до тада уживао кадуцитет у Срему, због чега је кароловачки протопрезвитер Јефтимије Радосављевић саставио протокол у којем је пописао овакву имовину за период 1709–1763 (АСАНУК, МПА, „А” 408/1763).

Леополда[14] у Флоренцїю отправльемаго:/ и Na Митрополїтово утѣшенїе, да то нїе изгубити, No живимъ утѣшитисе, оны паки повториша, когда при нихъ Егw небудетъ, оны за изгубленна Егw вмѣняютъ. Потомъ вопросиша въ каковомъ дѣлѣ оны арестанти wсужденны сутъ. Егда Митрополїтъ обявилъ, да за Разбой у лѣту Еще [1]758 на банстолу недалеко w̄ Карловаца подзорны бывше, Есу и Тортуромъ истезанны, обаче по винны обрѣлисе нису, тако су оны на вѣчну работу, а варошъ Карловацъ Новце Гркомъ Турскимъ Поданникомъ платити осужденны. На кое ихъ Вели[чес]тво три кратъ съ удивлениїемъ, а за что Карловацъ да платитъ, вопросиша, Которїй вопросъ поводъ далъ и за Послѣдный на Банстолу Талировъ разбой поменути, да и за то Было w̄ Фелдмаршала Мерсїе резолвирато, да Карловаць платитъ, обаче срећа была тесусе нашли злодѣи и Новци: ихъ Вели[чес]тво вопросиша: ктосу Были и w̄куду; на явленїе же дасу изъ Петроварад[инске] регименте Numере, весма негодоваша, а за wсвобожденїе реченныхъ арестантwвъ у Осѣку явиша, да хоћетъ учинити.[15]

Ихъ Вели[чес]тво повелѣша Егw Вели[чес]тву Цесару, и их Вели[чес]тву Кралю Рímскому, и Кралици Рímской, и Ерцхерцогу Лewполду w̄йти на Аудїенцїю, и Бл[а]гополучно путешествїе честитати Ему.

за то

16: Маја [1] 765 въ тойже лѣтпей Палатѣ Шенбрунъ Митрополїтъ Паvелъ занеже кодъ ихъ Вели[чес]тва Цесара долго Бавилсе ЩаатсаМинистеръ

---

[14] Леополд II (1747–1792) био је девето дете и трећи син Марије Терезије и Франца I Стефана, цара Светог римског царства и тосканског великог војводе. Ову титулу требало је да наследи њихов други син Карл Јозеф (1745–1761) али када је он умро од богиња, престолонаследник у Фиренци је постао Леополд. С навршених 18 година требало је да оде у Фиренцу, што је убрзала смрт његовог оца (1765). У Тоскани је био наредних четврт века спроводећи бројне реформе у духу просвећеног апсолутизма. По смрти његовог брата Јозефа II, наследио је и царски престо у Бечу, на којем је провео две године. (Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat, Österreichische Geschichte 1699–1815*, Wien 2001, 58–60; 387–388; Friedrich Weissensteiner, *Die Söhne Maria Theresia*, Wien 2004, 95–152.)

[15] Сукоб на брду Банстолу код Сремских Карловаца догодио се 19. августа 1758. када су грчки трговци, османски поданици, опљачкани. Због истраге овог догађаја у Петроварадину је формирана посебна комисија, а митрополит се сукобио с Илирском дворском депутацијом јер је пред овом комисијом требало да се појаве и два свештена лица, којима то Ненадовић није дозволио тврдећи да само он има право да суди духовницима. Проблем је попримио велике размере, а због Ненадовићевог одбијања да се повинује наредбама Депутације кажњен је с 500 форинти и забраном да од 1760. сазива Синоде без владарског одобрења и присуства комесара на њему. Комесар је требало да контролише Синод да се на њему не би говорило ништа из домена световног (Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 380–384).

Графъ Хаугвицъ w̄шелъ прежде къ Римскаго Краля Вели[чес]тву и кодъ нихъ Вели[чес]тва имѣлъ Аудїенцїю съ честитанїемъ и устменаго Бракосочетанїя, и Благодаренїемъ за Протекцїю при Дїетѣ Мажарской, на Кое Есу ихъ Вели[чес]тво Благодарили, и Протекцїю како Митрополїту тако Клеру и Nароду Елико возмогутъ всегда показивати, занеже склоностъ свою къ нимъ имутъ. Потомъ просилъ допущенїя къ Ея Вели[чес]тву Рímской Кралици приступити, и Абїе слѣдовало, да вси Министри и Далме при Ея Вели[чес]тву Бывши изийшли, и Митрополїту публичну Аудїенцїю дала, и wcwбливою Благонаклонностїю послушала привѣтствїе и Благодаренїе и въ даръ поднятїй Енголпїwнъ С[вја]тогорскаго рукодѣлїа М[и]л[ос]тивѣйше прїала, и у ихъ Вели[чес]тв[а]хъ Цара и Царице и Краля Рímскаго w Клеру и Nароду ходотайствовати обѣщала.

Таже время дали и призвали Митрополїта ихъ Вели[чес]тво Цесар Рímскїй на Аудїенцїю, и на Митрополїтово w Всевысочайшей Протекцїи при Дїетѣ Благодаренїе изволили вопросити, Есть ли Клер и Nарод доволянъ, и на w̄вѣтъ, да су и садъ доволны и въ напредъ Высочайшымъ М[и]л[ос]тию и защищенїю препоручаются, обѣщали Всегда Покровителствовати. А вопросили, имате ли паки Что w̄ Мажаровъ на Nово, по wбявленїи же, да неимѣмъ, изволили вопрошати, како Е на Границахъ, и како у Бѣлграду, и защосе Турцы Сваћаютъ, на wбявлнїеже да Прекоморлїе съ Бошняцы немогутъ погаћатисе, обаче да су Бунтовщицы убїены и умирилосе, и да су Многи домовы у Nовой Вароши Турски погорѣли, изволили вопросити Митрополїта, хоће ли дома походити, на w̄вѣть же, аще ихъ Вели[чес]тво повелитъ, Nо оны w̄вѣщали, оны неповелѣваютъ, но вопрощаютъ, аще Митрополїтъ хощетъ.[16]

G̈Ѡ туду w̄шелъ Митрополїтъ, Его Кралев[скому] Высочеству Ерцхерцогу Петру Лewполду, и за при Дїетѣ Протекцїю Благодарилъ, а Благополучное Путешествїе Честиталъ, и Его Высочество Есу обое М[и]л[ос]тивѣйше съ Благодаренїемъ прíймили с wобявленїемъ да какосу въ своемъ здѣ Присутствїи Клеру и Nароду Благосклонны были, и w̄ онудъ равное Показовати newставетъ, на прошенїе Митрополїтово, w допущенїи у Флоренцїю Его Высочеству писати, Есу обявили, даће имъ поволно быти. Послѣ вопроса колико дней Митрополїтъ путовалъ до Беча, и колико се здѣ Бавити Будетъ, и при рукоцѣлованїе Слѣдовало, и тако и сей данъ утѣшеныхъ Аудїенцїй wкончалсе.

(АСАНУК, МПА „А” 233/1765)

[16] Радило се о сукобима унутар османске управе у Београду из јесени–зиме 1764. (Радмила Тричковић, „Буне јаничара”, у: *Историја Београда*, књ. I, ур. Васа Чубриловић, Београд 1974, 704.)

II

Беч, 6/17. септембар 1765. године.

Концепт циркуларног писма упућеног епископима Карловачке митрополије у којем их митрополит Павле Ненадовић обавештава о својој првој аудијенцији код цара Јозефа II и његове супруге Марије Јозефе. Ова аудијенција је имала више куртоазни карактер, тако да митрополит изрази саучешће цару због губитка оца и честитке због почетка савладарства.

Вѣна 6. Септ[емврїя] [1]765. Циркуларъ w 1вой Аудїенцїи у Цесара Jwсифа Второго

В[а]шему.....[17] явиты нewставихъ, Какw и понеже Naша вдовствующая н[и]нѣ Монархиня и земледержица Ея ЦесароКралев[ское] Апост[олическое] Вели[чес]тво въ Глубочайшемъ сѣтованїи находятся и прежде 6. Седмиць Аудíенцїю недаютъ,[18] съ Всевысочайшимъ Ея Допущенїемъ 2rw Сего М[еся]ца Септ[емврїя] есамъ у н[и]нѣ Царствующагw Рímскагw Императора Г[оспо]дара Jwсифа Второгw, Его Цесарскагw Величества, и Царствующїя Цесарици Публичну и Всем[и]л[ос]тивѣйшую Аудїенцїю имѣлъ, и именемъ всего Ч[ес]тнаго Клера и Слав[наго] Nарода Nашего всеподаннѣйше Сожалѣнїе w Преставленїи вожделеннѣйшаго Родителя Его Цесарскаго Вели[чес]тва и w Возшествїи на Отеческїй Императорскїй Престолъ Колѣнопреклонное Привѣтствїе сотвориль. Егw Императосрское Вели[чес]тво Есу оба сїя показанїя въ знакъ истиннаго Подданническаго Nашего Бл[а]говѣйнства Всевысочайшею М[и]л[ос]тїю воспрїати, и Бл[а]годарити, а при томъ весъ Ч[ес]тный Клеръ и Славный Nародъ Бл[а]гоутробнѣйше увѣрити изволили, да како оны w достохвалныхъ службахъ и постоянной вѣрности Сего Nарода добрw извѣщшенны сутъ, Всевысочайше оны, якw и Славнѣйшїи Родителїе ихъ, всегда М[и]л[ос]тїю и Всевысочайшимъ Покровителствомъ Бл[а]госклонны будутъ, занеже Его Вели[чес]тво Императорское Сей Nародъ требуютъ, и волю имутъ, да онъ въ Привилегїахъ, Закону, и Свободахъ Своихъ защищаемъ будетъ, и ради

---

[17] На месту тачки требало је да стоји реч *Преосвященству*.

[18] Марија Терезија је била у жалости због изненадне смрти њеног супруга цара Франца I Стефана (1708–1765) који је преминуо враћајући се из позоришта у Инзбруку, 18. августа 1765. Сахрањен је у Бечу 31. августа и није било ни очекивано да Марија Терезија само недељу дана касније прима у аудијенцију било кога. Она је до краја живота жалила за својим супругом, показујући то ношењем искључиво црне одеће. (Renate Zedinger, *Franz Stephan von Lothringen (1708–1765)*, Wien–Köln–Weimar 2008, 289–290; Thomas Lau, *Die Kaiserin Maria Theresia*, Win–Köln–Weimar 2016, 282–290; Barbara Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia, die Kaiserin in ihrer Zeit, Eine Biographie*, München 2017, 518–529.)

Вѣре и Закона никакова утѣсненїя Нетерпитъ, No въ своемъ исповѣданїи право исправно жителствуетъ.

Его Императорское Вели[чес]тво Есу w состоянїи и правахъ Сего Ч[ес]тнаго Клера и Слав[наго] Nарода wбстоятелнѣ, Многая Пункта Самы wпоминающе, на долзѣ и цѣла три ферталя Сахата бесѣдовати, и Мене вся тяготи н[и]нѣ предложенныя на котория утѣшителныя Еѯпедицїи wжидаемъ, предлагающа терпѣливо послушати, и паки всевысочайшимъ Покровителствомъ и М[и]л[ос]тїю wбнадерждити и утѣшити изволили.

В Конець и у н[и]нѣ Царствующїя Императорици Вожделеннѣйшїя Супруги Его Цесарскаго Вели[чес]тва Всем[и]л[ос]тивѣйшую Аудїенцїю и Бл[а]гоутробнѣйше увѣренїе имѣхъ да Ея Цесарскаго Вели[чес]тво во всякихъ приликахъ Ч[ес]тному Клеру и Славному Nароду своего всевысочайшаго покровителства и ходатайства знаки показивати будутъ.

Которую неисчерпаемую М[и]л[ос]тъ, и Всевысочайшая увѣренїя ихъ Цесарскихъ Вели[чес]товъ Вашему.....[Преосвященству] въ печали н[и]нѣшней за увеселенїе, и далшее Nашымъ Единовѣрнымъ сказоватисе имущее утѣшенїе являемъ, а самъ Еще у Nашея Всем[и]л[ос]тивѣйшїя Вдовствующїя Монархина ЦесароКралев[ския] Апост[олическия] Вели[чес]тва Аудїенцїю, и утѣшителныя Резолуцїи прїати wжидати здѣ wстаемъ и потомъ во свояси дѣлитие намѣраемъ и такw /:Себе Братскимъ С[вя]тыымъ М[о]л[и]твамъ препоручивъ пребывамъ:/ со всякимъ высокопочитанїемъ Есамъ:/ всѣхъ Васъ Покрову Б[о]жїю вручая Есамъ.

P. S. Вл[а]д[и]ко С[вя]тый! Помолитесе съ С[ве]щенствомъ и Хр[ис]тїани Господу Б[о]гу прилѣжно, да умилитъ с[е]рдце ихъ Вели[чес]твовъ Цара и Царице и Царскихъ дикастерїй къ проїзведенїю дѣлъ и прошенїй Nашыхъ н[и]нѣшныхъ и Будущыхъ.

(АСАНУК, МПА „А” 286/1765)

IIa

Беч, 2 (13) септембар 1765. године.

Концепт писма о аудијенцији митрополита Павла Ненадовића код цара Јозефа II, током које су разговарали о узроцима слабог повећања православне популације у Хабзбуршкој монархији и проблему слободне градње цркава.

В Вѣнѣ 2/13. Септемв[рия] 1765 въ Градской Палатѣ имѣлъ АрхїЕп[ис]к[о]пъ и Митрополїтъ Паѵелъ Nенадовичъ по Всем[и]л[ос]тивѣйшемъ

Чрезъ Кабинетъ Секретара Г[осподи]на Nениа w̄ вдовствующаго Ея ЦесарwКралев[ского] Апостоличес[кого] Вели[чес]тва данное допущенiїе, у Н[и]нѣ Царствующаго Рiмскаго Императора Г[оспо]дара Jwсифа Вторагw Всем[и]л[ос]тивѣйшую Аудїенцїю, при коей w Преставленїи Славнѣйшаго Поминенїа Цесара Рiмскаго Г[оспо]дара Францишка Первого сожалѣнїе, а w возшествїю на отеческiй Императорскiй Престолъ всеподданнѣйше Привѣтствїе именемъ Ч[ес]тн[а]го Клера и Слав[наго] Nарода Сотворилъ. За оба сiя Показанiя изволили Его Цесарское Вели[чес]тво Всем[и]л[ос]тивѣйше Бл[а]годарити, и признати w̄ сюду истинную вѣрностъ, и БлагоГовѣйнство Nарода, увѣрающе, да како и сами знаютъ, и w̄ Славнѣйшихъ Родителей Своихъ Есу увѣренны w достахвалнихъ Службахъ, и вѣрности Nарода, тако и оны хощутъ той Клеръ и Nародъ защищати, занеже оны Nародъ тай требуютъ, и допустити небудутъ, да бы у Закону, или Закона ради каково утѣсненiе и Nапасть терпѣлъ, зашто ихъ Вели[чес]тво знаютъ, да спасенiе Б[о]гъ даетъ а оны не могутъ кого къ тому принудити, No само ищутъ, да Сваки у Своем Закону право и исправно живитъ, а Ему вѣрно служитъ.

Вопросили их Вели[чес]тво Цесаръ Рiмскiй: можетъ лисе Популацiа умножати:

На кое Мiтрополiтъ w̄твѣтствоваль: да Nарода Греческаго Закона премного бы на ове стране преходило, Само Едине ради Закона Свwбоде, обаче како и овай Здѣ обрѣтаемый Nародъ въ Законѣ Много безпокоитсе, тако и оны, кои бы преходили, страшетсе, а примѣръ того Есть Кечкеметъ, гдѣ w̄ непаметуемыхъ Временъ Ц[е]рковъ, С[вя]щеннык ъ и Гробiа, Публична съ цѣлимъ Законадѣйствiемъ былъ, а н[и]нѣ Ц[е]рковъ Запечатлѣнна, и С[вя]щенникъ подъ Стражомъ изведенъ. А овое узрокъ былъ и оне Nарода Емиграцiе у Pwccwю, понеже Nароду уселенно у Глову, да по Дiеталномъ заключенiю лѣта [1]741. и [1]751 Митрополiта, Еп[ис]копе, С[вя]щеннике, Ц[е]ркве й и М[оа]н[ас]тирей имѣти неће, и да кои Рiмску вѣру держаль небудетъ, никаковихъ притяжанiй Купити неможетъ, зато, тако вся недочекати, Есу бѣгствомъ и w̄сѣлениiемъ избѣгнути предворiли, а Какосу на овакову Емиграцiю и Пасоше почели w̄ Хофкригсрата прiймати, Естесе Nародъ толико више увѣрилъ, да онъ у овомъ Царству нѣстъ прiатанъ и потребанъ.

Из турске бы Люди и садъ преходили, No ихъ у Контумацiе непрiймаютъ, No натрагъ шилютъ, и тако турцы ихъ на оной страни сѣкутъ, и умрщвляютъ.

Ове все Есу ихъ Вели[чес]тво прилѣжно слушали, и негодовали, а Популацiю паки препоручили безъ Боязни w утѣсненiи Закона.

Сїю прилику взялъ Митрополїтъ, и предложилъ Nове Резолуциїе за зданиїе Ц[е]ркней, и Щрафъ С[вя]щенства Чрезъ Вармеђе у Кассу публичну, да ово нїе Способъ къ Популаціи.

На сїе ихъ Вели[чес]тво Цесаръ сказаша, да Много Ц[е]ркней Nарод у Едномъ мѣсту зиждетъ, и тѣмъ себе изнуряетъ. Занеже ихъ Вели[чес]тво извещѣнно Есть, како Nарод ону Варску Резолуцїю, да гдѣ 30. домовъ сутъ, Ц[е]рковъ здати Могутъ, злоупотребляетъ, и гдѣ 60 домовъ, ондѣ 2. гдѣ 90. ондѣ три и тако далше на Свакихъ 30 домовъ Ц[е]рковъ зиждетъ. Какосу сами у Едномъ Мѣсту къ Будиму ходећи видѣли Много Ц[е]ркней но Мѣста именовати немогаша.

Митрополїтъ на сїе явилъ ихъ Вели[чес]тву да оно Мѣсто зоветсе Сент–Андрей Графа Зичи Спахилукъ, и да онуд Кардиналъ Мигаци навлошъ ихъ Вели[чес]тво провелъ; зато ихъ Вели[чес]тво wсклабившесе вопросили, що бы узрокъ былъ, да бы Кардиналъ ихъ онуду проводилъ, No увѣрилсе, Еегда Митрополїтъ явиле, да то въ томъ намѣренїи было, да бы ихъ Вели[чес]тво много Ц[е]ркней видѣвше у онакомъ Мѣсту, увѣрилисе, да е онакw посвудъ у Nароду. На то рекли ихъ Вели[чес]тво да то можетъ быти зато учинилосе.

Обаче Митрополїтъ явилъ, да оне Ц[е]ркве у Сент–Андреи нису w̄ времене оне Всевысочайше Резолуцїе за зданїе Ц[е]ркней, гдѣ 30 домовъ обрѣтатсе, наздате, No Еще у оно Време Когда е Леополдъ Цесаръ овай Nародъ изъ Турскихъ предѣловъ позваw, какое Коя колона изъ Кое Провинцїе доходила, онако при Патрїарху ондѣ у Сентандреи сѣдшемъ, Свою Махалу поставила, и Себѣ Ц[е]рковъ назидала, а послѣ учиненнаго съ Турчиномъ, и Мажарскими Ребеланти Мира разишлисе оны многочисленны Народи по Хорватской, Славонїи, Срему, Бачкой, Банату, и Мажарской, а Ц[е]ркве ондѣ wстале, и ондѣшный Nародъ за Бл[а]гоГовѣйнство и Поменъ Свое Дому Аустрíйскому показанне вѣрности оне Ц[е]ркве содржава и репарїруетъ, обаче истина нїе да на Свакихъ 30 домовъ въ другихъ Мѣстехъ Ц[е]рковъ зиждајется, занеже Есть онаковыхъ Мѣсть, гдѣ и по 5. и 600 домовъ Есть, а Една Ц[е]рковъ находитсе, а онаковыхъ Мѣсть гдѣ бы три и двѣ Ц[е]ркве находилосе, и то w̄ старине заведенне, Мало находитсе.

ꙮ коей ихъ Вели[чес]тву прежде лѣво донешенныхъ Информаціи Его Вели[чес]тво Негодовали и явили да садъ знаютъ правое wбстоятелство.

Ещо явили Его Вели[чес]тво да Свобода С[вя]щенниковъ и ихъ Фамилїй далеко

(АСНУК, МПА „А” 286/1765)

IIб

Беч, 23. септембар / 4. октобар 1765. године.

Оригинални концепт писма о аудијенцији митрополита Павла Ненадовића код Марије Терезије (21. септембра / 2. октобра) и њеног сина цара Јозефа II (22. септембра / 3. октобра). Ово је био први сусрет митрополита с Маријом Терезијом после смрти њеног супруга током којег јој је изразио саучешће. Овом приликом га је владарка обавестила да је наредила да се спреме решења која је митрополит чекао у Бечу. Јозефу II је честитао долазак на престо, односно савладарство с мајком.

Вѣна 23: Септем[врия] [1]765 Циркуларъ на вя АрхїЕреји

В[а]шему Prewc[вя]щ[енст]ву имамъ явити, да 21ro дне Сего текущаго М[еся]ца М[и]л[ос]ть имѣхъ Nашей вдовствующей Всем[и]л[ос]тивѣйшей Монархини Ея ЦесароКралев[скому] Апостол[ическо]му Вели[чес]тву въ нарочной Аудїенцїи именемь всего Ч[ес]тнаго Клера и Славнаго Nарода Всеподданнѣйше Сожалѣнїе w всежалостнѣйшемъ Преставленїи Рímскаго иногда Цесара Францишка Перваго Его Императорскаго Вели[чес]тва Колѣнопреклоннw донести; Которое Всевысочайше Помянутое ЦесароКралев[ско] Апостол[ическо]е Вели[чес]тво Есу Всем[и]л[ос]тивѣйше прїати Бл[а]годарити, и пролитїемъ Слезъ w̄вѣтствовати изволили, да Клеръ и Nародъ Nашъ Есу великаго отца и Ходателя изгубили, зато наручуютъ ихъ Вели[чес]тво да w души Его Молебствуемъ прилъжно.[19] Поменуша Семы Ея Вели[чес]тво да прежде Моего прошенїя, Есу собственнимь подвигомъ Высокославному Хофкригсрату, Кралевской

[19] На овом месту требало је да се дода текст који је као интерполација уписан с леве стране, али је касније један његов део прецртан, те се није нашао у коначном циркуларном писму. Прецртани део гласи: „По коемъ Егда явихъ да коко су Ея Вели[чес]тво w Своемъ Бл[а]гополучномъ Царствованїи и Своего Соцарственника Егw Вели[чес]тва Цесора Молебствовати Мнѣ писменно наложили, првогредущеюш почтою расписати устроихъ, Есу Ея Вели[чес]тво М[и]л[ос]тивѣйше воспрїати, и паки Молебствїе повторителнѣ наручити изволили". После овога следи део који се нашао у завршном облику писма: „Егда всесмиреннѣйше Бл[а]годарихъ За Бл[а]гоутробнѣйшую Nотификаційю изрученнаго Соцарствованїа Его Вели[чес]тву Цесару яко Первородно[му] Сыну Своему, изволиша Ея Вели[чес]тво паки повторити, да быхомъ по Nаученному Молебствовали усердно, и намъже Ввсеподданнѣйше увѣрение да прво будущею почтою всемъ Г[оспода]мъ АрхїЕреемъ w томъ расписати уготовихъ" (АСАНУК, МПА „А" 286/1765).

Мажарской Дворной Канцеларïи, и Илvрической Хофдепутацïи повелѣли, дѣла Касающаяся Клера и Nарода Nашего wкончати, и Мене Еѯпедирати.

Вчера 22го тогажде прïахъ Дерзновенïе Его Цесарскому Вели[чес]тву Императору Рímскому Г[оспо]дару Jwсифу Второму къ Прïатому Соцарствованïю въ Nарочной Аудïенцïи Именемъ Всего Ч[ес]тнаго Клера и Славнаго Nарода Nашего Всеподданнѣйшее Привѣтствïе принести, Каторое Есу Его Императорское Вели[чес]тво Всем[и]л[ос]тивѣйше прïати, Бл[а]годарити, и увѣрити изволили, да Чтогодъ на утѣшенïе Клера и Nарода показати возмогутъ, то все w̄ всего Срдца хощутъ учинити, занеже ихъ намѣренïе и тако Есть, Nамъ добро мислити и творити, и повелѣти Будутъ, Мене Скоро Еѯпедирати.

Сïе В[а] шему Прewс[вя]щ[енст]ву явити хотѣхъ, да и прочимъ w̄ Клера и Nарода за утѣшенïе wбявити изволите, а Себе Братским С[вя]тимъ М[о]л[и]твамъ Вручая Есамъ.

(АСНУК, МПА „А” 286/1765)

III

Беч, 19/30. октобар 1765. године.

Оригинални запис о аудијенцији митрополита Павла Ненадовића код цара Јозефа II, током које је разговарано о првојерархова 22 захтева, односно посебно о пет чију је важност истакао, и о проблему с Грцима османским поданицима који су оштетили Бечку капелу и нису поштовали владарске резолуције.

Вѣна 19. октомв[рия] [1]765 имѣлъ АрхïЕп[ис]к[о]пъ и Митрополïтъ Паvелъ Nенадовичъ предъ полудне w 11ом часу Всем[и]л[ос]тивѣйшую АудïЕнцïю у Его Императорскаго Вели[чес]тва Рímскаго Цесара и Соцарственника Jwсифа Вторагw.

Явилъ Митрополïтъ Его Цесарскому Вели[чес]тву да понеже у дѣлехъ и прошенïахъ Клера и Nарода, коя у 22 пункта состоятся, Есть Концертацïа Држата, и Протоколъ Двору послатъ, онъ w̄ всѣхъ прочïхъ 22 Пунктовъ 5 главнѣйшихъ избраль, коя Nароду найпаче на Срдцу лежитъ, т[о]. е[сть]. 1во Кадуцитетъ. 2ро. Свобода С[вя]щенничска и ихъ фамилïй у Генералату Карлщадском. 3тïе. Преданое вармеђами С[вя]щвенства штрафованïе Четворотую ради Свитка. 4ти. Сvнода без вопроса држанïе, и 5то Свобода закона и Ц[е]ркве у Кечкемету, всесмиреннѣйше проситъ, да би Клеру и Nароду Утѣшителњну Резолуцïю дали.

На сїе вопросили Его Вели[чес]тво: Какое у Концертаціи заключено, добро или Зло?

Митрополїтъ w̄вѣтствовалъ, да незнаетъ.

Цесаръ вопросилъ; Еда нїе Митрополїтъ у той Комиссїи присутствовалъ? и на w̄вѣтъ Митрополитовъ, да нїе: вопросилъ: а да ткое былъ у той Комиссїи, Митрополїтъ w̄вѣтствовалъ, да за другаго незна, кромѣ Бартенщайна. и вопросилъ какое Бартенщайнъ? Есть разумѣнъ но старъ самы Его Вели[чес]тво Митрополїтовъ w̄вѣтъ предварили.

Ихъ Вели[чес]тво обѣщали, и другу страну чути, то Есть, какоће Прwтоколъ гласити, и да хоћею како у томъ, тако и у wсталомъ помагати, обаче, да кому другому на убитокь небудетъ.

GƆ семъ Митрополїтъ увѣриль Его Вели[чес]тво, да Клеръ и Nародъ више неищетъ, Но Что ихъ Привилегїе и Резолуціе Царске Nароду на утѣшенїе издате гласетъ, Тако Есу Его Вели[чес]тво и свою Промеморїю и на Ея Вели[чес]тво Царицу и Кралицу прїймили, и предати обѣщали, вопросивше зачто самъ Митрополїтъ неидетъ Ея Вели[чес]тву изручити, No Митрополїтъ, извѣтовалъ се нехотѣти Ея Вели[чес]тво многимъ дѣламъ досаданъ быти.

Егда вопросъ былъ, Имунитетъ С[вя]щенства у Карлщадской Генералїи утѣсняется и Митрополїт явилъ да Како Ея ЦесароКралев[ское] Вели[чес]тво Есу прямо Привилегїамъ нарочну всем[и]л[ос]тивѣйшу Резолуцїю [1]758 издали, и [1]763 сопотвердили, да С[вя]щенство и Фамилиїа ихъ домашня w̄ всяке службе и данодаянїа Слободны будутъ, Генералъ Пекъ[20] послѣдуетъ Согласно Генералу Графу Петаци[21] и С[вя]щенническе Фамилїе подъ Службу и Данакъ полажетъ, Его Вели[чес]тво вопросиша, Какое Пек Nароду, но Митрополїтъ на оба кратъ премолчаша съ w̄вѣтомъ, за то Ихъ Вели[чес]тво паки вопросиша, како е Nародъ, Митрополїтъ w̄вѣтовалъ, весма тежко, занеже Мимо Стражу Чардаковъ, на Кордону велику Службу иматъ, Форшпоне даетъ, Мундуре плаћа, Циглѣ правитъ, и wстале тегобе носитъ, а све на Еданъ путъ налажетсе на то w̄вещаша Его Вели[чес]тво то нїе добро, щосе на Еданъ путъ, толико Nароду налажетъ.

Поменулъ Митрополїтъ Его Вели[чес]тву Како Бечкїи Грцы Турскїи поданицы въ прошлихъ лѣтехъ усудили се Ц[е]рковъ покварити, а Ея ЦесароКралев[ское] Вели[чес]тво Чрезъ Регорунгъ Комиссїю наредили, и Ц[е]рковъ паки здѣшнымъ подданникомъ изручили, обаче и Турскимъ Подданникомъ равну М[и]л[ос]тъ учинили при тойже Ц[е]ркви Брятство

---

[20] Фелдмаршал-лојтнант Филип Левин фон Бек (Philipp Lewin von Beck, 1720–1768).

[21] Фелдмаршал-лојтнант гроф Бенвенуто Сигисмунд фон Петаци ди Сан Серволо (Benvenuto Sigismund von Petazzi di San Servolo, 1699–1784).

имѣти, No оны разсердившесе къ Россїйскому посланнику въ Ц[е]рковъ ходятъ, и Калуђера Грка w̄ Митрополíта w̄лученаго, а Ц[е]ркви Србской неправду учинили до 5000 f[22] Зато просиль Его Вели[чес]тву дабы Фирщу Кауницу наложили, да ту стваръ предузметъ, и Ц[е]ркви неправедно w̄яте Новце возвратити устроитъ.[23]

При овой прилики просилъ Митрополїтъ, да би Его Вели[чес]тво Народу Илvрїческому у Бечу Ц[е]рковъ даривали, Na то Его Вели[чес]тво w̄казаша, да се оны небы кратили, али другихъ Привилегїамъ бы то противно видѣлосе. Митрополїтъ просилъ поне домъ Еданъ у граду да бы Народу даровали, да внемъ Ц[е]рковъ или домъ М[о]л[и]твенный имѣти можетъ, и на то Его Вели[чес]тво у Смѣху рекли добро, а хоћешъ ли ты мнѣ у Руссїи Ц[е]рковъ дати, на кое Митрополїтъ w̄вѣщалъ, да он нїе изъ Руссїе, но w̄ Подданниковъ Его Вели[чес]тва.

В Конецъ искалъ Митрополїтъ повелѣнїи, коим образомъ будетъ въ Будущее писанїя управляти, занеже Родителю Его Блаженѣ Поминанїа Цесару Францу овогда право, потомже чрезъ Кабинетъ Секретара Слати, Его Вели[чес]тво изволили повелѣти, да она, коя нетреба да осталїи Министри знаютъ, и потреба есть да Его Вели[чес]тво испод руке знаетъ, въ чемъ помагати такова право въ Ковперти Его Вели[чес]тву посилати, а остала Публично Своимъ Каналомъ.

(АСАНУК, МПА „А” 311/1765)

[22] Форинтовъ.

[23] Између Срба и Грка у Бечу дуго је трајао сукоб у вези с надзором финансија православне капеле. Митрополит Ненадовић је од почетка своје управе Митрополијом настојао да га реши тако што су сви рачуни на крају њему упућивани ради контроле. С овим се више пута сложила Марија Терезија истичући да иако су Грци привремено настањени у Бечу и даље поданици Османског царства, у време док се налазе на територији под њеном световном влашћу морају бити под духовном влашћу карловачког митрополита, јер јурисдикција њиховог цариградског патријарха није могла да се прошири на Хабзбуршку монархију. Сукоб је ескалирао 1761. када је већи део бечких Грка одбио да се покори Ненадовићу. Они су тада изнели из Капеле сав мобилијар и почели да одлазе на богослужења у Капелу руског бечког посланства, док су стару користили Срби и мањи део Грка који је прихватио Ненадовића. Првојерарх је у то време екскомуницирао грчког свештеника монаха Мелетија, али је овај наставио да обавља свештеничке функције чинећи тако и озбиљан канонски преступ. Несугласице су привремено решене тек пред крај Ненадовићевог живота, када су му се Грци потчинили. Царском Резолуцијом из 1776. Капела је у потпуности препуштена Грцима али су они и тада били под јурисдикцијом карловачког првојерарха. (Ненад Нинковић, „Карловачка митрополија и Грци у Бечу од 1731. до 1776”, у: *Антика и савремени свет данас*, ур. Ксенија Марицки Гаћански, Београд 2016, 254–261; Goran Vasin, Nenad Ninković and Ifigenija Radulović, „The Greeks under the Jurisdiction of the Archbishop of Karlovci in the Eighteenth Century”, *The Historical Review / La Revue Historique* 17 (2021) 166–168.)

IV

Беч, 21. децембар 1765 (1. јануар 1766) године.

Оригинални запис о последњој аудијенцији митрополита Павла Ненадовића код цара Јозефа II током које су разговарали о донетим резолуцијама. Из њиховог разговора се види да је у Илирску дворску депутацију уведен гроф Колер јер барон Бартенштајн више није способан да води њене послове. Ова аудијенција је имала опроштајни, куртоазни карактер. После сусрета с царем примљен је код његове мајке а потом и супруге Марије Јозефе у опроштајну посету. Из документа се види да је аудијенција била 21. децембра 1765. по Јулијанском календару. На самом омоту документа, у складу с праксом у Митрополитској канцеларији да се на сваки акт напише од кога је стигао и шта му је садржина, наведено је да су биле две аудијенције 21. и 24. децембра 1765.[24] Није искључено да је раније постојао још један документ који је говорио о аудијенцији од 24. децембра 1765 / 4. јануара 1766. али да је он изгубљен, јер и сам акт који је приказан у наставку, хронолошки и тематски не припада сигнатури 240/1765. која је наведена на њему. Документи под сигнатуром пре и после настали су крајем маја и почетком јуна 1765. Непознато је како је овај документ доспео на место којем хронолошки и тематски не припада. У Ексхибитном протоколу под овом сигнатуром се налази писмо карловачког протопрезвитера и митрополитовог викара Радосављевића, у којем он Ненадовића обавештава о састанку Скупштине Сремске жупаније. Ни међу документима у Ексхибитном протоколу из децембра 1765 – јануара 1766. нема података о аудијенцијама.[25]

Въ Вїеннѣ 21 Декем[врия] [1]765. а по Новомъ Календару 1 Януар[ия] [1]766 Имѣлъ АрхїЕп[ис]копъ и Митрополїтъ Паѵелъ Ненадовичь у Его Цесарскаго Вели[чес]тва Императора Рímскаго Јwсифа II всем[и]л[ос] тивѣйшу Аудиїнцїю, въ коей Привѣтствовалъ Митрополїтъ Своимъ, Клера и Народа именемъ Новое лѣто и Его Вели[чес]тво Есу Всем[и]л[ос] тивѣйше прїали и Како Митрополїту, тако Клеру и Народу Бл[а]годарили за таковое Бл[а]гоговѣйнство, wбявивше, да у чему годъ Могутъ Клеру и

[24] Anmerkungen, Wien den 21. & 24. Decembris 1765. über die zwischen Ihro Mai[estet] Kaiserin Königin, und Ihro Mai[estet] Römischen Kaiser Josepho II dann dem Metropoliten Paul Nenadovics bey Gelegeheite der gehallte Audienz geführte Gespräche, des lezteren Vorstellungen, und darauf allergnädigst verfolgte Zusicherungen, und allenfalsige Beschötzung und Handhabung dem Nations Freyhinten.

[25] АСАНУК, МПА, „А” 240/1765.

Nароду добро учинити, всегда на Памети имут и препоручаютъ Себе М[о]л[ит]вамъ Митрополитовїм и цѣлаго Клера. И уповаю даће дѣла добро ходити съ Nовоурежденномъ Хофдепутацїомъ Илvрическомъ, у коей и Баронъ Колеръ Есть, а за Бартенщайна знаютъ, да онъ весма старъ, и изчезаетъ.

Митрополїтъ Бл[а]годарилъ за Всевысочайшую Протекцїю, и просилъ въ будущее такожде Клеръ и Nародъ Покровителствовати. Еже и обѣщаша Его Вели[чес]тво и вопросиша, Естли прiймили Резолуцїе; Митрополїтъ же явилъ, да есть прїймилъ, No да Мажарске Ӗпедициїе и Хофдепутацїе Декретовъ несогласуютъ, Но како н[е]бо и земя w̄стоятъ: зато су рекли Его Вели[чес]тво да бы требало Сообразно Ӗпедициїамъ быти, и зато да се анцайгуетъ.

Митрополїтъ явилъ, да кромѣ того иматъ 6 меморїаловъ Nовыхъ тужбъ, и даће Ея Вели[чес]тву Царици чрезъ Кабинет[ъ] Секретара Нени предати, занеже Ея Вели[чес]тво днесъ Аудїенцїе давали нису. И просиль, да бы Его Вели[чес]тво недопустили предложенїамъ противъ Митрополїта, Клера, и Nарода прежде нежели бы Сообщенно имъ было, и оны послушалисе. Есу обѣщали занеже и праведно есть, ut audiatur et altera pars.[26] Въ Конець просиль Митрополїтъ, да бы код Ея Вели[чес]тва Матере и Клеру и Nароду ходатаи были, w̄вѣщали, да Есу и дослѣ были, и внапредъ будутъ, а и само Ея Вели[чес]тво Есу добро устроенни къ Клеру и Nароду и Ему Митрополїту.

Его Вели[чес]тво допустили Митрополїту, да можетъ въ потребахъ право Его Вели[чес]тву писати, онако, какосу и прежде явили.

Вопросилъ Митрополїтъ, Что изволетъ Его Вели[чес]тво Клеру и Nароду повѣлѣти явити: w̄вѣщали: Свако добро, и Nашу М[и]л[ос]ть, и да Емиграцїю искоренетъ, а Популацїю производетъ, и Вилаетъ населяютъ, No да се хранеть, да Кугу неунесутъ. Миръ и Любовъ между собою да имутъ, и дасе услужуютъ.

Явилъ Митрополїт, даће дома w̄ходити, и Себе на Путь праща у Его Вели[чес]тво на тосу жалили, да на оваомъ студеномъ времену w̄тходитъ, обаче будући дому и къ Своим овцамъ w̄тходитъ, уповаютъ, неће путъ теготанъ быти, а да оны Митрополїту желаютъ Срећу и Бл[а]гополучїе на путъ.

Просиль Митрополїтъ о допущенїи у Ея Вели[чес]тва Цесарице рукоцѣлованїе къ путу имѣти и w̄говорил: seyn Patron.

---

[26] *Нека се чује и друга страна*. Латинска формулација која се користила као правни термин по којем се за све морају, по правди, саслушати обе стране.

Кое и слѣдовало съ Всевысочайшимъ М[и]л[ос]ти обнадержденїемъ и срећнаго Пута честитанїемъ.

(АСНУК, МПА „А” 240/1765)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Српске академије наука и уметности, Митрополијско-патријаршијски архив у Сремским Карловцима, фонд „А" [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima, Mitropolijsko-patrijaršijski arhiv, fond „A"]

Објављени извори – Published Primary Sources

Руварац, Димитрије, „Кореспонденција патријарха српског Арсенија IV (Шакабенте) од 29. септембра 1742. до 20. октобра 1743", *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије* 1–2 (1912) 67–76, 111–115, 142–151, 177–185, 200–208, 310–320, 343–352, 370–382. [Ruvarac, Dimitrije, „Korespondencija patrijarha srpskog Arsenija IV (Šakabente) od 29. septembra do 20. oktobra 1743", *Arhiv za istoriju Srpske pravoslavne karlovačke mitropolije* 1–2 (1912) 67–76, 111–115, 142–151, 177–185, 200–208, 310–320, 343–352, 370–382]

Литература – Secondary Works

Lau, Thomas, *Die Kaiserin Maria Theresia*, Wien–Köln–Weimar 2016.

Stollberg-Rilinger, Barbara, *Maria Theresia, die Kaiserin in ihrer Zeit, Eine Biographie*, München 2017.

Vasin, Goran, Nenad Ninković and Ifigenija Radulović, „The Greeks under the Jurisdiction of the Archbishop of Karlovci in the Eighteenth Century", *The Historical Review / La Revue Historique* 17 (2021) 161–180.

Vocelka, Karl, *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat, Österreichische Geschichte 1699–1815*, Wien 2001.

Weissensteiner, Friedrich, *Die Söhne Maria Theresia*, Wien 2004.

Zedinger, Renate, *Franz Stephan von Lothringen (1708–1765)*, Wien–Köln–Weimar 2008.

Васин, Горан и Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022. [Vasin, Goran i Nenad Ninković, *Istorija Karlovačke mitropolije*, Novi Sad 2022]

Јакшић, Милутин, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, лекције из историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1899. [Jakšić, Milutin, *O Arseniju IV Jovanoviću Šakabenti, Lekcije iz istorije Karlovačke mitropolije*, Sremski Karlovci 1899]

Јакшић, Милутин, *О Виђентију Јовановићу, прилози за историју митрополитства му 1731–1737*, Нови Сад 1900. [Jakšić, Milutin, *O Vićentiju Jovanoviću, prilozi za istoriju mitropolitstva tu 1731–1737*, Novi Sad 1900]

Нинковић, Ненад, „Карловачка митрополија и Грци у Бечу од 1731. до 1776", у: *Антика и савремени свет данас*, ур. Ксенија Марицки Гађански, 251–264, Београд 2016. [Ninković, Nenad, „Karlovačka mitropolija i Grci u Beču od 1731. do 1776", u: *Antika i savremeni svet danas*, ur. Ksenija Maricki Gađanski, 251–264, Beograd 2016]

Нинковић, Ненад, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад – Сремска Митровица 2017. [Ninković, Nenad, *Mitropolit Pavle Nenadović*, Novi Sad – Sremska Mitrovica 2017]

Поповић, Ј. Душан, *Срби у Будиму од 1690. до 1740*, Београд 1952. [Popović, J. Dušan, *Srbi u Budimu od 1690. do 1740*, Beograd 1952]

Руварац, Димитрије, „Мојсије Петровић митрополит београдски 1713–1730: прилог историји српске цркве", *Споменик СКА* 34 (1898) 81–200. [Ruvarac, Dimitrije, „Mojsije Petrović mitropolit beogradski 1713–1730: prilog istoriji srpske crkve", *Spomenik SKA* 34 (1898) 81–200]

Точанац, Исидора, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008. [Točanac, Isidora, *Srpski narodno-crkveni sabori (1718–1735)*, Beograd 2008]

Тричковић, Радмила, „Буне јаничара", у: *Историја Београда*, књ. I, ур. Васа Чубриловић, 698–712, Београд 1974. [Tričković, Radmila, „Bune janičara", u: *Istorija Beograda*, knj. I, ur. Vasa Čubrilović, 698–712, Beograd 1974]

Nenad Ninković

AUDIENCES OF METROPOLITAN PAVLE NENADOVIĆ IN VIENNA IN 1765–1766

Summary

Metropolitan Pavle Nenadović, during his administration of the Sremski Karlovci Metropolitanate, spent a fifth of this period in Vienna, where he tried to protect the Serbs' status and the Privileges. To achieve this, he met with the presidents of the Illyrian Court Deputation and other influential persons, and was occasionally received in an audience with the ruler. He had most audiences in 1762–1763, about which detailed descriptions have not been preserved, while detailed records in the form of notices to the bishops have been preserved for the audiences held in 1765. The documents show what the audiences looked like, what was discussed and in what way, and what solutions were promoted. They also reveal a good start of the relationship with the new Emperor, the son of Maria Theresa and her co-ruler, Joseph II, with whom Nenadović tried to solve all existing problems. The two also discussed the way of moving a larger number of Serbs from the Ottoman Empire to the Monarchy, but also all the flaws of the system that made such move difficult. In Vienna, they also received information from Nenadović about the Ottoman Empire, which was very important to the new ruler, especially because it came directly from the southern state borders and from a person who, through loyal persons, learnt a lot about the events south of the Sava and Danube, where the Emperor intended to send his army at an opportune moment.

Чланак примљен: 31.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 8.8.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 143–172
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 143–172
УДК: 821.163.41-1:94(497.11)“184“
DOI: 10.34298/MG2344143V

Станиша ВОЈИНОВИЋ[*]
Београд

„СВЕТОРОД ЖУРНАЛОВИЋ”, ПСЕУДОНИМ ТАТОМИРА МИЛОВУКА

Апстракт: У раду је на основу нових извора разрешен књижевни псеудоним „Светород Журналовић”, тј. аутор књиге „Укор на бунтовне Србе”, која је штампана 1843. године. Разматрана је у стиховима књижевно-политичка полемика између Обреновића и уставобранитеља. Цитирани стихови из поменуте књижице односе се на ту полемику и илустрација су династичких сукоба средином 19. века. Приложена су два писма Татомира Миловука кнезу Милошу, као и Миловуково аутобиографско казивање о о данима када су власт преузели уставобранитељи и кнез Александар Карађорђевић, из којих се јасно закључује да се иза псеудонима „Светород Журналовић” крије управо Миловук.

Кључне речи: „Светород Журналовић”, Татомир Миловук, династија, уставобранитељи, политичка поезија, кнез Милош Обреновић, кнез Михаило Обреновић, Карађорђе, кнез Александар Карађорђевић

Abstract: Based on new sources, the paper resolves the literary pseudonym “Svetorod Žurnalović”, i.e. the author of the book “Ukor na buntovne Srbe” (“A Rebuke of the Rebellious Serbs”), printed in 1843. The versed literary-political polemic between the Obrenovićs and the Defenders of the Constitution is examined. The quoted verses from this little book concern this polemic, illustrating the dynastic struggles in the mid-19th century. Two letters of Tatomir Milovuk to Prince Miloš are given, as well as Milovuk’s autobiographical account of the days of taking over power by the Defenders of the Constitution and Prince Aleksandar Karađorđević, based on which it can be clearly concluded that Milovuk is behind the “Svetorod Žurnalović” pseudonym.

Keywords: “Svetorod Žurnalović”, Tatomir Milovuk, dynasty, Defenders of the Constitution, political poetry, Prince Miloš Obrenović, Prince Mihailo Obrenović, Karađorđe, Prince Aleksandar Karađorđević.

[*] stanisavojinovic@eunet.rs

За разумевање прошлости некада је потребно истражити судбине мало познатих и заборављених личности наше културе и историје. Оне некада изгледају безначајне, минорне, каквим их многи сматрају; ретко се помињу, најчешће у напоменама, али њихове необичне судбине откривају дух времена у коме су живели.

Једна од таквих личности је учитељ и професор Татомир Миловук. Рођен је у селу Трпињи, код Вуковара, 1809. Завршио је шест разреда гимназије у Осијеку и два разреда богословије у Сремским Карловцима (1831–1834). У Београд је приспео 16. маја 1834, и био учитељ у Смедереву (1835–1837) и Пожаревцу (1837–1838), професор полугимназије у Крагујевцу 1838–1842). У Крагујевцу се из различитих разлога сукобио с неколико личности, међу којима је био и ондашњи ректор Атанасије Николић, али и ученици који су били незадовољни његовим начином предавања. На крају школске 1841/42. Министарство просвете одлучило је да казни Миловука и Лазара Поповића одбијањем једне трећине плате два месеца. На ту одлуку они су се жалили 24. августа 1842, али је већ током ноћи између 30. и 31. истог месеца почела Вучићева буна. После победе уставобранитеља и доласка на власт кнеза Александра протеран је из Србије. Живео је неко време између Земуна и Новог Сада, одакле је 1843. године писао кнезу Милошу. Како није успео да се врати у Србију прихватио се учитељског места и радио у селима Грабовац (1844) и Добановцима (1845–1849), а онда је као свршени богослов примио свештенички положај и био администратор у Оролику (1851), парох у Вуковару и селу Маринци (1852–1860), Лазама (1863) и повремено у Новом Саду (1861–1865). У Кнежевину Србију вратио се 1865, и службовао као парох у Ћуприји (1865–1867), Породину (1868–1870) и Батуши (1871–1877). Умро је у Београду 9. новембра 1878. године.

Био је сарадник *Уранује* (1837–1838), *Српског народног листа* (1846) и *Србобрана* 1865). Написао је и посебно објавио неколико песама, „План светског календара" и „Програм за њиме заведену школу за малолетну децу".[1]

Остало је мање познато да се после губитка службе и прогонства из Србије ставио у службу Обреновића и уз њихову помоћ живео у Земуну од 6. фебруара до 15. јуна 1843. године. Из Земуна је писао кнезу Милошу: „Вам љубећи Светлу Десницу с мојом целом фамилијом, најпокорније благодарим желећи да Вас Бог милостиви – за Срећу Србства – скоро на кормило Србског Достоинства, Сербији – која Вас или Вашег Сина жељно очекује док Вучића партију одбаци – поклонивши воспостави. Ја у колико сам с народом за 9 година упознао се, и за 5 месеци мог у Сербији пребивања а Вучићева седења на Врачару и мучења Браће свое, с млогима

обходио се и разговарао тајно, а и кад је Карађорђевић обилазио зимус Народ до Смедерева, увидео сам да му је исти силом и тиранством Вучића само привржен, а да за Вашом Светлостију уздише говорећи: Ej Господару Милоше! Где си сад! Па без тебе нама ништа. Ти нам Милостиви Отац бија, спрам ови Ајдука! Ти си за Србина рођен управљати, јербо ти један с њим мудро и сходно владати за сад у стању си."[1]

Своје мишљење о Вучићу и новој власти преточио је у стихове и 1843. године објавио песму под насловом *Укор на бунтовне Србе*, под псеудонимом Светород Журналовић (Нови Сад, 1843, 32 стр.)

О штампању ове песме обавестио је кнеза Милоша писмом из Новог Сада од 20. јуна 1843, у којем му је послао делимично штампан спис „Описаније догађаја" у Србији и 12 примерака песме *Укор*. У писму је написао и следеће: „Ово ће опет Ваша Светлост из приложена невезана два табака под именом *Описаније догађаја* од какви је један везан у књижици црвено–позлаћени са 'Укор' на крају, увидити моћи. Овај табак први друге књиге печатавши, нестало ми је трошка, и тако сам престати печатати даље морао. Но будући да је Карађорђевић повторително од Вучићеваца тек, наговором и беззаконо за Књаза избран, то мислим да су сад баш нуждна ова списанија, нека свет увиди, како је беззаконо Вучић поступио и спрама Ваше Светлости и Књаза Михаила, и како је беззаконо изабрао Карађорђевића превариви народ, и хотевши издати Србију и т. даље и да се пробуди Народ Србски, и, шта је учинио, увиди; али трошка немам да би даље печатати могао; и да имам, заиста изоставио неби свету беззаконија Вучића обелоданити, и право Обреновића Светле фамилије у колико сам у стању пред светом бранити, – као што су и Новине Вучића браниле, – па да би опет на кормило Србско, управљати дошла.

Печатавши *Укор* мислио сам сваком страдајућем Србину, кад пође у Сербију по решенију царства на избор Књаза, по један егземплар и два у џеп дати, да га Народу читају и за Вашу Светлост спремају, и сви смо се том радовали наши, али превари нас надежда, осуети Барон Ливен жељу нашу."[2]

Како није добио одговор од кнеза Милоша, у писму из Земуна од 19. јула 1843. поновио је исто.

Миловук је целог свог живота пркосио власти и претпостављенима. Као професор гимназије у Крагујевцу сукобио се с некима, а после смањења плате и са Министарством просвете. Изгледа да се увек борио

---

[1] Радомир Ј. Поповић, „Татомир Миловук", *Споменица Историјског архива Срема* 12 (2013) 13–34.

[2] *Српски дневник*, XIII, 11, 28. јануар 1864, 3.

против учињене неправде, и никада није уступао ни корак. Такав је био у Србији, а такав и као свештеник у Славонији.[3]

Песма *Укор на бунтовне Србе у Србији* настала је у јеку песничких борби између уставобранитеља и присталица Обреновића. На страни Обреновића истакли су се двојица: Ђорђе Гроздановић и Татомир Миловук. Миловук је црно-белом сликом описао негативно Карађорђа, кнеза Александра и Тому Вучића Перишића, и позитивно кнезове Милоша и Михаила.

Песма *Укор на бунтовне Србе у Србији* почиње мотом:

Заклела се земља Рају
да се сваке тајне знају.
Светиња
Чини добро не кај се
чини зло надај се.
Народна пословица

Песма почиње стиховима, који постављају основну тезу:

Боже мили чуда големога,
Гледа чуда никад невиђена,
Гди подани своме Владјетељу,
Господарство отеше ајдучки,
И то младог књазу Михаилу,
Вучићевци за мало им било! (стр. 3)

Долазак на власт уставобранитеља условио је подизање пореза помоћу новог министра Павла Станишића

На то Павле Станишић предложи,
Нужду трошка у народњој каси,
Да се немож' с трошком излазити,
Но да мора порез се дигнути,
И алије народње узети,

[3] Као свештеник у Лазама сахранио је о свом трошку једног сиромаха који је имао од имовине само једну овцу. Он је ту овцу спремио за дању покојнику и разделио присутнима. Увек добро обавештена власт тражила је да врати овцу. Он је замолио ћерку да нацрта једну овцу и њен цртеж је послао власти на увид. Због овог непоштовања власти био је у затвору скоро две године (од тога годину у притвору) и пуштен је крајем јануара 1864. године. Миловук је био прави наследник славонских шаљиваца „Шиподера" Стефана Рајића и претходник сатиричара Давида Штрпца Петра Кочића.

А дукат се са грошем смањити;
Вучићевци у Совјету бивши,
Одма скоче да то мора бити,
И подигну порез са талиром,
Но Станишић оће с два да догне,
Али оста од пет да шест буде,
За порезу талира на главу. (стр. 4)

Ове нове мере нових власти одобрио је кнез Александар чиме је удовољио Вучићевој жељи да дође до „Српског Трона”, који је намеравао да убије кнеза Михаила,

„Младог Књаза понос целом Српству”. У фусноти песник објашњава: „Вучић наговаро и подплаћавао да убију Михаила идући из Крагујевца, но Катане су то све одбијале. После опет кад је у Земун прешао, шиљао је људе да га отрују, но то се у Земуну објави и ови поватани буду и сви се издаду да су од Вучића подплаћени. Па зато будући су богомрзко дјело учинити ктели, буду у Земуну позатворани, од који у затвор умре Пера Белопољац, а други двоица јошт ту у затвору. (стр. 5)

Терор нове власти оличен у Вучићу доводи до побуне:

Али Србска пословица каже:
Више скаче притиснуто јаче.
Лепо мали Буквар нам каже,
Ко једанпут ма из шале слаже.
Том други пут рјетко вјерује се
Загонетки ти овој сећај се.
Ти се зовеш Уставобранитељ,
К’о и твој баш сваки сљедователь,
Од кога си ти устав бранио,
Кад је Устав баш невредим био; –
Ти си прави Уставокваритељ... (стр. 6)

Многи људи су пребијани без суда, затварани, гажени, у „Рупу бацани”, убијани. Нови кнез је „оруд’је твојега Тиранства, Који несме помолити зуба”, а Вучић је сада и књаз и народ.

Да би упоредио кнеза Милоша и Карађорђа, ставља под лупу њихов однос према народу. О Карађорђу пише:

Карађорђе позван од Србије,
Старешина за предводитеља.

Од Турака да се отимају,
И ово му за заслуге служи;
Ал што после Српство изневери,
Кад је требо исто избављати,
У највећој опасности бивше:
У Мораву топове подави,
И некте се с противнима туђи,
Већ намисли у Немачку прећи
Оставивши Народ у обкопи,
Шест недеља који се је вуко
После њега с противници туко;
И кад исти са свим одољеше,
Србе јадне посве надјачаше,
И отеше што су год имали,
Муницију, топове остале,
Које Ђорђе у води не стопи,
А народа је заробио,
Турчин све је то у пљен одвео,
До двадесет хиљада повео,
Људи, жене, деце, турчио;
У Сербију тол'ко ј' натицао,
Све на коље да ј' сваки пуцао,
Од ужаса шта се ово ради,
Деца јадна стоје у паради
И редом ај Турци узимају
Из видине на анџар примају,
Отечество тако је остало,
Све у робство да је страовало. –
Ово Ђорђа славу помрачава,
Ка и од пре чињени зулума,
И вале се до небеса дижу, (стр. 8)

Кад је Србија предата Турцима:

Подигне се Воевода бивши,
Карађорђа Милош Обреновић,
Без топова и без муниције,
Без новаца и без поглавица,
Отечество почне избављати
С опасношћу својега живота,
А и млогог баш својега брата,

И из робства браћу куповати,
С Турци стане уговарати се,
Да немуче рају и небију,
Гди је мого лепим или новцем
Ревенскијем ту је подплаћиво
А гди није мого ту се туко
И тако је он довео Турке,
Да на кође Србе не натичу,
Нити туку нити убијају
Нег’ма зашто њему да јављају. (стр. 9)

Милош је припојио Србији шест нахија, подизао школе и судове, зауставио турске зулуме. Српство је почело цветати, а Срби слободно живети и тако је владао двадесет и пет година. Милош се терети да је многе убијао, а песник пита „Кога Милош својом руком уби?”, и одговара „саме Бунтовнике”, који су му радили о глави. А онда прелази на Карађорђа па се пита: „А зар Ђорђе није зло чинио?” Па наводи:

Чинио је ал се неће да зна,
Карађорђе осим ови зала,
Што је оца убио, и брата
Обесио, матери натак’о
Пуну пчела кошницу на главу; –
Убио је сагнувша човека,
Копајући своје кукурузе,
Да га проба приковат’ за земљу;
Пуну кућу чељади запали,
И изгори до самог темеља,
А једну је фамилију целу,
Сировицом потуко невину,
Калуђера ушкопио жива,
И чинио чуда нечувена.
Кад је прешо у земљу Немачку,
Пре тога је касу закопао,
У Сербији, људе те поклао
Бивше с њиме да незнаду гди је
Касу вр’го да је ископају. (стр. 10)

Кад је ослобођен Београд 1806. године:

Међ њим’ био Србин снажан јунак,
Кој задоби адиђаре скупе,

Од Турака баш у Београду,
За то чује Карађорђе сами,
И поиште да му све предаде,
Но овај му притјажатељ каже,
Опасносшћу да је заробио,
Зато себи оће да задржи,
Јер и правда тако изискује;
Он му пошље други пут искати,
Но овај му опет одговори,
Да он дати њему ништ' не може;
Сад оћути Карађорђе на то,
С после пак некога времена,
Пошље њему да га там' убију,
После кога шест деце остане,
И сирота жена удовица;
Пролазећи поред куће истог,
Сврне жени да иште адиђар,
Уплашена жена покаже му,
У огњишту адиђар закопан,
Он извади све баш из огњишта,
Злато, бисер и драго камење,
У прстењу и у ланци златни,
После жену уведе у собу,
И на очи деци закоље је,
Да не каже шта је извадио,
И однео, децу оставио,
Плакајући над мртвом матером. (стр. 12)

Претеривање песника се наставља:

Опет бија у то исто време,
Кад су Срби на Београд ишли,
Међ истима отац калуђере,
Кој имаше четир среврњака,
Анџар, сабљу, пернати буздован
Или топуз и пушку дугачку;
Калуђера виђе Карађорђе,
Коме посла искати буздован,
Јер ајдучко ј' то, рече оружје,
Он је доста са другим снабдјевен.
Чувши кале Карађорђу јави,

Да буздован мора туђи Турке,
До седам њи ређа по имену.
Али Ђорђе оће буздована,
И други пут пошиље за њега,
Ал му кале опет не даваше,
На то с’ Ђорђе ополчи и пође,
Калуђеру буздован искати,
Но му овај и опет одкаже,
Но за њега аки му је стало,
После битке он ће му га дати,
Ал то Ђорђе некте ни слушати,
Већ потеже сабљу да посече,
Калуђера, ал овај отресан,
Са својом му одбије ударац,
И потегне Ђорђа иза врата,
Те засече до смрти се знало,
На то с’ Ђорђе још’ већма разљути,
И повиче на све своје момке,
Калуђера који свег исеку,
И одузму цело оружије,
Што је кале при себи имао. (стр. 12–13)

Па наставља даље:

Један сгреши на пољу Мишару,
Кога ктеде бити у логору.
Буљубаша, а други молише,
Да му прости, више чинит неће.
То угледа баш сам Карађорђе,
И повиче к себи буљубашу,
Запитавши што га тај облеће.
Он му каже, а одма зовне га,
Те повали па да му одвали,
Зашто моли за другога крива.
Овај доби неколико врући,
Поче молит’ Карађорђа тако:
Господару боље посеците,
Него што ме бадава бијеш,
Овај скочи и сабљу извуче,
Те окрзне истог по увету,
И сабља се у земљи пребије,

Он се на то још већма наљути
И ишчупа пиштољ из појаса,
Те онога на земљи лежећа
Ту прикује те с' није ни диго.
Тамо њега по његовој души. (стр. 13)

Када је народ видео Карађорђеве зулуме:

Он позове Тодосија кнеза;
И моли га ићи Господару,
Да га моли да небије људе.
Забадава да с остави зâла,
Која су му срце препунила.
Тодосије учини Народу
Сад по вољи мислећи Ђорђе ће,
Послушати као старог кнеза,
Који га је из ајдука звао,
Те отиде к Ђорђу казивати му,
Што га народ моли да не чини,
Ал он счепа пиштољ из појаса,
Тодосија погоди у срце,
Рекавши му иди Тодосије,
Сад однеси Народу правицу.
Нека види како Ђорђе даје. (стр. 13–14)

Какав је Карађорђе као судије показује у стиховима:

Карађорђу једном запалише,
До три пласта сена изгореше.
Да би дозн'о ко је запалио,
Сав је народ околни позвао
И питао ко је запалио;
Кад не дозна ко је запалио,
Он узври један казан воде,
Два комада челика убаци,
Заповеди ту свему народу,
Да засуче свак своје рукаве,
И извади челик из казана,
Умочивши пре у ладну воду,
Говорећи истоме Народу,
Да ни једном ништа бити неће
Који није сено запалио,

А који је исто упалио,
Челик ће му руку задржати,
Да неможе из воде извући,
И тако ће руку тај спржити.
По томе ће он кривца дознати,
А то народ морао је слушати.
Кад ово се може веровати,
Да једноме ова иста вода,
Угрејана неможе шкодити,
А кривога да ће објавити,
Што он први непоказа примјер,
Да праведном неће досадити,
Јер за себе врло добро знаде,
Да он сено упалио није,
Па вода га неби опарила;
Но ово је суевјерство,
Незна како да б' народ мучио,
Да га с' бојим и разбољепствије,
То ј' ко оно што ј' жигос'о жене,
Познајући које су вештице,
Да се неби више вештичиле;
И везао у врећу па бац'о,
Под именом блудојанија,
Све у воду да им нема трага.
Колико смо овде увидили,
Карађорђа примјера скаредни,
Још би могли стотинама наћи,
Што сведочи Чубре Сербијанка. (стр. 16)

Даље наводи пример свештеника, који је пострадао од Карађорђа:

Ев још један пример да наведем,
Пак онда ћу одма да престанем,
Наводити нашег Карађорђа,
Зле примјере јер себе пишемо,
Срб Србина ма да ј' која страна,
Камо срећа да је све једина; –
Попу дође човек познати га,
Да сарани чељаде из куће,
Нато попо упита човека,
Да ли има за погреб да плати?

Човек њему одговори, нема,
Пак отиде јавит' Карађорђу;
Који даде човеку да плати,
Попу погреб, одма да сарани,
А човеку наложи копати,
Још̂те једну рупу поред гроба,
Човек на то све редом учини,
И донесе чељаде до гроба,
Гди засташе самог Карађорђа.
Кад чељаде у гроб се постави,
Карађорђе заповеди попу,
Одма лећи ту у другу рупу,
Која му је без плате копана,
Кад он некте чељаде саранит'
Без да плати њему газда за то.
Поп се моли, брани, одговара,
Ал бадава, попа ту стрпају,
Жива у гроб да г' учи памети,
Ископају попа опет горе,
Ал он душу већ пустио био
И на ново опет га стрпају. (стр. 19–20)

На крају навођења сваког примера о неделима Карађорђа, песник пита читаоце: „И јел тако што Милош радио", а нове власти грде Милоша „Ал за злато рђа не пријања", зато што је штампарија у њиховим рукама".

Па наставља, Милош није никада без узрока никога казнио или му што узимао, као што је Карађорђе чинио. Милоша оптужују што је трговао, и људима новац давао „Да тргују њему лихву дају". (Стр. 14) Вучић је преотео сву трговину и дао је својим приврженицима (Авраму Петронијевићу, Ђорђу и Стојану Симићу, Милутину Гарашанину), који су се обогатили трговином соли, стоком.

Нова власт се одржава топовима и отимањем од народа. Узели су све што су могли:

Покупише гди год што нађоше,
Сиротинске касе и црквене,
И општинске а и туђе ствари,
Коње, кола све то отимају,
Па несме им нико да заиште;
Книћанин је каруце отео,
И два коња те с' на њима воза,

А у куће Вукајловић иде,
К'о секретар Раје полицаја,
Прегледају људма све буџаке,
А кад дођу гди год до новаца,
Те счепају па у џеп трпају,
До даљега расположенија,
Јербо вели: То ти је послано,
Да подижеш буне на Вучића,
С тим отиду опет к полицији,
И пошиљу пандура к истоме,
Да се тепе (прогна) одма у Немачку,
А кад људи ишту своје новце,
Пандури и' вуку стрмоглавце,
И терају у чамац на Саву.
Осим прочи, ево један примјер,
Гди су дошли под подозренијем,
Прегледати да б' се штогод нашло,
Сумнотелно, код Симе Протића;
Ту једанајст хиљада цванцика,
И још више сребрни форинти,
Нађу, узму и одма отиду,
Нетражећи дал што друго има,
Сумнително што би им шкодило.(стр. 17–18)

О смрти Карађорђа песник пише:

Вучићевци свету доказују,
Да је Милош Карађорђа смак'о,
Но ево то како се је збило:
Карађорђе пређе у Сербију,
Да извади своје сокровиште,
Закопано гди је људе покл'о!
То дочује везир Београдски,
Преко своји шпијона стављени,
Да је Ђорђе у Сербију прешо,
Пак дозивље војводу Милоша,
Између прочег и ово му рече:
Јел овамо прешо Карађорђе?
Дознајеш ли гди се он налази?
На које му Милош одговори:
Не дознајем ни да ј' амо прешо,

Млого мање гди се сад налази.
На то везир Милошу закаже,
Он је тамо близу Смедерева.
И ако му – Ђорђа – недонесеш главу
С твојом ћу је море заменити.
Па сад гледај како да се спасеш.
Сад се Милош у забуни нађе,
И Вуици пише Смедеревском,
И јави му шта му везир каже.
Овај прими писмо од Милоша,
И да неби они изгинули,
Везиру су вољу испунили,
Послали му главу Карађорђа,
На рамену њина да остане.
Јел' виновaн овде сада Милош?
Везир иск'о, Вуица му посл'о,
Карађорђа главу одсечену,
А с тим благо у земљи застало.
Непознато Милошу остало. (стр. 23–24)

У исто време нове власти се постављају као судије и траже од законитог кнеза да положи рачуне на шта је трошио народни новац, од Милоша који је двадесет пет година поштено владао.

После тога песник упоређује синове кнеза Михаила и Александра, који је достојнији да управља српством.

Кнеж Михаил син кнеза Милоша,
Одрасто је у Србији с братом,
Учећи се код куће наукам',
Политичном језику француском,
Из младости сваки га познаје,
Да је миран, учтив јунош' био,
Кад ј' одрасто и постао кнезем,
Душе нема која мож' казати,
Да ј' Михаил коју увредио,
Ако Вучић у тужби и вели:
Нема душе у Србији једне,
Коју није Михаил вређао.
То сви Срби могу доказати,
Да је лажно што је Вучић писо,
Та и народ у свој Аустрији,

Који само Михаило виђе,
Сваком срдце од радости куца,
Гледајући такову невиност,
И жалећи да он тако страда,
У младости без каква порока,
Та на њему ни видети није,
Да је створен ком зло помислити,
А камоли такво учинити. (стр. 20)

У новинама пишу:

Да ј' Михаил свог' кума убио,
Да га вели он, јоштер довенча,
И некакво дете посекао;
Зашто људи да оно и мисле!
А камоли говоре ил пишу,
Што нимало истини не личи;
Кум је његов Вучића бунтовник,
И к'о такви уваћен, убијен,
Ал од други а не од Михајла,
Убијати није нужда њему,
Јер неиде он вијати такве;
Докле они који су вијали,
Бунтовнике, ти су га убили,
А за дете разговора нема,
Нит је дете Михаил видио,
Могло ј' деце мртве бити млого,
Од картача Вучића проклетог,
А од књаза Михајла ни једно. (стр. 21)

Онда песник прелази на описивање књаза Александра:

Но дед сада да се огледамо,
С друге стране огледала сјајног,
Да видими Карађорђевића,
Како он нам весело изгледа;
Александер син је Карађорђа,
Родио се и он у Сербији,
Одраст'о је у Бесарабији,
В Кишињеву био је у школи,
У школи је његово владање,
Сасма гадно, горе бит не може,

Били тамо, друг му тако каже;
Професора удари столицом,
И пијан је непрестано биво;
За које га професор светово,
Да с' окане таквога порока;
Тако једном он га изобличи,
Пред младежи, што је пијан дошо,
Он тад' скочи и нож одма счепа,
Па прободе свога професора,
И утече из школе напоље,
И да неби ту га уватили,
Чак утече у Хотиин безобзир,
И сакрије с' ту за неко време,
Док с' професор био извидао. (стр. 22)

Александар је пијанац, разбојник и бунтовник од младости, закључује песник, и од њега се ништа добро не може очекивати. Када је дошао у Србију, постао је ађутант књаза Михаила, дружио се са светским битангама и пијанцима, издејствовао је постављење таста за „совјетника" и није дозволио да га протерају.

Песник прави резиме две власти и хвали двадесет пет година владавине књаза Милоша, а за нове власти пише да:

Ев' Србине! Гледај Карађорђа,
И његовог сина Александра,
Под ким' стењеш тек девет месеци
А да шта би за више година?
Ал' погледај и књаза Милоша,
И његовог сина Михаила,
Под ким сте ви лепо живовали,
И разсуд'те Милошева дјела,
Спрама дјела која чини Ђорђе!
Шта остави добра Срб'ма Ђорђе?
Спрам добара што Милош остави.
Милош своје отечество спасе,
Које ктеде син оног' вратити;
Он просвети своје отечество,
А то Вучић сада разорава. (стр. 24)

Законити књаз Михаило страда живећи „У држави цара Фердинанда, Уживлење већ девет месеци". Он је у изгнаство повео сиротињу и помогао

је са „Сто тридесет и седам хиљада" гроша. Осим тога, избеглице су примале и царску милост у виду пензија.

А шта ће књаз Александар и Вучић оставити Србији када буду протерани, само празну касу, предвиђа песник. Па наставља:

А како су Милош и Михаил?
Оставили своје Отечество,
Пуно новца ко кошнице меда,
Школе силне пуне ученика,
Учитеља различни језика,
Отечество пуно сваког добра,
И напредка мира и поредка,
Пак и' оба Србија избаци. (стр. 25)

У завршним стиховима Миловук резимира стање у Србији у којој се устав (назива га црвени) уопште не чува, већ се противници лишавају службе и живота, а хајдук Вучић са својом четом јунака удара на браћу:

О Европо, Азијо, Африко!
Америко и Аустралијо!
Чујте данас све пет части света
И кажите у којој имаде,
Већи тиран него Вучић што је,
Већи ајдук да од Бога нађе,
Отечества други избављају,
Просвећују а он га издаје.
Од њег несме нико там' дијати,
Развје вује, вуци и Вучићи. (стр. 26)

Србија страда под Вучићевим игом и зато сматра да је повратак књаза Михаила једино решење. Позива и Русију да помогне народу и спаси од узурпатора и организује слободне изборе јер Срби се плаше Вучића, а желе за књаза Михаила.

Вучићу поручује да зна за његова недела и како је дошао до власти:

Кад с' уреди логор и намести,
Онда Вучић узјаши на хата,
На зеленка с једномисленик'ма,
К наији је редом свакој ишо,
И народу ово говорио:
„Чусте ли браћо! Да вам кажем,
„Сутра ћ' изић' међ вас Митрополит,
„И из града паша Београдски,
„Ја ћу онда вас све запитати,

„Кога браћо! Оћете за књаза?
„Ви вичите: Карађорђевића;
„Ја ћу вама на то отказати,
„Ал ја нећу Карађорђевића,
„Веће оћу Михаила књаза,
„Но ви ово ништа неслушајте,
„Него мени на то одговор'те:
„Ено ти га седи у Земуну,
„Иди к њему нека ти казује,
„Ми оћемо Карађорђевића;
„На то браћо ја ћу одговорит',
„И ја г' оћу кад га ви оћете.
„Ја ћу после питат' опет редом;
„Кога ћете за предводитеља?
„Војенога да га поставимо,
„Ви вичите тебе Господине;
„Другог никог јер су сви невјешти.
„И држ'те се само сви јуначки,
„То нико нама покварити неће. (стр. 28–29)

Тако је Александар изабран за књаза против воље, народа наводи песник и поново истиче Вучићеве репресалије према противницима истичући познату „рупу" на Карабурми, где су они живи бацани. Моли да народ освети те мученике и протера Вучића и Александра уз помоћ царева.

Ово је типична песма, какве су певане у време Вучићеве буне. То је углавном слаба поезија (разговорна), десетерачка, чија је сврха била да се оцрни једна или друга династија.

У прилогу доносимо три документа из Државног архива Србије (Кнежева канцеларија, XL – 384), који говоре о настанку ове песме, њеним циљевима и дометима.

Миловук је у првом писму кнезу Милошу уз аутобиографска казивања о првим годинама владе уставобранитеља приложио разговор између барона Ливена и начелника Смедеревског округа Антонија Ранковића, вођеног 26. новембра 1842. године.

***

1.

Татомир Миловук – кнезу Милошу Обреновићу, Нови Сад, 20. јун 1843. године

Ваша Светлости, Милостивјејши Књаже!

Дошавши ја долуименовани још 1834. године под Вашим Владенијем у Србију, наносио сам се после кое као учитељ у Смедереву и у Пожаревцу, кое као професор Гимназије у Крагуевцу до времена док није лане Августа месеца Вучић буну на своју ползу подигао, и исту Гимназију, коју су паметни установили у сретно време и на сретном месту – он у несретно време за Србство безразсудно укинуо, с чим ја без службе са ситном децом останем, и нехотећи на досаду у Земун прелазити, преселио сам се у Смедерево, гди сам – продавајући ствари да би децу ранити могао, – пет месеци седио, очекујући праведно решеније царева, и повратку Књаза у Србију. Очекивајући тако, по већој части бавио сам се и у Београду гледао Тиранство Вучића, мучење и гањање Браће свое по Београду, неправедно.

Бившу мени у Београду нађе се пасквила у Смедереву, за коју Начелничество подозреваше на мене, пише у Београд, на кое мене Полиција позове и наложи ми да се одма одлазити у Земун спремам из узрока да се на мене подозрева за Пасквилу – за коју ја ни знао нисам – да сам је ја писао.

Добивши оштар налог за прелазак, одма се спремим и пређем у Земун, куд дошавши, будем у число уживајући благодејаније Ваше Светлости примљен, кое сам од 6. фебруара до 15. јуна т. г. уживао, за које Вам љубећи Светлу Десницу с мојом целом фамилијом, најпокорније благодарим желећи да Вас Бог милостиви – за Срећу Србства – скоро на кормило Србског Достоинства, Сербији – која Вас или Вашег Сина жељно очекује док Вучића партију одбаци – поклонивши воспостави. Ја у колико сам с народом за 9 година упознао се, и за 5 месеци мог у Сербији пребивања а Вучићева седења на Врачару и мучења Браће свое, с млогима обходио се и разговарао тајно, а и кад је Карађорђевић обилазио зимус Народ до Смедерева, увидео сам да му је исти силом и тиранством Вучића само привржен, а да за Вашом Светлостију уздише говорећи: „Ej, Господару Милоше! Где си сад! Па без тебе нама ништа.

Ти нам Милостиви Отац бија, спрам ови Ајдука! Ти си за Србина рођен управљати, јербо ти један с њим мудро и сходно владати за сад у стању си.” И вели даље: „Овако дуго трајати и ово обстати не може, но мора Господар Милош доћи, и сви ћемо њега тражити и искати”, итд.

Дознавајући дакле све шта Народ мисли и говори и шта Вучићевци по Сербији раде, а особито како на Београду Браћу бадава злоставе; претеран у Земун међу страдајућу Браћу Србе, би сам могао уживајући благодејаније Ваше Светлости бадава седети, но чим тим Вашој Светлости да би благодарност указао, почео сам Вучића злочинија на Браћи гоњена описивати, за бунтовника га пред светом доказивати, и сва његова описавања и опорочавања гадна на Светлу фамилију оповргавати, као и жељу народњу, и побуђеније за вашом Светлостију Народу, – да Вас као достојног Владатеља Српског изабере и позове на Достоинство Књаза Српског, – у срце усељавати, а Вучића да одбаци, укорењавати. – Ово ће све Ваша Светлост у Књижици под именом „Укор” увидити, коју сам помоћу и Светлог Књаза Михаила издао на свет.

После сам и од 1839. године описивајући доказивао, да је Вучић дигнувши Буну лишио Отечество Ваше Светлости; после као је Књаз Михаил дошао, шта се догађало, и како је и он отишао. Како је беззаконо Карађорђевић избран, и како је по Народу ишао итд., до 1843. године. Ово ће опет Ваша Светлост из приложена невезана два табака под именом „Описаније догађаја” од какви је један везан у књижици црвено–позлаћени са „Укор” на крају, увидити моћи. Овај табак први друге књиге печатавши, нестало ми је трошка, и тако сам престати печатати даље морао. Но будући да је Карађорђевић повторително од Вучићеваца тек, наговором и беззаконо за Књаза избран, то мислим да су сад баш нуждна ова списанија, нека свет увиди, како је беззаконо Вучић поступио и спрама Ваше Светлости и Књаза Михаила, и како је беззаконо изабрао Карађорђевића превариви народ, и хотевши издати Србију и т. даље и да се пробуди Народ Српски, и, шта је учинио, увиди; али трошка немам да би даље печатати могао; и да имам, заиста изоставио неби свету беззаконија Вучића обелоданити, и право Обреновића Светле фамилије у колико сам у стању пред светом бранити, – као што су и Новине Вучића браниле, – па да би опет на кормило Српско, управљати дошла.

Печатавши „Укор” мислио сам сваком страдјућем Србину, кад пође у Сербију по решенију царства на избор Књаза, по један егземпалар и два у џеп дати, да га Народу читају и за Вашу Светлост спремају, и сви смо се том радовали наши, али превари нас надежда, осуети Барон Ливен жељу нашу. –

Пријмите, дакле, Светли Књаже, од мене у име благодарности овај мој мали труд у 12 комада Књижица, и не забудите [заборавите!] оног, кои је Ваше среће ради, своју погазио. Ја у Сербију, ако Светла фамилија не пређе, не идем, јер у њој за мене добра нема. Овде ћу гди било с мојом убогом фамилијом кору леба тражити, радећи увек за Фамилију Обреновића пред ученим светом казујући истину, и спомињајући уживање ваше и сина Вашег милости, благости, мира и поредка, под владенијем Вашим, као и старање Ваше и у страном царству о Народу Србском, кога још – ако Бога небуде – владатељ бити нећете, и иначе бити не може.

Препоручујући се и унапредак као сирома човек са ситном децом благонаклоности и великодушију Ваше Светлости, и целивајући с целом мојом фамилијом Светлу Десницу

Остајем
Ваше Светлости
Највернији
Татомир Миловук
Рођен у Трпињи у Срему.

У Новом Саду
20. јунија 1843.

2.

Казивање Татомира Миловука о разговору руског изасланика барона Ливена с начелником округа смедеревског Антонијем Ранковићем 26. новембра 1842. године

Около последњег Нојемврија дознам, да је пред полазак Г. Барона Генерала Лијвена Вучић послао Ранковићу у Смедерево штафет, да што пре иде у Паланку дочекати Барона Лијвена, и ником пред њега излазити дозволити; а што буде Г. Барон говорио све да му по томе рапортира, и добивши ја копију истог рапорта преписао сам, но дошавши у Београд, будем визитиран, и онда ми жена из страа баци у ватру у фуруну, и тако се за онда није наћи могло ништа, а сутра дан ме због пасквиле, која је у Смедереву на похвалу Књаза Михаила, а њиово изобличеније, претерају у Земун, сумњајући, да сам ја правио.

Рапорт пак Ранковића Вучић од прилике састоји се у том: Разговор Началника Смедеревског Антонија Ранковића 26. Нојемврија 1842. год. са Г. Генералом Бароном Лијвеном о полазку истог у Цариград из Србије, у Паланки збивши се.

Генерал. Г. началник, како је Народ у окружиости вашој, јели здраво и на миру?

Началник. Врло је добро Народ и на миру је, ваше Превосходитељство.

Генерал. А јели Народ са садањим Правитељством задовољан?

Началник. Јест, в. Правитељством са свим је задовољан, и могу вам сад 5000 људи довести из народа, да вам сами засведоче.

Генерал. Није нужда, да ми засведочите; но како је Народ књаза другог могао пријмити, кад је једног имао?

Началник. Народ је, видећи, да га је Књаз изневерио и оставио обезглављена, сам викао и искао другог књаза и то Карађорђевића.

Генерал. Не, не, знам ја, да Народ није искао књаза, но то је воља Управитеља била; пак кад је народ искао другог Књаза, зашто њему старешине нису доказали, да то бити не може, него да установе привремено Намесничество, као што је и пре било, и да се уместо бирања другог Књаза тужба противу Књаза Михаила дала, и чекало се решеније или пресуда на тужбу.

Началник. Но Народу се није смело доказивати, јербо је са свим огорчен био против Књаза Михаила и његовог Правленија, што је он устав газио, данак подизао, и од Народа отимао жировнице итд.

Генерал. Књаз Михаил није ни једне точке Устава погазио, а Уредбе је све Совјет одобравао, дакле је Књаз Михаило невин у толико је само крив,

што није у Народу имао људи као Вучић и Петронијевић, и што ме није послушао, као што сам му казао оне да одпусти а ове да прими.

Началник. Ето видите ваше Превасходитељство, он није послушао царске људе што га уче и говоре му, него онако је чинио, као што је он и његови привржениці мислили, па је онако и прошао, кад није слушао царске људе.

Генерал. А шта је садање Правитељство од пређашњег паметније поступило још више давало нечувене казни, као бацање у рупу и протеривање из земље, као што је особито са Цинцарима неким учинило.

Началник. Ваше Превсходитељство! Садашњег Правитељства великодушије вратиће опет њи у Отечество своим кућама.

Генерал. Дал' би Бог, да тако будет, но они ће тамо и помрети, а нико и' се сетити неће вратити, и шта су учинили?

Началник. Они су мешали се у дела политична и подбуњивали су Народ против садањег Правитељства.

Генерал. Они су ваљда само верни Књазу били, а ови су, против они подигли се с Народом.

Началник. Истина ваше Прев[асходитељство] да су ови против они крвопија и угњетатеља Народни подигли се, но опет је за ово садање Правитељство благодарно високој Покровитељици Русији и увек ће бити верно, за које молим покорно в. Превасходитељство] да би благоизволило изходајствовати код Његовог величества Императора Русије, да ово Правитељство и Књаза буде од свију потврђен, за које ће му с благодарностију признати, а оне у земуну бунтовнике да с границе уклонити морају, јербо једнако овамо буне Народ, и причињавају немир.

Генерал. Што велите, да издејствујемо одобреније за ово Правитељство, ја ћу заиста мом Императору све, што сам чуо и видио и што је истина, јавити, пак што његов високи ум за добро нађе, кои све превсходи и над свима влада, оно ће бити; а што велите, да је садање Правитељство благодарно и признателно Русији Покровитељици, то је показано избором његовог Књаза, а и прикована пасквила на бандери засведочава признателност; они пак да се уклоне с границе, то ће кои дан бити, а и што се ви њи бојите, што онде седе, не могу они вама ништа учинити, а и неразуман би онај био одовуд, који би њи слушао, кад то није њиов посао.

Началник. То су крвопијце Србске наметнуле и казале, да је од ове стране пасквила начињена, а и ако буде, то је какав неразсмотрен био, и својевољно, а не наговором учинио; но опет усуђујем се ваше Прев. [асходитељство] покорно молити, да неби верне Србе заборавило, но опет и' у милост код Његовог величества повратило, кои ће заиста услужни му и свагда верни бити и остати.

Генерал. А! то ћу ја учинити, не треба за то молити, Мој Император неће испустити Српски Род да пропадне, он њега љуби и уважава у пуној мери. Што пак велите, да су мени они казали за пасквилу, знам ја већ, ко је правио пасквилу добро, а и мој Император зна; то није сакривено нама остало, као и то, да сте се Турцима у наручије предали.

Разговор су имали и о другом којечему, но ово је најзнатније, чега се могу опоменути, премда је и остало све знатно.

На последку је Г. барон разговарао се Руски са Г. Хранисављевићем о казнама и претеривању, но Ранковић није разумео.

На пооду пође Ранковић пратити Г. Лијвена, но му он рекне да се врати, он као чинећи му се услужан пође још пол сата за њим, но му он опет рекне, да се не труди, но да се врати, али овај нехотећи вратити се ишао је једнако за њим, на које му рекне Г. Ливјен: ја сам рекао да се вратите. Г. началник, а ви нећете; тако вам опет кажем, да идете натраг, ја вас не требујем. И тако буде принуђен началник вратити се. Вративши се пак у Смедерево рапортирао је све редом Вучићу, које сам ја би добавио и све од речи до речи преписао, но као што /сами/ напред у 3^{oj} точки рекао, да је жена у Београду моја у ватру бацила, кад ме је полиција визитирала.

О долазку Г. Карађорђевића у Смедерево као Књаза дознао сам кад је посетио Суд окружни и видио портре Његове Светлости Књаза Милана подерано, да је питао: ко је подерао портре и шта му је сметао молерај, и дознавши да је Книћанин учинио, тако је псовао га, за из писме учињено безобразије и обећао се, све бивше законе владетеље Обреновиће моловати дати, и у собу за украшеније поставити, говорећи: зар ви тако почитујете бивше владатеље? То је безобразлук и највеће неваљалство, а ту је и више разговора било. Потом је дао Турцима, посетивши и сав град обишавши, 200 # цес. на дар и обећао о свом трошку ћуприју у граду начинити. Кад је пред Народ дошао у Окружност, чрез чега је и дошао, поздравио је Народ са: добро јутро, и питао га, предворително казавши му, да труда и у ово зимње доба жалио није посетити га, да ли је задовољан са чиновницима, које му је он поставио? Са порезом, који је умалио? Са жировницом, коју је он са ћумруком такођер укинуо и умалио овај итд. Потом му возрази: Љубите ви мене, а ја ћу вас, и слушајте моје чиновнике што вам издају моје заповести – и с Богом остајте!

По овом превати Ресавац и Книћанин и што су год већма грдити могли Светлу фамилију Обреновића и њиово Правитељство грдили су, и народ су уверавали, да су Цареви признали Карађорђевића итд. Но онда је само 5^{a} част то веровала, а прочи сви знали су, да није признато и да ће се, ако Бог да, још преврнути, ал' су сви викали: Амин, да те Бог живи

Господару, и твоје Правитељство, слушаћемо тебе и твоје чиновнике, а противнике не итд. Ту су му 2 теглећа коња поклонили. Међутим већа част ови, кои су викали, „Да те Бог живи Господару итд." приповедају тајно, да и' је по окружију помоћник начелничества Таса Кузмановић ишао заклињати, да буду верни Карађорђевићу и садањему Правитељству, а противни фамилији Обреновића и одбегшим из отечества, и да су чинити морали, бојећи се, да не страдају, но веле: она ће заклетва тако важна бити, као што је и она њиова Књазу Михаилу дата, кад дође време. Но сви веле: једва чекају промену другу, јербо овако ни на кои начин обстати не може, видећи, шта се ради и како се тирански поступа, и то вели Народ, а и сами вучићевци неки: Брате, да смо знали, на што Вучић иде, нипошто нико неби пристао уз њега, но на превари, да само укине данак и друго које што; а боље би нам било, и више талира данка плаћати, него што смо од летос потрошили и издангубили, а дај Боже, да се промена учини.

Управ рећи, само теченије њиови дела страшљиво је, а и сами писари на пооду мом 6. фебруара т. г. догодивши ми се у канцеларији у Конаку изразивши се говорећи ми: Благо вама кад тамо идете, гди ћете морати спасеније дочекати, ал' шта ми овде несрећници дочекати и надати се имамо, кад смо на песку с нашим јадним старешинама темељити се почели, и нема ништа од нас, пропали смо. На ово им одговорим, да нису везани ни они као и ја ничим, а особито кад је очевидна им пропаст итд.

Дознао сам у Смедереву и то, да су у време бербе пошли пандури по виногради десетак узимати, но кад почну се људи одговарати, да је то Турцима давано, па и сад опет, то није добро, на то оставе и заповеде да ни један виноград брати не сме без цедуље из Начелничества узети, и кад су ову узимати почели, питало је Начелничество: колико има мотика винограда, на сваку мотику да плате по 60 пара, на ово људи оставе се цедуља и почну своје винограде брати, говорећи: нас није Турчин заробио, да му плаћамо десето, а који сме, нек дође забранити, да наша добра не сбирамо без њега. На ово престане Начелничество друге мере употребљавати, видећи, да ће горе учинити.

3.

Татомир Миловук – кнезу Милошу Обреновићу, Земун, 19. јул 1843.

Ваша Светлост, Милостиви Господару!

У неизвестности будући, да је Ваша Светлост мое послане Вам књиге под именом „Укор на бунтовне Србе" примили, нашао сам се принужден опет понизно писати, и јавити покорно, да сам такови 12 комада послао; јесу ли пак ове књиге до Ваше Светлости дошле? То ми је са свим непознато! Од оваковi, послао сам преко, неколико стотина, од како се вратио Г. Комесар од Варшаве, и чути је овде у Земуну повољне гласове за Вашу Светлост и сву Фамилију од преко, само тек да Вучић и његова власт падне, а то је већ преко поле спало, и по негди у Београду, јавно се говори да ће се Обреновића Фамилија воспоставити. Од како је барон Ливен вратио се, они су сви умрли од стра, али важно ништа не сљедује друго, развје да Вучић неће из земље, и да се противи, потом опет да га други склањају, но да је реч дао неиђи. Но по свему надати је се, да ће на ползу Обреновића Фамилије све испасти, само да власт Вучићеваца низвргне, да Вучић с млоги, и с Митроплитом, и Хаџићем особито, истерају се из земље, све би онај час друго бити морало. А друго је све трулеж. 17^{г} овог месеца прешла су три професора свршивши испите у београдским школама, под именом посетити фамилију, али међутим желе промену у Србији затећи, кад се натраг врате. И један ми од ови рече то: Да се клин клином истерује и да се Вучићевцима влас из руку узме, и втеченије повелително у Народу прекине; онда вели: Нека Обреновић фес или папучу своју у Сербију пошље, сви ће за тим поћи, јер је сав народ Обреновићу привржен, али вели: док се власт Вучићеваца из руку не исчупа, и слободан сваки не буде, не знам како да буде. Зато, по мом слабоумију, видећи овде како иде? И чујући шта се по Сербији ради? Рекао би овде, и мое би мњеније изјавио; – премда ја у стању нисам ни искре Дипломатима Совјета давати – 1. Да би добро било Милостивом Двору Аустријском јавити, да кад Вучић с једномисленицима из земље изађе, да се и Хаџић искључи, и из Сербије својој кући иде, јербо кад је у земљи немир, закони се не праве, а и може га што неповољно, од огорченог народа, постићи, па кој ће му из леђа извадити, као и онима, које су Вучићевци пребијали и тукли. 2. Да се Вучићевцем власт из руку узме, и да барон Ливен и Паша време избору целом народу, и мести где ће бити чрез новина објави, и на избор ко оће доћи, и то без цедуља полиције Вучићеваца, нити икакави стражи да има њиови, кое ће пазити, ако би који рекао: оћу Књаза Милоша за Књаза. 3. Да и Карађорђевић

из земље изиђе, као што је и Ваша Светлост ван Србије, или да и Ваша у време избора Светлост у земљу, или барем у Земун буде, да је Народ сигурнији зактевати Вас, да неби мислио да ће се неварити, као и на оба беззакона избора што је варање и лаж царствовала и строгост Вучићеваца, јербо кад сте ви даље од Народа, онда се Народ боји; – вас поискати, а други испасти, па би могао страдати, ако би опет што лажно и притворно догодило се. – Једном речју: Вучићевци и Хаџић напоље, па у име Божије све ће добро бити за Светлу Фамилију Обреновића. Само је овде међу оставшим народом несогласије за сад, а то је зато, што је сваки у највећој оскудици, и камо још боља срећа, да није прекинута Милостиња Ваше Светлости, те неби ни онај Народ био прешао, особито сад како се барон Ливен вратио натраг, било би добро, но кад је већ тако, надати је се, да и опет лоше бити неће. Зато будући се надамо слободном избору, нуждно нам је ови књижица по Народу – за које поручују и ишту – разсути, а особито што ми је сад књига готова, у којо се сва беззкона Вучићеви дела, и свију во обште свету сообштавају, а особито онака дела која другом пребацују, а они су у њима гори, и сад престојатељи Народни; у коме сам год прочитао, сваки је пресудио да је за избор преважно дело да се изда, но трошак за Типографију не имајући, умољавам Вашу Светлост да би се смиловала одобрити, да нам срећно наш план за руком испадне, послати за печатњу, мислим да ће бити довољно 25 [дуката] цес[арски] јербо је дело историческо и важно за одржати право над Вучићевцима, који су изложени, као људи најгорег карактера, и за одвратити обште у Европи мњение добро о њима, – јербо кад Попечитељ Правосудија и Просвештенија Баћа, преко Конзисторије, као беззаконик, који своју рођену сестру за жену имао, прелази, а и сви су овакови поганци сад на кормилу, и још и' свет и Павловић брани, а Светлу фамилију опорочава, што није овакови чудеса чинила, – нуждно је а особито сад, да ово дело изиђи на Свет, јербо је пуно израженија и истине за Ваше воспостављеније, а Вучићеваца, због прекомерни беззаконија, неизвршеније; и, кад је Ваша Светлост до сад милост чинила, и сад не одреците такову чинити великодушно и на овакова изданија, и на Народ овде од глади мучећи се не имајући трошка, који је до сад милостију Ваше Светлости тек жив био.

Надајући се скоро великодушном одговору да би дело пре у печатњу дошло, и милости ваше Светлости о којој не сумњам, с том препокорном молбом, да би великодушно опростили мојој уместној слободи и зактевању, јербо ја само желим да Србија и Србство под Обреновићима, суштествује, и да постоји, а писање по свету млого чини.

Пребивам
Ваше Светлости

У Земуну
19. јулија 1843

понизни
Татомир Миловук
Професор крагујевач. Гим.

[На посебном листу:] наведени 12 егземплара Књижица послао је долестављени, на тамошњу *Хазову* Књигопродавницу, која ће по пријатију исте, Његовој Свјетлости предати. – Вучићевци разгласише, да је Барон Ливен синоћ на пароброду „Франц" одатле амо приспео, и да сутра у Земун отлази.

Јосиф Миловук
Donige Grass N° 585.
n Pesth.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни архив Србије – Кнежева канцеларија, XL – 384. [Državni arhiv Srbije – Kneževa kancelarija, XL – 384]

Објављени извори – Published Primary Sources

Аноним, „Миловук", *Српски дневник*, XIII, 11, 28. јануар, 1864, 3. [Anonim, „Milovuk", *Srpski dnevnik*, XIII, 11, 28. januar 1864, 3]

Литература – Secondary Works

Радомир Ј. Поповић, „Татомир Миловук", *Споменица Историјског архива Срема* 12 (2013) 13–34. [Radomir J. Popović, „Tatomir Milovuk", *Spomenica Istorijskog arhiva Srema* 12 (2013) 13–34]

Staniša Vojinović

"SVETOROD ŽURNALOVIĆ", THE PSEUDONYM OF TATOMIR MILOVUK

Summary

The critical time when the Obrenović dynasty was replaced by the Karađorđevićs in 1842 was marked by a two-party system and the creation of political (dynastic) poetry, with the animosity between the Obrenovićs and the Defenders of the Constitution reaching a climax. The blade of the polemic in periodicals (journals and magazines) was blunted with strict censorship. However, in special books, paid by the Defenders of the Constitution, Princes Miloš and Mihailo or their adherents, the polemic was much more brutal as the censorship was not so rigorous. To show a black and white picture, verses from the book were cited, while the annex contains two Milovuk's letters to Prince Miloš and Milovuk's autobiographical account of the time when the dynastic shift took place. Based on new sources, the paper resolves the literary pseudonym "Svetorod Žurnalović", i.e. the author of the book "Ukor na buntovne Srbe" ("A Rebuke of the Rebellious Serbs"), printed in 1843. The versed literary-political polemic between the Obrenovićs and the Defenders of the Constitution is examined. The quoted verses from this little book concern this polemic, illustrating the dynastic struggles in the mid-19th century. Two letters of Tatomir Milovuk to Prince Miloš are given, as well as Milovuk's autobiographical account of the days of taking over power by the Defenders of the Constitution and Prince Aleksandar Karađorđević, based on which it can be clearly concluded that Milovuk is behind the "Svetorod Žurnalović" pseudonym.

Чланак примљен: 30.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20.6.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 173–200
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 173–200
УДК: 347.2“1852“(083.81):929 Милош Обреновић
DOI: 10.34298/MG2344173P

Радомир Ј. ПОПОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ПОПИС КУЋЕВНИХ СТВАРИ, ОДЕЛА И ДРАГОЦЕНОСТИ КНЕЗА МИЛОША У ДВОРУ У БУКУРЕШТУ 1852. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду су критички приређена два списка кућевних ствари, одевних предмета и драгоцености кнеза Милоша у његовом двору у Букурешту. Приређени документи се чувају у Државном архиву Србије, у Збирци „Поклони и откупи” под сигнатуром к. 94, бр. 155 и к. 94, бр. 156. Према датумима који су експлицитно наведени у документима, попис је настао између 13. марта и 31. јула 1852. године. Реч је о значајном историјском извору који непосредно сведочи о богатству кнеза Милоша и његовим животним навикама током боравка у емиграцији. Поређењем с ранијим публикованим пописима личних и кућевних ствари кнеза Милоша (1824, 1839, 1843) могу се пратити промене које је та имовина трпела.

Кључне речи: кнез Милош, попис, драгоцености, кућевне ствари, двор, Букурешт, 1852. година, Димитрије Вучић

Abstract**:** The paper contains two critically edited lists of household items, clothing and valuables of Prince Miloš in his court in Bucharest. The edited documents are kept in the State Archives of Serbia, collection “Gifts and Purchases”, shelfmark k. 94, No 155 and k. 94, No 156. According to the dates explicitly stated in the documents, the inventory was compiled between 13 March and 31 July 1852. This is a significant historical source that indirectly testifies to the wealth of Prince Miloš and his habits while he was an émigré. The comparison with the earlier inventories of personal and household items of Prince Miloš (1824, 1839, 1843), which have been published, sheds light on changes that his property underwent.

Keywords: Prince Miloš, inventory, valuables, household items, court, Bucharest, 1852, Dimitrije Vučić.

Списак одевних предмета, драгоцености и покућства кнеза Милоша у двору у Букурешту 1852. године, иако коришћен у историографској литератури, није досад публикован. Наиме, Радош Љушић у биографији

[*] radomir.popovic@iib.ac.rs

о кнезу Милошу на неколико места позива се на један од два документа који приређујемо.[1]

Будући да је у архивским фондовима и збиркама у Србији мало сачуваних сличних пописа, разумљива је важност и потреба публиковања документа.[2] С једне стране, стиче се непосредан увид у богатство кнеза Милоша, с друге стране, поређењем са сличним и ранијим пописима омогућава се увид у промене које је та имовина с временом трпела. Подаци о берберском прибору, кухињским калупима за поједина јела и десерте, о кнежевом накиту, рукавицама „од зеца" и другим предметима у попису који приређујемо, непосредно откривају животни стил кнеза Милоша у егзилу и његове свакодневне навике.

Некада јединствени документ у Државном архиву Србије, у збирци Поклони и откупи, архивистички је подељен на две сигнатуре. Документ сигниран к. 94, бр. 155 исписан је на две беличасте дволиснице, формата 36x24 цм. На првом листу прве дволиснице пописане су ствари у остави у кнежевом букурешком двору, о чему сведочи напомена на полеђини документа: „Списак находећи се у шпајзу, у Букурешту 1-га марта [1]852". На другој дволисници истог документа, на једној страни пописана су имена кнежевих служитеља и инвентар у просторијама у којима су они боравили, или за које су били одговорни. У оквиру предмета је коверта величине 11,5x12,5 цм с натписом: *Разни спискови од куће у Букурешту 1852.* На позадини коверте је неоштећени печат без видљивих иницијала, с четвороугаоним штитом у средини.

У другом сигнираном документу, к. 94, бр. 156, с насловом „Ствари Господарске" пописани су одевни кнежеви предмети, драгоцености, ордени, медаље и наоружање. Према нумерацији пописивача 270, у ствари 272 броја, пошто смо у угластим заградама исправили грешке у нумерисању пописаних предмета. Документ је исписан на дванаест прошивених листова, димензија 37x23,5 цм. Осам листова је обострано исписано, пет је празно. Међу празним листовима, на пола странице је списак насловљен „Хаљине Господарске које су код Аврама Стојковића биле", укупно дванаест хаљетака, које су петнаест година од Стојковићеве смрти инвентарисане сепаратно од осталих кнежевих ствари. У оквиру

[1] Радош Љушић, *Кнез Милош (1783–1860) – државотворни владар*, Нови Сад 2021, 326, 634, 778.

[2] Бранко Перуничић, *Београдски суд 1819–1839*, Београд 1964, 212–217; Живомир Спасић, *Престоница Крагујевац, прилози историји Кнежевине Србије 1818–1841*, Крагујевац 1998, 91–113; Радомир Ј. Поповић, „Списак ствари и покретних добара кнеза Милоша у пожаревачком и крагујевачком двору 1839. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XL (2019) 73–103.

овог предмета налази се још један одвојени списак, дволисница зеленкасте боје, димензија 35x21,5 цм која је, очигледно накнадно састављена, с насловом „Ствари књажеске" у којем су, углавном, пописане драгоцености кнеза Милоша.

Документа смо приредили према архивистички уређеном редоследу.

Двор кнеза Милоша у Букурешту, према резултатима истраживања Радоша Љушића, налазио се у централном делу града, у улици Калеа Викторије. У истој улици кнез Милош је најпре, после протеривања из Србије 1839. године, боравио у палати „Венецијана Вакареску". Пошто ју је уступио Русима који су је потом откупили и у њу сместили конзулат, кнез Милош је у истој улици купио здање у које је сместио свој двор у којем је боравио до повратка у Србију 1859. године.[3]

Постојећи извори не откривају разлоге због којих је пописивана имовина кнеза Милоша у двору у Букурешту у првој половини 1852. године. Најпре, пописане су ствари у кнежевој остави и у собама његових послужитеља 1/13. марта 1852. године.[4] Други списак, попис кнежевих ствари, настао је, изгледа, касније. На маргини документа изнад редног броја 210 налази се забелешка: „19. јулија – Назначујем ствари Господарске које су код мене умножене".[5] Према томе, попис кнежеве имовине у Двору у Букурешту настао је између 13. марта и 31. јула 1852. године. Пописивање имовине спровођено је под надзором Димитрија Мите Вучића, „директора књажеских добара у Букурешту", како га сам кнез Милош титулише у писмима, и у којег је имао огромно поверење иако је, по свој прилици, Димитрије био неписмен. Пописивач – у оба списка је исти рукопис – највероватније је секретар Мите Вучића, чије име нисмо утврдили.[6] Особље Милошевог двора у Букурешту 1852. године, поред поменутог Вучића, чинили су Јозеф градинар, Јован Костић, Јанош, Вељко кувар, Никола арендаш и Таса Бранковић.

Инвентарисање кнежеве покретне имовине у букурешком двору може се довести у везу с вишемесечним одсуствовањем кнеза Милоша из

---

[3] Р. Љушић, *Кнез Милош (1783–1860)*, 670. Здање је репарирано 1853. године. За време Кримског рата и кнез Милошевог боравка у Одеси, у тој кући боравили су најпре високи руски, а потом аустријски официри. Уследила је нова поправка зграде 1856. године. Ту је кнез Милош дочекао делегацију Светоандрејске скупштине која га је позвала на престо у Србију (*Исто*).

[4] Државни архив Србије [=ДАС], Поклони и откупи [=ПО], кутија [=к.] 94, број [=бр.] 155. На врху документа пише „1852. года, фебруара 29ти", што наводи да је попис започет тог, а завршен наредног дана, јер је на крају пописа записано: „У Букурешту 1-а марта 1852".

[5] ДАС, ПО, к. 94, бр. 156.

[6] Р. Љушић, *Кнез Милош (1783–1860)*, 691.

двора, а попис је представљао предохрану од крађе и грабежи. Наиме, кнез Милош је за време емиграције уобичајио да зимски период године проводи у једном месту, највише у Букурешту, а преко лета и ране јесени отиснуо би се на путовања широм Европе.

Кнез Милош је 29. јуна 1852. године известио „љубезног" Миту Вучића да је „у Пешту сретно и здраво доспео" и „сутра у име Бога полазим за даље".[7] Из Париза, 29. јула / 10. августа 1852. године писао му је: „Љубезни Мито, куће што се тиче, вуруна да се опорави, и која неваља да је изнова направите, и врата и пенџере који су рђави да се оправе и нека је све у реду; и дрва суви из Ибраиле и, одакле ти знаш да су сува, да се донесу кући и да се сместе у подрум; и чувајте добро коње, а ја ћу акобогда о јесени доћи.[8] (....) У бањи у Теплицама у Чешкој кнез је боравио од 22. до 27. августа.[9] Из Беча 8/20. септембра 1852. године пише Мити Вучићу да је „… фала Богу синоћ сретно и здраво овде у Беч приспео и не изостављам и Вама ово неколико речи послати и Вама потврдити све оно што сам Вам био преко Коче (Константина Хадије – прим. Р. П.) дао писати да у извршење доведете, колико за Мавродим (спахилук у Влашкој – прим. Р. П), такођер и за све остало. Надгледајте и нашу кућу као и досад и пре мог доласка јавићу Вам (…)".[10] Кнез Милош се у Бечу задржао до 25. октобра / 6. новембра 1852. године када је паробродом кренуо низ Дунав. У пристаниште у Ђурђеву требало је да стигне после четири дана, а на „дочекају" с кнежевим интовом из Букурешта према плану дошао је послужитељ Јанош.[11] После мањих путних перипетија, кнез Милош је 2/14. новембра 1852. године обавестио кнеза Михаила о свом приспећу у Букурешт.[12]

Документ, писан предвуковском азбуком, приређен је према важећем правопису. Спроведена је транскрипција старе на савремену азбуку: ю=ју, я=ја, Е=је, й=ј и тако даље. Из назива пописаних ствари кнеза Милоша приметно је да доминира османска, односно, источњачка културна традиција (џубе, антерија, бошлук, чакшире и тако даље), што

7 ДАС, ПО, к. 81, бр. 229. Кнежеви Милош и Михаило боравили су потом у бањи Фезлау у покрајини Баден, одакле су отпутовали у Париз (Р. Љушић, *Кнез Милош (1783–1860)*, 554).

8 ДАС, ПО, к. 94, бр. 82.

9 ДАС, ПО, к. 81, бр. 71. За пет дана боравка у Теплицама кнез Милош и његова пратња потрошили су 202 форинте и 50 крајцара.

10 ДАС, ПО, к. 81, бр. 231.

11 ДАС, ПО, к. 81, бр. 232.

12 ДАС, ПО, к. 27, бр. 56.

је и разумљиво будући да је кнез Милош поникао у таквој средини. У мањој мери, из назива пописаних кнежевих ствари (шпрудла, шморн, ауфшлаг…), видљив је средњоевропски (немачки) утицај. Отуда је посебну тешкоћу у приређивању овог извора представљало утврђивање значења појединих речи, односно функција неких предмета. Објашњења застарелих и мање познатих речи, у азбучном редоследу, налазе се на крају приређеног документа. Упркос настојању, нисмо успели да утврдимо значења следећих речи: *супн лефал*, *изердешан*, *чпажни*, *тлитемаљ*, *узумпролије*, *кралсум* и *каршак*. Једна реч (напомена 28) нечитка је, те једна скраћеница (напомена 32) није разрешена.

I

1852. года, фебруара, 29-ти.

Списак находећи се у шпајзу ствари[13]

1 лонац велики, бакарни, с капком
4 тенџере бакарне са три капка, са даршком, разне величине
1 тигањ, бакарни
2 тенџере дубоке, са капцима, бакарне
1 ибрик велики, бакарни, кафени
1 жута тава с дршком
1 аван жути с тучком
1 жута решетка
6 лонаца гвоздени, разне величине
1 тенџера гвоздена, са два [капка][14]
2 шерпе гвоздене
3 [шерпе] мале
1 тигањ гвоздени за палачинке
1 ђевђир, тенеће, бело
3 форме, тенеће, бело
1 сатура гвоздена
1 форма за шприц кронфл
1 транзир габаљ
1 виљушка за шморн
1 тел зашне
1 супн лефал[15]
7 кашика, дрвене
1 шпрудла
3 ибрика жута, кафена
1 плех од машине
1 плех за кашике
1 сито гвоздено
1 демир мафин
1 кашике за рибу
1 чирак пакфон, слом[љ]ен
1 воденица кафена

[13] ДАС, ПО, к. 94, бр. 155.
[14] На речи је утиснут печатни натпис: „Срп. краљ. Државна архива".
[15] Нисмо утврдили значење речи. Део кухињског прибора који има везе с припремом супе.

1 ибрик, жути, за умивање
1 машина кафена
1 узенгије гвоздене
6 капка од плеха, разни
1 плех за кронфле
5 чинија, дугачки, са плави кенар
7 [чинија] [дугачки с] црном шаром
1 теразије од белога плеха са фунтом
1 пар, ибрици од сирћета и зејтина
1 лампа, обична
1 округла [лампа]
1 служаовник, стари
1 кутија за кафу с мером од плеха
1 машина за цеђење лимона
2 левка, мала, од плеха
2 стакла, велика, са кошаром плетена, винска
1 канта за зејтин од тенеће
1 буре од сирћета
5 сандука за разни држећи ствари
1 [сандук], мал[и], за шећер
2 стакла, црна, велика
1 чекић гвоздени
1 нож турски, мали
2 тестери, велика
1 сикира, велика
1 кашика дрвена, велика
4 чака нова

У Букурешту 1-а марта 1852.

Препис находећи се у Двору Књаза служитеља, по реду[16]

Код Јозефа Градинара
2 канте од плеха
2 ашова, гвоздени
1 мотика, велика
1 мала за прашења
1 сикирица
1 грабља, гвоздена

[16] На полеђини је следећи натпис: „Списак находећи се код служитеља у Букурешту 1-ог марта 1852."

1 коса
1 сарп
1 стругало, гвоздено
1 канап од 10. фата
У собу:
1 фуруна од плеха
1 астал прост
1 столица лагирана и 2 јастука
1 столица проста
1 кревет прост

Пред Јована Костића у трапезарију, доле
12 ножа и виљушака, гвоздени
14 кашика пахфон
8 [кашика] [пахфон], кафени
1 чаша порцулан, златна
6 [чаша] стаклени, дупле
1 солцир стаклени
12 салвета, бели, прости
3 чаршава [бели], [прости]
1 астал, прост, велики
1 мањи [прост], [велики]
2 клупе просте
1 четка, кратка
1 звонце
1 прес за салвете и чаршаве

***У спаваћу собу Јованову*:**
1 чирак, жути
1 астал, прост
2 столице [просте]
1 кревет [прост]
1 сламњача од дебела платна
1 душек од американска платна с вуном

***Код Јаноша у собу*:**
1 кревет, прост
1 сламњача, дебела платна
1 ћебе, плаво

1 [ћебе], шарено
3 зембиља, велика

***Код Вељка кувара*:**
1 кревет, фарбани
1 сламњача
1 астал, прост
1 столица [проста]

Код Николе арендаш[а]
1 кревет, прост
1 сламњача
1 ћебе, шарено

Код Тасе Бранковића у собу:
1 кревет, лагиран
1 сламњача
1 душек од длака
1 јастук
1 [ј]орган
2 чаршава, бела, кончана
1 орман са 4 фиоке
1 астал, лагиран
1 чаршаф од цица
1 дивит, лагиран
2 столице [лагиране]
1 ватраљ
1 леген, земљани
1 стакло
1 цимента
1 чирак, жути и мумаказе, жуте
1 четка, велика, за чисти собу
1[четка] мала с дршком
1 локот од велике капије
1 кључ [од] [велике капије]
2 кључа од амбара код капиџика
1 локот за резерву

II

Ствари Господарске[17]

1. пет чаша златни, са брилијантом искићени
2. један нож, мали, са брилијантом искићен
3. једна сабља Господарска са брилијантом искићена
4. једна шоља [Господарска], позлаћена
5. једна сабља Господарска коју у путу носи, сребрна (позлаћена)
6. султански потреф (орден)
7. један орден с брилијантом искићен
8. руска лента, црвена и звезда
9. аустријска лента, жута и звезда
10. једна звезда са брилијантом искићена
11. две звезде сребрне
12. један прстен велики с брилијантом под име: А
13. пет прстена са брилијантом искићени
14. једна колајна
15. један сат с брилијантима окићен са златним ланцем
16. две ките женске, од бисера
17. пет прстена женски, с дијамантом искићени
18. појас од сабље Господарске, а копча с брилијантом искићен[а]
19. једне бројанице Господарске у којима је 25 зрна бисера
20. једне наочаре Господарске
21. једна сабља стара, Господарска, сребрна, с потписом имена његовог
22. једна пала Господарска, сребрна и са позлатом
23. две пале сребрне
24. једне паласке Господарске од сребра са позлатом са којима је мазалица од сребра и такође са позлатом
25. једне паласке кожне, срмом извезене
26. пет кубурлука Господарски у којима је један чивт пиштоља (сребрњаци)
27. два чивта пиштоља сребрни, са мерџанима окићени
28. пет пара пиштоља, двоје са гвозјем и троје са пиринчлијим арчом
29. два чивта мали пушака, [с]а сребрним јабукама
30. један чивт [пушака] са оковицом сребрном

[17] ДАС, ПО, к. 94, бр, 156.

31. три чивта мали пушака са сребром и позлатом на арнаутску форму начињена
32. један чивт мали пушака са сребром и позлатом /чивтиши/
33. две пушке сребрног арча, које се о појасу носе
34. једна пушка са три цеви са, арчом пиринчли и ова је на форму они које се о појасу носе
35. једна пушка величине као предпоменута, са седавлим арчом на којој је један нацак
36. једна мала и то врло малена пушка од гвозја; 1. дата Марку гавазу
37. три арнаутске пушке, дугачке, сребрне, са позлатом
38. две пушке дугачке (даглије), сребрног арча
39. једна пушка дугачка, арнаутска, срмали арча и са саватом
40. једна пушка дугачка на форму као што су тисачке пушке, са сребрним карикама
41. четири шишане са сребрним карикама
42. седам пушака дугачки, ко на форму гарабиљску
43. две пушке дугачке са две цеви
44. једна пушка дугачка са 6 табана, са арчом од гвозја
45. једна шишана са две цеви
46. једна пушка са различним табаном, великим, и по жутој тенећи окована у којој имаде нека част сребра
47. једна шоца, у којој је и нож и панганет уједно, са жутом тенећом окована
48. једна пушка велика /метеризњача/ изердешан[18] и долу на кундаку имаде зелене и црвене камене
49. један нож велики, сребрн, са позлатом у ушима
50. један нож, велики, сребрн
51. једна пушка дугачка са две цеви и с арчом од гвозја
52. једна сабља, челикли, са каишом на којем је шерит златан
53. једна сабља, челикли
54. један џелатски сатур
55. један мали анџар од челика
56. једна шпада са жутим позлаћеним арчом
57. један башлук и силимбе сребрн са позлатом и са китама црвеним увијена срмом
58. један башлук сребрн са китама зеленим на којима су луле сребрне
59. један каиш од сабље на коме је кадифа црвена, срмом извезена
60. један гајтан од сабље, са срмом исплетен

[18] Нејасно значење речи.

61. једни дизгини извезени свилом и срмом
62. један колан коњски са срмом и свилом извезен
63. једни празни кубурлуци која се о рамену носе, са срмом извезени, на којима је две паласке са 6 кита, срмали
64. један штап сребрн, који је под руком ракљаст и исте ракље извезене су са срмали жицом
65. 4 штапа, подруком вилдишли
66. два мађарска појаса, са срмом извезени, жути
67. два руска појаса са великим китама, срмали, жути
68. два бела руска појаса са белом срмом и са китама на крају великим; уз исте преднаведени појас имаде по једна бела срмали кита која се на сабљу тура
69. једне еполете Господарске, жуте, чисте у срми
70. два чивта еполета, жуте
71. једно огледало берберско са два изгледа: једним наравним, а другим великим
72. два дурбина, од који је један мањи, а један већи
73. један аран, мађарски, жути, од срме који се на капут (суртук) меће у којем је 16 чанбрази, 8 с једне, 8 с друге стране, 8 дугмета, жути, срмали
74. један такум кавени, од сребра са 12 зарфова, један ибрик под којим је једна табла сребрна
75. два капута, руска униформа, са црном чојом
76. једна хаљина мађарска са златним арчом, чоје вишње ренг
77. једна хаљина мађарска, златном арчом извезена, чоја у истој црна
78. једна хаљина мађарска сас чампарзима, златним арчом, извезена, чоја плаветна
79. једна неврсека од црне чоје
80. једна неврсека од плаветне чоје
81. један капут од плаветне чоје
82. један капут од црне чоје
83. један стари капут од црне чоје
84. један капут од караневти чоје
85. једна кукулета од црне чоје, меневши арч
86. један огрњач од црне чоје
87. једна хаљина базрђан-башина са извезеном златном јаком и уз исту једне еполете и гајтани
88. један капут летњи, од шала
89. једна арванија царска са златном везеном јаком и са копчом од брилијаната

90. једна антерија м[ушка] дугачка, са златом протката
91. једна антерија дугачка, свилена
92. једна кратка мађарска аљина са златом извезена и дугмета окићена са дијамантом, од чоје вишње ренг
93. три трабулаза, 2 стара шала, и један нов
94. два пиштоља
95. једне панталоне од чоје вишње ренг, са златним п[о]ртом
96. једне [панталоне] од чоје небесне плаветности
97. једне [панталоне] од чоје црне са црвеним портом
98. две шпензле са златом извезене и с дугметима сребрним-златним
99. једне црвене чакшире са златом
100. два џамадана од црвене кадифе са златом
101. један џемадан од зелене кадифе са златом
102. један формен од каргуз чоје са [златом]
103. једне чакшире од црне чоје са црвеним свиленим арчом
104. две антерије, ћитаке, кратке, са памуком наложене
105. [две антерије] ћитабије, кратке, са вланером поста[в]љене
106. пет јелека, стари, два са златом извезени и са дугметом сребрним
107. једна антерија кратка, вишњева, стара
108. једне панталоне од француског платна, белог
109. једне [панталоне] од шаљ чоје
110. једне чакшире од фланера
111. једне [чакшире] од памукатлаз[а]
112. две антерије, кратке, једне од шамалџе, са вланерном постављена, друга од ћитабије црне
113. једна антерија, стара, кратка, од ситне црвене шамалаџе
114. један барјак са зеленим и жутим наоколо салаком
115. четири нотње беле антерије
116. једно старо џубе са рукавима од зелене чоје
117. један стари шаљ, лаур
118. двоје тозлуке од црвене карпуз чоје, менокши арч
119. двоје тозлуке, старе
120. једне путничке панталоне, са кожом, ногавице постављене
121. једна либада, зелена, атлас
122. [једна либада], бела
123. три рифа памук кадифе, црвене
124. четири и пол рифа беле чоје
125. девет и пол рифа плаветне чоје
126. шест рифа и пол црне чоје

127. једна јака, златом везена
128. аувшлаги на рукама, златом везени
129. џепови са златом везено
130. шест рифа белог фланера
131. једно старо либаде од црвеног атлаза
132. два туцета плајвазова
133. један такум путнички: 6 виљушака, 6 ножева, 6 кашика, 6 наслона, 3 кашике велике, 2 кашичице мале, 2 сланика
134. 29 чивта чарапа, црвени
135. двоје канице
136. једна пушка дуга с две цеви и са футролом, т. ј. опревом својом
137. једна пушка француска с две цеви и са свим својим окрутом у калуфу
138. 26 ½ рифа широког, златног ширита
139. 17 рифа ужег, златног ширита
140. један топ црне ћитабије
141. два топа беле ћитабије
142. 7 фесова нови, велики, низамски; 3 феса нова, велика, низамска
143. 5 зарфова златни са филџанима; 1-ан сам зарф сас мајатом,[19] златан
144. 1 сам златни зарф, с брилијантима искићен
145. 30 дугмета за хаљине са изразом, грбом српским, од сребра, са позлатом
146. 8 мали дугмета од сребра са позлатом с натписом М
147. 42 ординар дугмета за аљине Господарске
148. 2 такума од ћерибара
149. 13 рифа жуте широке пантљике унаоколо плаветне, која се зове немачка лента
150. 4 туноса (фесова), нови који су мале величине
151. 3 чивта рукавица од беле коже
152. 3 чивта рукавица, од зеца
153. 1-ан лаур (шал) у средини бел, са шареним крајевима
154. 10 нови бошчалука

[155] 151. 4 са златом и свилом везени пешкири, нови
[156] 152. 6 пешкира без веза, само проткани на крајевима свилом
[157] 153. 16 свилени марама, чпажни[20]
[158] 154. 4 велике женске, за преко прсију, велике мараме

[19] Нисмо утврдили значење речи.
[20] Нејасно значење.

[159] 155. 4 памучне женске шамије
[160] 156. 10 рифа ширита са златом претка[на]
[161] 157. 2 краватле које се око врата без мараме вежу
[161] 158. 2 ножића мала од који једному су корице сребрне
[163] 159. један ћемер златом проткан
[164] 160. 2 чивта чарапа, арнаутски
[165] 161. 3 арбије, од који једна је мало сребрна
[166] 162. 1-на трунбета
[167] 163. један кључ сребрн, и на њему црвена пантљика
[168] 164. један печат од челика
[169] 165. 1-на кашика, једна виљушка, један нож од злата
[170] 166. 1-но звонце сребрно са тацном сребрном
[171] 167. 1-ан тас за воду од коже, са златним извезом
[171] 168. 4 филдешли чешља
[173] 169. 2 тлитемаља,[21] стамболска, црвена
[174] 170. 2 чекића од гвозја
[175] 173. 19 ризли барута
[176] 174. једне бисаге, мале
[177] 175. 45 шајтова што се из пушке вади куршум
[178] 176. 8 мали менђелица
[179] 177. 4 мумаказе
[180] 178. 2 калупа што се куршуми лију
[181] 179. 1 кутија бурмутска, од гвожђа
[181] 180. 2 машице
[183] 181. 1 комарник
[184] 182. 2 туцета Светогорски кашика
[185] 183. 2 иконе од инорога
[186] 184. једна кутијца с немачком дамом која [јест] домине
[187] 185. једне низамске бакарлије од челика
[188] 186. једна [низамска бакарлија] од пиринча
[189] 187. 3 пакла руског чаја
[190] 188. 3 оке бурмута
[191] 189. једно сандуче мало са 6 чаша и с једном олбом у њему
[192] 190. 5 пари узумпролије[22] од ђудерије
[193] 191. 4 креста од инорога
[194] 192. једне панталоне, плаветне чоје са златним портом
[195] 193. 2 прслука с вланером постављени

[21] Нејасно значење.
[22] Нејасно значење.

[196] 194. 6 фуслука, летњи
[197] 194. 2-оје панталоне од чоје голубијате; 1-дне с портом златн[им]
[198] 195. 2-оје панталоне од шамалаце, жућкасте
[199] 196. 2-оје панталоне путничке
[200] 197. 1-ан прслук од црвене чоје, скројен, а сашивен
[201] 198. 1-ан прслук од вишње ренг чоје, са златом извезен
[202] 199. 1-ан прслук од карањевти чоје, са златом извезен
[203] 200. 1-ан прслук од жуте чоје, са златним арчом
[204] 201. 1-ан фруслук од чађаве чоје, са арчом плаветним угастио
[205] 202. 2 антерије, беле, кратке, једна од свиле, а једна од ћитабије беле
[206] 203. 1 антерија, кратка, кутније, са златним арчом
[207] 204. 2 [антерије] кратке, од ћитабије са зеленим, свиленим арчом
[208] 205. 1 антерија, стара, од црвене ћитабије
[209] 206. 1 [антерија], бела, стара, од свиле са златом протката
[210] 207. 1 [антерија], стара, од ћитабије зелене
[211] 208. 2 јелека од ћитабије са зеленим арчом
[212] 209. 3 јелека стара; један са зеленим арчом, други са белим

19. јулија. Назначујем ствари Господарске које су код мене умножене

[213] 210. 4 комада платна 2/50 ар[шина] и 2/43 аршина
[214] 211. 1 риф свиле, црвене
[215] 212. 44 аршина циц, зелени
[216] 213. [44 аршина циц], плаветни
[217] 214. 1 сабља са златним појасом што је за Гарашанина[23] справљена
[218] 215. 21 комад бола за билијар од сорте
[219] 216. 2 алке од жутог пиринца с фигуре, за врата
[220] 217. 4 ком[ада] славине од жутог пиринца
[221] 218. 1 табан од даглијске пушке
[222] 219. 1 ком[ад] црвене кадифе од калпака са кићанкама
[223] 220. 1 немачко ћиле с барутом од костију
[224] 221. 20 комада гвожђа што се на столици мећу
[225] 222. 7 ком[ада], старије, бритава, бријајући
[226] 223. 4 стаклета кралсума[24] белог

[23] Вероватно Илија Гарашанин, шеф канцеларије регуларне војске, од 1839. начелник Главног војног штаба. Отац Илије Гарашанина, Милутин у документу се изричито наводи као Хаџија. М. Ђ. Милићевић пише да је Милутин Савић „ишао у Јерусалим, на Христов гроб, и прозвао се Хаџи-Милутин, или краће *Хаџија*" (*Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888, 94).

[24] Нејасно значење.

[227] 224. 1 антерија каршак[25] са златом, чоја плаветна, која је од солдата узета
[228] 225. 2 котура, црвени восак, руски
[229] 226. 1 перде златно које је поклонио Коста Нишлија
[230] 227. 2 калпака са самуром и на њима беле перјанице
[231] 228. [2 калпака са самуром] без перјаница
[232] 229. $2^{250/400}$ оке гајтана, свиленог, разне фарбе
[233] 230. 1 перјаница, бела, без калпака
[234] 231. 1 сат кинески, кутија окићена с брили[јантима]
[235] 232. 2 комада сата, нова мода која се на реп отварају
[236] 233. 1 бројаница од ћилибара коју је Х[аџи] Гараш[анин][26] поклонио
[237] 234. 1 икона В. Јерусалима, коју је Х[аџија] у Баточин[и] покло[нио]
[238] 235. 2 [иконе В. Јерусалима] што и[х] је Х[аџија] из Левча[27] дао
[239] 236. 1 кутија од бурмута, плава, с бисером окићена
[240] 237. 1 ланац златни
[241] 238. 17 зрнади брилијаната
[242] 239. 1 прстен од злата с два лица бела
[243] 240. 10 комада цесарски дуката
[244] 241. 10 [комада] иримилука [дуката]
[245] 242. 2 [комада] маџарски [дуката] на кеси
[246] 243. 2 ко[мада] ордена турски од који је један марк(?)[28]
[247] 245. 1 копча искићена с брилијантом на сабљи
[248] 246. 1 такум од злата на сабљи, на кајасу
[249] 247. 1 цвет од брилијаната
[250] 248. 1 кутија бурмутна са пилетом што свира
[251] 249. 1 низа дуката, рушпе, у којом 80 ком[ада] има
[252] 250. 50 ком[ада] талира орлаша, што су за ата узета
[253] 251. 232 ½ ко[мада] дуката мамудија, читави
[254] 252. 1 кеса бела и на њој један дук[ат] од два цесарска
[255] 253. 2 талира, стара
[256] 254. 1 ланац златан и на њ дугме и с брилија[нтима]
[257] 255. 1 [ланац] златни што је на султанов портрет био
[258] 256. 6 ком[ада] федермесера
[259] 257. 2 бошчалука што су на дар дошли

---

[25] Нисмо утврдили значење речи.

[26] Милутин Савић Гарашанин.

[27] Левач, област дела јужне Шумадије и дела Поморавља, између Јухора, Гледићких планина и Црног врха. „Хаџија из Левча" је неко из тог краја који је посетио Јерусалим.

[28] Остатак речи (преостала два слова), нечитки су.

[260] 258. [2] сачаци, бели, памучни што су код Авра[ма][29] били
[261] 259. 1 риф чоје, вишње ренг
[262] 260. 92 ко[мада] ирмилука, калп
[263] 261. 25 ко[мада] дугмета пупуљасти, позлаћени
[264] 262. 5 [комада дугмета пупуљасти], чивтишији
[265] 263. 8 пари рукавица, нове, летње, од разне фарбе
[266] 264. 11 комада дугмета, бела, од сребра
[267] 265. 2 вестета од прслука, један бео, [један] шарен
[268] 266. 1 наочаре сребрне
[269] 267. 9 пари чарапа, беле
[270] 268. 2 такума сервиса
[271] 269. 9 бошчалука, носећа, путничк[а]
[272] 270. 3 бошчалука, ноћни, што је Госпођа[30] послала код Данице[31]

Ствари књажеске

2 копче од дијамнта
1 жута лента немецка, брез ордена
2 прстена од дијамнта: 1 мањи, 1 велики с „А”
1 [прстен] с 2 лика од злата
3 ленте с орденима
1 лик султана
6 звезде
3 Нишана султански, 1 Нв:[32]
2 књиге
1 пакет запечаћен с 3 печата
1 лента од свију ордена
1 сат с грбом од дијаманта
4 печата
1 колајна
26 каменчића брилијаната
8 [дуката] дупли, по 4 у 1
2 наочаре, 1 од сребра

[29] Аврам Стојковић, миљеник, па противник кнеза Милоша. После бекства из Србије, кнез Милош га је на превару вратио у Србију. Погубљен је у Брусници 1837. године (Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш 2000, 71–72).

[30] Кнегиња Љубица.

[31] Даница, љубавница кнеза Милоша, купљена са још две робиње за време кнежевог боравка у Цариграду 1835. године. Кнез Милош је са Даницом имао ванбрачног сина Теодора 1839/1842–1846 (Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, 72–74).

[32] Нејасно значење скраћенице.

12 врсти бисера
1 такум од сабље
1 копча од шпаге, златна, и 1 пантљика
2 ките од бисере
30 дугмета сребрна с [натписом] М
3 ланца од злата, 1 с дугме од дијаманта
2 копче од арвеније од брилијанта
2 шнале с каишима од дијаманта
1 анџар с дијамантима накићен ?[33]
од једне панталоне порт, жут
1 топче, златан ширит
5 пештемала, стамболски
2 мали феса, стамболски
2 црни креватла
3 антерији, памукли
6 прслука с златом вежена
1 турске чакшире, црвене, с златом
7 прслука, свилени, летњи
1 бела свилена антерија
1 тарабулус
14 јастука, на дар донешене
1 појас златан, мађарски
1 џубе од ђезије, с самуром постављене
1 црвена хаљина, мађарска с златом вежена
1 униформа
1 шпенциљ с брилијантима
1 црвена аљина с златом вежена, нова
1 прслук, црвен од кадифе, од злата
1 хаљина с бисером
1 [хаљина] с бели харач
6 чапраза с бисером накићени
1 ибрик и леген, сребрени
2 сабље, [једна] с дијамантима
1 шпага
5 пара, рукавице, нови
2 феса низамска
1 такум златни за астала, у којем 2 фале
1 штап од седефа

[33] Знак питања је уписао пописивач ствари кнеза Милоша.

1 шпенциљ с 13 дугмета златни
4 турски ћурчета, постављени
3 хаљине постављене с самуром, с златом веже[не]
3 хаљине, с лисицом постављене
5 [хаљина], летње
20 пара, панталоне
1 арвана
2 бурмутице, 1 од злато, с бисером
28 зрна бисера, на бројенице 1
1 ћурак од самура
1 црвено џубе, с лисицом постављено
2 перјеанице

Берберски такум
1 сребрно огледало
7 бритве
3 џембштре, 1 с мерџаном
2 пара маказа [1 с мерџаном]
1 белегија, 1 каиш
2 пешкира, 1 авлија
2 бошче
1 фес
1 лађен ибрик сребрни
1 пар пиштоле сребрни, прочи ствари
3 дуге пушке
1 златна чаша у којој фали 1 камен дијаманта
3 филџана, 4 зарфа, златни
1 аполета, 1 шерф
25 пуце, златне
5 [пуце] шарене
15 дугмета позлаћени с грб[ом]

Хаљине Господарске које су код Аврама Стојковића биле:

1. [једна] атила с чапразима, златом извезена, од чоје угасито плаветне
2. [једно] ћурче од црвене чоје с ибришимом извезено, с поставом од самура
3. [једна] долама од каранвети чоје, са арчом свиленог гајтана, боје црвене

4. [једне] чакшире од црне чоје, црвен-свилен алем
5. [једно] ћурче од чоје, плаветне угасито, са златним арчом, од самура постављен
6. једне црвене кара[невти] старе чакшире, с гајтаном златним
7. [једне] тозлуке црвене чоје, карпуз, са срма гајтаном
8. [једне] црвене шалваре са срма гајтаном
9. [једне] плаве [шалваре] са [срма] [гајтаном]
10. [једне] беле чоје [шалваре] са белим свиленим гајтаном
11. [једна] фермена од зелене кадифе, са срмали гајтаном
12. [једна] стара свилена антерија, кратка, са срмом гајтаном

Мање познате и застареле речи

***а**ван* – бронзана посуда у којој су се туцали зачини, воће и поврће; *авлија (хавлија)* – мекани рутави пешкир, фротир; велика бела мекана марама; *алем* – украс; драги камен или имитација драгог камена; *антерија* – врста горње мушке или женске одежде. Мушке антерије су кратке, обично од дебље тканине, док женске могу бити и дуге и кратке и праве се од свиле, полусвиле; *анџар (ханџар)* – дуги шиљасти нож; *аполета* – еполета; *аран* – део одежде; *арбија* – шипка од метала или тврђег дрвета којом се у цеви пушака кремењача набијао барут и зрна; *арван* – в. арвенија; *арвенија (харванија)* – врста огртача; *арендаш* – онај који узима нешто под аредну, тј. закупац; *арч* – гајтани којима су украшавани делови одеће; метални или платнени украс на оружју*; арча, арчалија* – врсте пушке, обично украшене срмом; *аршин* – стара мера за дужину; терзијски аршин износио је 65 цм; *атила* – кратак коњички огртач, опшивен гајтанима; *атлаз (атлас)* – сјајна свилена тканина; *аувшлаг (ауфшлаг)* – орнамент, украс на одевном предмету; ***б**азрђан-баша* – старешина трговаца, представник трговаца; *бакарлија (бакрачлија)* – широка узенгија, изгледом сличне бакрачу – широкој посуди, котлу; *башлук* – оглав, део коњске опреме; *белегија* – камен за оштрење ножева, бритава и слично; *бисаге* – торба у седлу; двострука торба; *бошчалук* – дар од одевених предмета (гаће, кошуље и друго) замотаних у један комад платна (бошчу); *бројеница* – в. бројанија; *бурмут* – бурмут, тј. дуван у праху који се употребљавао ушмркавањем; *бурмутска кутија* – кутијица за бурмут, тј. дуван у праху који се употребљавао ушмркавањем; ***в**ёста* – део одевног предмета, прслук, кратки капут; *ватраљ* – гвоздена лопатица с подужом дршком за преношење жара; *вилдишли* – в. *филдешли; гаваз* – стражар, телохранитељ;

гајтан – памучна или свилена упредена или уплетена врпца која служи за порубљивање и украшавање одеће; *гарабиљски* – изгледа на гарабиљ, врсту кратке пушке, карабин; *голубијат, -а* – модрикастосив, -а, сивкаст, -а; ***д**аглијска пушка (даглинка)* – врста старинске пушке; *далија* – врста пушке; *даршка* – дршка; *демир* – гвоздени; *дивит* – перница, дугуљаста кутија у којој се држе пера (калеми) а на другом крају је мастионица; *дизгини* – део запрежне опреме, дуги каиш којим се управља коњима; *долама* – врста мушког и женског одевног предмета од чоје, слична дугом капуту с дугим рукавима; ***ђ**евђир* – цедиљка, бакарна посуда за цеђење; *ђезија* – врста источњачке свилене тканине; ***з**арф* – украшена метална чашица у којој стоји филџан; *зембиљ* – корпа или котарица направљена од коже или трске; ***и**брик* – бакарни суд за воду с уским грлом и купастим поклопцем; *ибришим* – врста свиленог конца; *инорог* – рог инорога, тј. животиње с једним рогом, нпр. носорог; материјал за иконе; *иримилук* – османски златни новац; ***ј**ака* – оковратник, крагна; ***к**адифа* – свилена, баршунаста тканина; *кајас* – кожна уза, ремен, део коњске опреме; *калп* – лажан, кривотворен; оштећен; *калпак* – војничка капа с ободом од крзна; *калуф* (калуп) – образац, кутија; *каница (тканица)* – појас уопште, женски појас; *капак* – поклопац, заклопац; *капиџик* – мала врата у дворишту према улици, башти или суседном дворишту; *караневти* – врста чоје; *каргуз* – врста чоје; *карик (карика)* – прстенасто, округло; беочуг; *карпуз, карупзи* – боје лубенице; као лубеница; *кенар* – дебљи памучни конац; вероватно су чиније биле обложене њиме; *колајна* – округла плочица с угравираним ликом, натписом или симболом која се носи као накит или знак достојанства; *колан* – коњски појас који држи седло или самар чврсто уз коња; *комарник* – мрежа, танка мрежаста завеса која служи за заштиту од комараца и других инсеката; *кошара* – направа од испреплетаног прућа за држање разних ствари; *краватла* – кравата; *креватла* – кравата; *кубурлук* – кожна торба у којој се држе мале пушке (кубуре); *кукулета* – капуљача; *кутнија* – врста тканине жућкасте боје од које су се кројиле антерије; основа је од вуне и свиле, а потка од памука; била је пругаста; ***л**агиран* – лакиран; *лаур* – мотив у плетењу; *леген* – лавор за умивање; *либаде* – женски капутић до појаса, од чоје или кадифе, широких рукава и украшен златним или сребрним везом; *локот* – механизам за закључавање, катанац; ***м**амудија* – османски златни новац; *мафин* – вероватно калуп за колач, јело, мафин; *машице* – двокрака метална направа, штипаљка за хватање и разгртање жара; *менђелица* – мале менгеле, тј. алат за стезање; *меневши* – модрољубичасти; *менокши, менекша* – в. меневши; *мерџан (марџан)* – корал; *метеризњача* – дугачка,

масивна пушка; *мумаказе* – усекач за свеће, направа у облику маказа; ***н**аравни* – природни, обични, уобичајени; *нацак* – врста хладног оружја, секирица с дугом дршком; у овом случају, бајонет; *неврсека* – одевни предмет; нисмо утврдили о којој врсти је реч; *низамски* – оно што припада војсци, војнички; *нотње* – ноћне, вечерње; ***о**грњач* – огртач, кабаница; *окрут* – опрема, додатни прибор; у цркви: свештеничка одежда; *олба (холба)* – мера за течност, око четврт литра; *ординарни* – обични, свакидашњи; ***п**акфон (пахфон)* – легура бакра, цинка, никла, тзв. „ново сребро"; аргентан; *пала* – сабља, односно кратки широки мач, с дршком окованом сребром; *паласка* – мала метална кутија која се носила о појасу и служила је за држање барута и прибора за чишћење оружја; *памукатлас* – врста материјала за одежде; *памукли* – памучан, од памука; *панганет* – бајонет; *перде* – вео, завеса, застор; *перјаница* – накит од перја, с клобуком; *перјеаница* – в. перјаница; *пештемал* (*пештемаљ*) – велики пешкир за брисање после купања; *пиринчли* – бронзане, жућкасте, боје; *пиринџ (пириич)* – жута бронза; *пиштола* – пиштољ; *плајваз* – писаљка; *порта (борта)* – гајтан, трака; *прес* – преса, притискач; *пупуљаст* – који је у облику пупоља или пупољака; ***р**енг, ренк (ренак, рењак)* – боја, изглед; *риф* – стара мера за дужину, 0,777 метара; *рушпа*, *рушпија* – османски златни новац; ***с**ават* – гравирано, орнаментисано сребро; *салак* – вероватно паспул, то јест порубљени крај, поруб; *самур* – кожа од куне; *сарп* – срп; *сатур* – сатара, већа секирица; *сатура* – месарска секирица, сатара; *сачак* – одевни украс који се пришива на хаљине; *седавли, седефли* – опточен, украшен седефом; *силимбе, треба силембе* – каиш преко прса оседланог коња; *служаовник* – тацна, послужавник; *солцир* – сланик; *срмали* – сребрн, срмом везен; ***т**абан* – челични део пушке који се орозом или окидачем покрене да удари на кремен у пушкама кремењачама; *тава* – тигањ, посуда с дугом дршком; *такум* – прибор, сервис, комплетна опрема; *талир орлаш* – сребрни новац; *тарабулус (тарабулуз, тараболос)* – свилени појас с кићанкама на крајевима, који служи и као турбан; *тас* – предмет тањирастог облика, имао различите намене; *тел зашне* – нејасно значење; тел је златна или сребрна жица за везивање у ткању или везу; танка жица уопште; зашна – нисмо утврдили значење; *тенеће* – лим, плех; *тенџера* – дубока бакарна посуда; *тозлуке* – в. тозлуци; *тозлуци* – доколенице од чоје које се закопчавају са стране; *топ* – већи смотак тканине, туба тканине; *трабулаз (траболоз, траболос*) – свилени шарени појас с китама на крајевима, производио се у Сирији; *транзир габаљ* – већа виљушка за сечење (транжирање меса); *трапезарија* –

трпезарија; *трунбета (трумбета)* – труба; *тунос фес (тунус фес, тунофес)* – фес из Туниса, врста (обично) високог феса; *туџе* – сноп од 10 или 12 комада неког предмета који се продаје у трговини; ***ћ**емер* – овде: уски женски појас; може да буде и кожни или платнени појас у коме су се на путу носиле драгоцености; *ћерибар* – ћилибар; *ћила* – торбица у којој се носи барут; *ћилибар* – драгоцен материјал, фосилна смола која се користи за израду накита и лакирање; ћитабија – в. ћитак; *ћитак (ћитајка, ћитабија)* – врста шарене пругасте, тканине која се паковала као књига (ћитаб); назив антерије скројене од те тканине; *ћурче* – мали кратки ћурак , тј. мушки капут постављен и опшивен крзном; ***ф**ат* – мера за дужину, око 1,8 м; *федермесер* – џепни ножић, перорез; *фермен* – врста прслука од чоје, кадифе или шајака, извезен гајтанима, спреда отворен и не закопчава се; *фес* – купаста капа без обода; *низамски фес* – велики војнички фес; *филдешли* – нешто направљено од филдиша, тј. слонове кости; *филџан* – шољица за црну кафу; *фистан* – сукња; одевни аљетак у облику сукње; *фланер* (*фланел*) – лака, памучна или вунена тканина; *форма* – калуп за колаче; *фруслук (фустан*) – в. фистан; *фунта* – тег за мерење тежине; у Немачкој 1 фунта=500 грама; *фуслук* – од немачке речи фусекла: кратка мушка чарапа; ***х**арач* – в. харч; *харч* – гајтан, срма као украс; ***џ**имента* – лимени суд за пиће; *џиџ* – врста памучне тканине са шарама у боји; ***ч**ак (џак)* – вређа; *чакшире* – врста мушког одевеног предмета с дугим туром и уским ногавицама које се закопчавају са стране; чанбрази – в. чапрази; *чапрази (чапраге)* – украсни гајтани с крупним округлим украсима на крају, обично на горњој мушкој одећи; *челикли* – од челика, челична; *чивт (чифт)* – пар, двоје; *чивтиши* – у пару, двојац; *чивтишији – модро плави; чирак* – свећњак; *чифт, чивт* – пар, двоје; *чоја* – тканина, сукно бољег квалитета; ***џ**амадан (џемадан)* – врста мушког затвореног прслука који се облачи на антерију или кошуљу; *џембштар* – део берберског прибора; нејасна намена; *џубе* – дуга горња хаљина без рукава, отворено целом дужином и струкирано; ***ш**ајтов* – завртањ, шраф; *шалваре* – широке мушке гаће (хлаче); женске димије, широке гаће; *шаљ, шал* – врста материјала од памука или вуне; *шамалаџа* – врста пругасте тканине за мушке антерије, основа је жута, а пруге црвене; *шамија* – повезача, марама којом су жене повезивале главу; *шарф* – знак на униформи цариника у Србији средином 19. века; *шерит* – в. ширит; *шериф (шерит, ширит)* – украсна трака пришивена на оделу или униформи; *шерф* – в. шарф; *ширит* – украсни поруб, украсна трака или гајтан на одежди, униформи; *шишана* (шешана) – врста занатски израђене пушке у 18. и првој половини 19. века у којој унутрашњост цеви има шест

издубљених лукова; *шморн* – десерт, слатко јело од теста и павлаке; *шоца* – врста пушке; *шпага* – в. шпада; *шпада* – мач, сабља; *шпензла* – *в. шпенцер; шпенцер* – кратак, (обично сељачки) вунени капут; *шпенциљ* – в. шпенцер; *шприц кронфл* – врста колача; *шпрудла* – в. шпудла; *шпудла* – шупаљ ваљкаст предмет за печење јела.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни архив Србије – Збирка Поклона и откупа [Državni arhiv Srbije – Zbirka Poklona i otkupa]

Објављени извори – Published Primary Sources

Перуничић, Бранко, *Београдски суд 1819–1839*, Београд 1964. [Peruničić, Branko, *Beogradski sud 1819–1839*, Beograd 1964]

Спасић, Живомир, *Престоница Крагујевац, прилози историји Кнежевине Србије 1818–1841*, Крагујевац 1998. [Spasić, Živomir, *Prestonica Kragujevac, prilozi istoriji Kneževine Srbije 1818–1841*, Kragujevac 1998]

Поповић, Радомир Ј., „Списак ствари и покретних добара кнеза Милоша у пожаревачком и крагујевачком двору 1839. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XL (2019) 73–103. [Popović, Radomir J., „Spisak stvari i pokretnih dobara kneza Miloša u požarevačkom i kragujevačkom dvoru 1839. godine", *Mešovita građa (Miscellanea)* XL (2019) 73–103]

Литература – Secondary Works

Prošić-Dvornić, Mirjana, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006.

Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Градска ношња у Србији током XIX и почетком XX века, [аутор изложбе] Добрила Стојановић, [превод на француски Ђуро Мисирача; фотографије Радомир Живковић], Београд 1980. [*Gradska nošnja u Srbiji tokom XIX i početkom XX veka*, [autor izložbe] Dobrila Stojanović, [prevod na francuski Đuro Misirača; fotografije Radomir Živković], Beograd 1980]

Љушић, Радош, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш 2000. [Ljušić, Radoš, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, Niš 2000]

Љушић, Радош, *Кнез Милош (1783–1860) – државотворни владар*, Нови Сад 2021. [Ljušić, Radoš, *Knez Miloš (1783–1860) – državotvorni vladar*, Novi Sad 2021]

Михајловић, Велимир, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду* I–II, Нови Сад 1982, 1984. [Mihajlović, Velimir, *Građa za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu* I–II, Novi Sad 1982, 1984].

Петровић, Ђурђица, *Од пуста до златовеза: ткања и вез*, Београд 2003. [Petrović, Đurđica, *Od pusta do zlatoveza: tkanja i vez*, Beograd 2003]

Речник српских говора Војводине IV, *С–Ш*, Нови Сад 2019. [*Rečnik srpskih govora Vojvodine* IV, *S–Š*, Novi Sad 2019]

Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XIX, Београд 1959–2014. [*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* I–XIX, Beograd 1959–2014]

Речник српскохрватског књижевног језика I–VI, Нови Сад – Загреб 1969 [*Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* I–VI, Novi Sad – Zagreb 1969]

Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинискијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, Беч 1852. [*Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latiniskijem riječima. Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić*, Beč 1852]

Radomir J. Popović

INVENTORY OF HOUSEHOLD ITEMS, CLOTHING AND VALUABLES OF PRINCE MILOŠ IN HIS BUCHAREST COURT IN 1852

Summary

The paper contains two critically edited lists of household items, clothing and valuables of Prince Miloš in his court in Bucharest from 1852. The edited documents are kept in the State Archives of Serbia, collection "Gifts and Purchases", shelfmark k. 94, No 155 and k. 94, No 156. The document k. 94, No 155 contains an inventory of items in the storage room of Prince's court in Bucharest and the names of Prince's servants, and an inventory in the rooms where they resided or were in charge of. The document under shelfmark k. 94, No 156 , titled "Items of the Lord", lists the Prince's clothing, valuables, decorations, medals and weapons. Within this folder, there is also a separate list – greenish two-sheet paper, titled "Items of the Prince", which mainly lists Prince Miloš's valuables. The documents were edited by the order in which they were archivistically marked. This is an important historical source directly testifying to Prince Miloš's wealth and habits while he was an émigré. The comparison with the earlier inventories of Prince Miloš's property (1824, 1839, 1843), which have been published, sheds light on changes that his property underwent.

Чланак примљен: 31.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 4.7.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 201–215
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 201–215

УДК: 94(497.11:470)“1865/1880“(044)
821.16-6.09 Срећковић, П.
DOI: 10.34298/MG2344201B

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ПИСМА ПАНТЕЛИЈЕ СРЕЋКОВИЋА НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ

Апстракт: У раду су представљена четири писма Пантелије (Панте) Срећковића, српског академика и историчара, упућена његовом руском колеги, академику и историчару Нилу Александровичу Попову. Приређена преписка, настала 1865, 1871, 1876. и 1880. године, сведочи о односу двојице интелектуалаца, о политичким приликама у Србији и српским земљама под турском влашћу, те уопште о српско-руској сарадњи у различитим сферама живота. Приложена писма представљају прилог проучавању историје српско-руских веза током друге половине 19. века, а чувају се у оквиру личног фонда Нила Александровича Попова, похрањеног у Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви.

Кључне речи: Срби, Пантелија Срећковић, Стара Србија, Русија, Нил Александрович Попов.

Abstract: The paper presents four letters od Pantelija (Panta) Srećković, Serbian academician and historian, addressed to his Russian colleague, academician and historian, Nil Alexandrovich Popov. The prepared correspondence, written in 1865, 1871, 1876, 1880, testifies to the relationship of the two intellectuals, the political situation in Serbia and Serbian lands in Turkey, and in general to the Serbian-Russian cooperation in various spheres of life. The published letters represent a kind of contribution to the study of the history of Serbian-Russian relations during the second half of the 19th century, and are kept in Nil Alexandrovich Popov’s personal fund in the Scientific-Research Department of Manuscripts of the Russian State Library of Moscow.

Keywords: Serbs, Pantelija Srećković, Old Serbia, Russia, Nil Alexandrovich Popov.

[*] jovana.blazic@iib.ac.rs

Међу московским словенофилима и унутар Московског словенског добротворног комитета (1858–1878), а нарочито после 1868. године, за све контакте са Србима био је одређен професор Московског царског универзитета Нил Александрович Попов (1833–1892), који се и професионално бавио проучавањем историје Јужних Словена, а нарочито историје Срба, о чему најбоље сведочи његова библиографија. У оквиру Поповљеве личне заоставштине, похрањене у Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви, коју чине 1.052 фасцикле, међу бројним кореспондентима српског порекла нашло се и име Пантелије Панте Срећковића[1] (1834–1903). Дугогодишњи професор Лицеја, касније Велике школе, предводник српске романтичарске историографије, значајније контакте с Русима остварио је током свог деветогодишњег школовања у Кијеву. Након завршеног другог разреда Београдске богословије, као одличан ученик Срећковић добија шансу да даље школовање настави у Русији. У лето 1850. године, као део тзв. друге генерације српских питомаца, коју су између осталог чинили и Алимпије Васиљевић, Глигорије Златковић, Никола Зисић (Никанор) и Никола Новаковић, а о трошку руског Светог синода, Срећковић је отпутовао у Кијев. Након завршене Кијевске богословије (1850–1853), даље школовање наставио је у Кијевској духовној академији (1853–1855), да би две године касније одустао од теологије и прешао на Историјско-филолошки факултет Кијевског царског универзитета, који је успешно окончао с дипломом кандидата 1859. године. Одмах по повратку у Србију, добио је место професора опште историје на Лицеју, после и на Великој школи. Године 1872. постаје професор српске историје, а с овог места је отишао у пензију 1894. године. Истовремено, уз просветну службу, либерално оријентисан, бавио се и политиком, а нарочито се истицао радом у Одбору за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини.

Пантелија Срећковић, заједно с Алимпијем Васиљевићем, Андријом Марјановићем и Живојином Жујевићем, превео је 1870. године на српски језик Поповљево дело *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839 – после*

[1] Више о њему: „Пантелија-Панта Срећковић, у: *Енциклопедија српске историографије*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1997, 644–645; *Академик Пантелија Срећковић*, ур. Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 14, Рача–Београд 2005; Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 811–814.

устава 1839,[2] а затим наредне године и дело *Сербия после Парижскаго мира. Свято-андреевская скупщина (1858–1859)*. Објављивање српске верзије Поповљеве докторске дисертације била је лична иницијатива Срећковића и Васиљевића, који су одлучили да преведу ово дело желећи да „књигу која је изазвала снажне покрете у друштву – стари кајмаками су се уплашили, а млађи нараштаји желели да му пошаљу захвалницу" – учине доступну читавом српском народу.[3] Изузев Живојина Жујевића, сви преводиоци Поповљевих дела одржавали су повремену преписку с руским славистом. Писма Андрије Марјановића у целости су објављена,[4] а мањим делом и писма Алимпија Васиљевића,[5] па стога ми овог пута у јавност износимо писма Пантелије Срећковића. Преписка између Срећковића и Попова била је такође спорадична, а међу Поповљевим материјалима сачувана су само четири Срећковићева писма. Поред Нила Александровича Попова, Срећковић је повремено одржавао везе и с другим представницима словенофилског правца, попут Ивана Сергејевича Аксакова[6] и Владимира Ивановича Ламанског.[7]

Прво сачувано писмо настало је крајем јула 1865. године, годину дана од тренутка њиховог познанства, током Поповљеве прве посете Београду. Свог московског познаника Срећковић је обавестио да је дело *Синан-паша* објавио с намером да публику упозна с проблемима с којима се

---

[2] Нил Александрович Попов, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839 – после устава 1839*, Ч. 1–2, Москва 1869; исти, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андријевске скупштине* I–IV, превели Пантелија Срећковић, Алимпије Васиљевић, Живојин Жујевић и Андрија Марјановић, Београд 1870.

[3] Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 1–2. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 14. јануар 1870*.

[4] Јагода Војводић, „Писма Андрије Марјановића Нилу Александровичу Попову", *Зборник Матице српске за историју* 39 (1990) 149–166.

[5] Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 14. јун 1874, у: *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878*, II, прир. Мирослав Јовановић, Алексеј Тимофејев, Људмила Кузмичева и Екатерина Иванова, Београд–Москва 2011, 367–368; Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 17. септембар 1876, у: исто, 464–465; Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 26. мај 1881, у: *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917*, III, прир. Андреј Шемјакин, Екатерина Иванова, Мирослав Перишић, Алексеј Тимофејев и Горан Милорадовић, Москва–Београд 2012, 167–168.

[6] Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (даље: ОР РНБ), Ф. 14, Д. 339, 17 лл. *Пантелија Срећковић – И. С. Аксаков, Београд, 1869–1877.*

[7] Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (даље: СПФ АРАН), Ф. 35, Оп. 1, Д. 1325, 3 лл. *Пантелија Срећковић – В. И. Ламански, Београд, 1877–1897*.

сусреће српско становништво у Старој Србији, али да је превасходно желео да укаже на штетност миграција словенског становништва: „Свако пресељење Словена, несрећа је за сваког Словена." С друге стране, од зарађеног новца имао је намеру да помогне образовање тамошњег становништва. Срећковић је навео Попову да Руси треба да убеде Словене да остану снажни и непоколебљиви, да чувају своју земљу, да им се не дозволи да се одлуче на миграцију. Такође, писао му је о прослави педесетогодишњице од избијања Другог српског устанка, свечаности на којој су присуствовали сви представници јужнословенских народа, те да је овај догађај узнемирио Турке. Изразио је наду у скоро ослобођење словенских народа на југу: „У име Бога, надамо се да ћемо у скорије време видети слободна сва словенска племена на југу, па ћемо тада бити још већа браћа." Наводио је да Турци у Босни злостављају локално становништво, а да се у Србији многи Турци покрштавају. Стога, истакао је да им највећа опасност прети од Аустрије, те и да ни Русима неће бити добро док се сви Словени не ослободе: „Слобода Јужних Словена је у интересу свих Словена уопште." Саветовао му је да се приликом информисања о судбинама Јужних Словена, држи листа *Напредак*. На крају писма себе назива његовим добрим пријатељем и рођаком словенским, па поздравља руског конзервативца Михаила Никифоровича Каткова, у чијем часопису *Русский вестник* је објављивао своје рукописе. Како се Московски словенски добротворни комитет у првој деценији постојања није много бавио Старом Србијом и Македонијом, овим писмом Срећковић је настојао да московским словенофилима скрене пажњу и на овај део српског простора.

Друго писмо, настало средином априла 1871. године, упозоравало је Попова и његове истомишљенике да положај српског становништва у оквиру Османског царства постаје неподношљив, „да Турци над Србима чине нечувена насиља, из дана у дан све већа и већа". Писмо упозорења садржало је и писана сведочанства с терена, која нажалост нису сачувана. Поред тога, као један од преводилаца његове прве књиге, Срећковић га је подсетио да му своју нову књигу *Сербия после Парижскаго мира*. *Свято-андреевская скупщина (1858–1859)* пошаље чим изађе из штампе. То је и учињено, па је и њена српска верзија убрзо угледала светлост дана.[8] Писмо је завршио преневши му поздраве од његових српских познаника Андрије Марјановића, Алимпија Васиљевића и архимандрита Нићифора Дучића. Након што је српска верзија књиге *Сербия после Парижскаго*

[8] Нил Александрович Попов, *Србија после Парискога мира. Свето-андрејска скупштина (1858–1859)* I, превели Пантелија Срећковић, Алимпије Васиљевић и Андрија Марјановић, Београд 1872.

мира. *Свято-андреевская скупщина (1858–1859)* објављена, уследила је и критика Ђорђа Ценића, на коју је Пантелија Срећковић одмах одреаговао брошуром *Одговор г. Ђорђу Ценићу на његову критику Нилове књиге „Србија после Париског мира"*, сматрајући то обавезом преводиоца као и „да прва и тако неправедна оцена не може се обићи ћутањем".[9]

Трећим писмом, насталим у новембру 1876. године, Срећковић је изразио свој протест због оптужби на рачун Србије и српске војске, а које су се нашле на страницама руске штампе. Указујући на неправедне оптужбе од стране Руса, Срећковић је истакао заслуге Србије за словенску идеју и Словенство. Ово писмо, које је, како подвлачи, „написао као најискренији пријатељ свију Словена и највећи пријатељ руски", послао је преко руског добровољца Јакубовича, кога назива својим пријатељем, а у писму, између осталог, преноси Попову и поздраве митрополита Михаила, и истовремено поздравља тадашњег председника Московског словенског добротворног друштва Ивана Сергејевича Аксакова. Након пораза у српско-турском рату (1876) уследила су међусобна оптуживања с обе стране. Руски добровољци писали су извештаје о деморализацији и апатичности српске војске, о примерима српских војника који се сами рањавају у руку како би ишли кућама,[10] а онда су се такве информације нашле у руским гласилима.

Четврто и последње писмо настало је децембра 1880. године. Срећковић наводи да је у одеској штампи писао о развоју трговачких веза с Русима, слао суве шљиве, грожђе, вино, али да од тога није видео користи, а да, с друге стране, Аустроугарска жели да их угуши, па наводи: „Да ли је заиста дошло време за умирање? Зар заиста словенској идеји нема живота? Да ли је могуће да ће нас та идеја задавити, уместо да нас оживи? Нека буде шта буде, али ја никад нећу бити Немац, а тако и сви мислимо, па нам тешко пада швапско-мађарски јарам." Обавестио га је и да ће на лето посетити Москву, те истовремено замолио и за мишљење, с обзиром на то да је и Јован Ристић, који је у међувремену разрешен дужности председника владе, такође планирао да неко време проведе у Русији. Питао га је шта о томе мисле он и његови истомишљеници, да ли да Ристић допутује или не, и како би га дочекали, наводећи: „Ви знате да је он непријатељ Немцима, а пријатељ Словена: он је представник Словенства на југу." Узгред, навео је и да су огорчени поступцима Аустроугарске у Босни и Херцеговини, која с језуитима прогони српско

[9] Пантелија Срећковић, *Одговор г. Ђорђу Ценићу на његову критику Нилове књиге „Србија после Париског мира"*, Београд 1872, 3.

[10] Государственный архив Российской Федерации (даље: ГА РФ), Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 444, Л. 22–22об. *Извод из писма Рудницког из Београда Ф. Ф. Черткову, 31. август 1876.*

и православно становништво, тлачи народ горе него Турска. Преноси му поздраве митрополита Михаила, Јована Ристића и Алимпија Васиљевића. Представници русофилске струје у Србији нису се мирили са званичном политиком српске владе приближавања Аустроугарској, те су на све начине покушавали да изазову реакцију Русије. Почетком 1881. године, у вези с посетом Јована Ристића Русији, Платон Андрејевич Кулаковски писао је Ивану Сергејевичу Аксакову да некима говори како путује у Русију ради науке, а другима, па и српском кнезу, да га зове Московско словенско добротворно друштво (званично затворено јула 1878), преко Нила Александровича Попова, како би се договорили о циљевима у будућности и средствима политике.[11]

Фасцикла коју износимо у целости похрањена је у оквиру личног фонда Нила Александровича Попова, који се чува у Научно-истраживачком одељењу Руске државне библиотеке у Москви под сигнатуром *НИОР РГБ. Ф. 239. П. 19. Ед. хр. 6*. Чине је укупно четири писма, два на руском и два на српском језику. Сва писма написана су руком Пантелије Срећковића. Приређивач је настојао да интервенције у тексту сведе на минимум. Најчешће су кориговани велико и мало слово, неправилно састављене или растављене речи, интерпункцијски знаци и слично. У угластим заградама разрешене су скраћенице и обележене интервенције приређивача. Датуми и подвлачења преузети су из оригинала. Писма се објављују у складу с важећим правописима српског и руског језика.

[11] *П. А. Кулаковски – И. С. Аксаков, Београд, 30. јануар 1881.* „«… Бессмыслица конституционных учреждений, перенесенных на славянскую почву»: переписка П. А. Кулаковского и И. С. Аксакова 1880–1886 гг.”, прир. Дмитриј Александрович Бадаљан и Александар Едуардович Котов, *Славистика* 8 (2014) 586–587.

*

1.

Белград 1865 год[ине]
14 июля

Дорогой друг, г[осподин] Нил, я давно получил ваше письмо и давно бы вам отвечал, если бы у меня не было много дел, покуда я издал книгу „Синан-паша".[12] Печатая эту книжку, я имел двойную цель: 1) обратить внимание нашей публики на положение дел в Старой Сербии и выяснить дружбу немцев с славянам, 2) на полученные деньги помочь возрождающем[у]ся просвещению своих братьев, которые терпят много зла от турок и албанцев. Затем, обратить внимание на дикое состояние монашества в Старой Сербии. Главное намерение мое было показать своим братьям как худо делают те, которые убегают в чужие края.

Поверьте, мне, дорогой приятель, что всякое переселение славян есть несчастье за всякого славянина. Русские больше всего должны убеждать славян „быть крепкими" на своих местах, и не допускать, чтобы славяне теряли ни один пядь земли.

Мы с турками, покуда есть со[л]нце на небе, не можем быть друзьями. Поэтому наша „Светковина"[13] не была дело династии, а дело народа. На этой „Светковини" были „представници" всех славянских племен на юге. От этого времени все турки говорят, что их дело потеряно и что они „сувише", т[о] е[сть] слишком живут. Во имя Божие мы надеемся в скором времени видеть свободными все славянские племена на юге и тогда мы ещё больше будем братья. В Боснии турки страшно мучют народ, а в Сербии многие турки принимают крещение. Вообще можно сказать, когда бы мы были безопасны от Австрии, давно бы мы все были свободны. Эта свобода южных славян лежит в интересе всех славян вообще. Пусть кто что хочет говорит, покуда не будут все славяне свободными, до тех пор и русским славянам хуже. Это не парадокс, а действительно так. Покуда славяне не будут свободными, до тех пор будет русским причинять много вреда западная пропаганда. И все мы говорили: славяне должны „быть

[12] Пантелија Срећковић, *Синан-паша*, Биоград 1865. Књига је штампана захваљујући Сими Андрејевићу Игуманову.

[13] Вероватно се радило о прослави педесетогодишњице од избијања Другог српског устанка, која је одржана на Духове 1865. године.

прваки" не в рабстве, а в славянщине. Чрез г[осподина] Карича[14] я вам вышлю „Синан-пашу".

Как вы интересуетесь положением южных славян: лучше всего держите газету „Напредак",[15] выходящую в Новом Саде.

Поздравляю вас, дорогой приятель, и кланяйтесь от меня г[осподину] Каткову.[16]

Ваш рођак
славянин
Срећковић

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 6, Л. 1–2об. Автограф.

2.

4. апр[ила] 1871 г[одине]
Београд

Господине!

Турци чине над Србима нечувена насиља, из дана у дан, све већа и већа. Ево прочитах баш сада ова два дописа, и тако ме срце заболе, да не могу да се уздржим, а да их и вама не пошљем.

Ми, с нестрпљењем, очекујемо ваше дело о Србији,[17] и молимо вас, да нам [га] одма пошљете, како изађе из штампе.

---

[14] Петар Карић (1838–1871), српски питомац који се школовао на Физичко-математичком факултету Кијевског царског универзитета „Свети Владимир" (1862–1864). Због болести ока није успео да заврши студије. Предавао је у Војној гимназији у Кијеву, па затим био директор Учитељске школе у Крагујевцу. Био је ожењен кћерком руског професора Сиљвестра Сиљвестровича Гогоцког: Алимпије Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990, 63; Јована Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2021), 458.

[15] „Напредак", новине које су излазиле два пута недељно у периоду 1848–1849. године у Сремским Карловцима и Земуну, па у периоду 1863–1869. године у Новом Саду. Новине је уређивао и издавао Данило Медаковић, а од 1864. године Ђорђе Поповић Даничар.

[16] Михаил Никифорович Катков (1818–1887), руски писац и издавач, присталица конзервативне струје, члан Московског словенског добротворног комитета.

[17] Мисли се на дело: Нил Александрович Попов, *Сербия после Парижскаго мира*. *Святоандреевская скупщина (1858–1859)*, Москва 1871.

Поздравља вас Андрија Марјановић,[18] Васиљевић,[19] Дучић,[20] и остали ваши познаници.

Ја вам шаљем по обећању слике, моју, моје супруге и наше кћери Зорке. Све троје вас поздрављамо

ваш
поштоватељ
П. Срећковић

Г[осподину] Нилу Попову

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 6, Л. 3. Автограф.

3.

Београд
12. нов[ембра] 1876 год[ине]

Драги пријатељу,

Нама је веома жао, што читамо у братским вашим новинама непрестана нападања на Србију, као да нису Срби, и Црногорци, и Херцеговци, и Бошњаци. Та забога, помислите само, да је главна и сва турска сила напала на Србију, помислите, какве је жртве овај народ поднео, осим што је више од 20.000 породица остало без родитеља – сви су изгинули у бој. Истина, да има делова војске, који не ваљају, али их има, и то многа већина, да су најбољи војници. Ви бар знате дужину наше границе, знате терете поднешене Србијом, па кад се тако рећи „выбили из сил", код вас отпоче се нападање. Русија се спрема и креће на рат с Турском, па креће више од 300.000 правих солдата, а зар смо ми кадри да уништимо Турску са 100.000 народних војника?

[18] Андрија Марјановић, дипломац Кијевске духовне академије, касније радио као чиновник Главне контроле у Београду.

[19] Алимпије Васиљевић (1831–1911), српски професор и политичар. У четири владе био је министар просвете (1875, 1876–1878, 1878–1879, 1879–1880), а у два наврата обављао је дужност српског посланика у Петрограду (1892–1893, 1893–1894).

[20] Нићифор Дучић (1832–1900), српски архимандрит (од 1863), историчар и добровољачки командант.

С једне стране, ми смо поднели све што смо могли за словенску идеју, и нас нападате, па кад се тако ради, онда шта ће бити с том словенском идејом, и хоћемо ли се и ми – Словени ослободити, или остати робовима? Ми смо урадили шта смо могли, па се надамо да нас не нападате, него да нам помогнете. Где је и кога свога непријатеља надбила Италија, па јесте ли јој се ругали? Нисте ни ви, ни други, него [сте је] сажаљевали. И они су слободни. Ми [смо] се борили, колико год смо могли, па зашто да нас ружите? Браните бар ви нас, и верујте, да све што сам ја читао, ја тако не би писао о ономе, коме сам ишао помагати.

Уосталом радите како знате, а ми смо се предали нашој судбини, па како Бог хоће, онако ће и бити.

Ја нећу ништа даље рећи, разма само то, да није разумно, уочи дана словенског ослобођења, нас грдити, т[о] ј[ест] Србе, који [су] се вечито борили с Турцима (у Црној Гори), који смо први устали на Турке (за Карађорђа), и који смо сада допринели, да се обелодани и изнесе на решење словенско питање.

Још ово: да сва сила турска није на нас напала, шта би било са Босном, Херцеговином и Црном Гором?

Нама је много жао, што нас нападате, тим нам је жалије, што ми искрено волемо вас. Па ипак се спремамо за бој у име Бога.

Примите искрено поздравље од г[осподина] митрополита,[21] а такође и од мене

вашег
искреног пријатеља
П. Срећковића

Ово писмо шаљем вам по једноме моме пријатељу добровољцу Јакубовичу.[22]

Ово писмо сам вама написао као најискренији пријатељ свију Словена, а највећи пријатељ руски. Ви то знате. Па кад ја вама ово пишем, треба да знате да имам узрока. Није лепо, ама баш ни најмање.

Поздравите мог познаника г[осподина] Аксакова.[23]

---

[21] Михаило (Милоје Јовановић), митрополит београдски (1859–1881, 1889–1898).

[22] Јакубович, вероватно један од руских добровољаца који су допутовали у Србију лета 1876. године.

[23] Иван Сергејевич Аксаков (1823–1886), руски публициста и словенофил, председник Московског словенофилског добротворног комитета (1875–1878).

На маргинама: Правда правдой, а за чем выдумывать еще?
Откуда эти выдумки: „дуэль" и т[ак] д[альше]?

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 6, Л. 4–5об. Автограф.

4.

9 декаб[ря] 1880 год[а]
Белград

Дорогой друг,
Нил Александрович!

Я писал статьи в одесских газетах и хлопотал об торговых связях с русскими купцами, высылал сушеные сливы, виноград, вино и т[ак] д[альше], и до сих пор от всего этого нет никакого проку, между тем нас швабо-мадьяри просто хотят задушить. Неужели же в самом деле пришла пора нам погибать? Неужели же нет жизни от славянской идеи? Неужели же нас эта идея задушить, наместо,[24] чтобы нас оживотворить? Пусть будет, что будет, но я никогда не сделаюсь немцем, а так мы все думаем, и нам тяжело нести швабо-мадьярское иго, ибо оно отравляет.

Летом непременно приеду в Москву, если Господь даст здоровье, и теперь вас спрошу, чтобы вы мне ответили, как вы об этом думаете. Вот в чем дело: Г[осподин] Ристич[25] давно желал побывать и провести некоторое время в России, но ему препятствовали дела. Теперь он свободен и желал бы побывать в России. Насчет этого я и обращаюсь [к] вам, и спрашиваю насчет этого вашего мнения: приезжать ли или нет? Как вы – наши друзья – об этом думаете? Как вы его встретите? Вы знаете, что он враг немцев, а друг славян: он представитель славянщины на юге славянском. Я вас покорнейше прошу, чтобы вы, мне или ему самому, ответили на предложеный вопрос.

Что у нас нового, вы знаете из газет. Мы все огорчены против швабо-мадьяров: в Боснии и Герцеговине австрийцы с иезуитами делают чудеса и угнетают хуже турок и хуже чертей. Гонят все православное и сербское, мучают и наводняют эти земли немецкими колониями. Мы

[24] Мисли се на реч „вместо".
[25] Јован Ристић (1831–1899), српски државник, дипломата и историчар.

вошли в борьбу с турками, и нам предстоит опять войти в борьбу и с швабо-мадьярами. Господь один вест, как путь быть, и как нам остаться на сво[е]й родной земле.

Кланяется вам г[осподин] митрополит, Ристич, Васильевич и ваш

покорнейший слуга
П. Сретькович
профессор

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 6, Л. 6–7. Автограф.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), Москва, Ф. 109 СА (Секретный архив III отделения его императорского величества) [Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GA RF), Moskva, F. 109 SA (Sekretnyj arhiv III otdelenija ego imperatorskogo veličestva)]

Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, Москва (НИОР РГБ), Ф. 239 (Попов Н. А.) [Naučno-issledovatel'skij otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki (NIOR RGB), Moskva, F. 239 (Popov N.A.)]

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (ОР РНБ), Санкт-Петербург, Ф. 14 (Аксаков И. С.) [Otdel rukopisej Rossijskoj nacional'noj biblioteki (OR RNB), Sankt-Peterburg, F. 14 (Aksakov I. S.)]

Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (СПФ АРАН), Санкт-Петербург, Ф. 35 (Ламанский В. И.) [Sankt-Peterburgskij filial arhiva Rossijskoj akademii nauk (SPF ARAN), Sankt-Peterburg, F. 35 (Lamanskij V. I.)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Бадаљан, Дмитриј Александрович и Александар Едуардович Котов, „«… Бессмыслица конституционных учреждений, перенесенных на славянскую почву»: переписка П. А. Кулаковского и И. С. Аксакова 1880–1886 гг.", *Славистика* 8 (2014) 554–624. [Badaljan, Dmitrij Aleksandrovič i Aleksandar Eduardovič Kotov, „«… Bessmyslica konstitucionnyh učreždenij, perenesennyh na slavjanskuju počvu»: perepiska P. A. Kulakovskogo i I. S. Aksakova 1880–1886 gg.", *Slavistika* 8 (2014) 554–624]

Васиљевић, Алимпије, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990. [Vasiljević, Alimpije, *Moje uspomene*, prir. Radoš Ljušić, Beograd 1990]

Војводић, Јагода, „Писма Андрије Марјановића Нилу Александровичу Попову", *Зборник Матице српске за историју* 39 (1990) 149–166. [Vojvodić, Jagoda, „Pisma Andrije Marjanovića Nilu Aleksandroviču Popovu", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 39 (1990) 149–166]

Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, прир. Мирослав Јовановић, Алексеј Тимофејев, Људмила Кузмичева и Екатерина Иванова, Београд–Москва 2011. [*Moskva–Srbija, Beograd–Rusija: dokumenta i materijali. Društvene i političke veze 1804–1878*, II, prir. Miroslav Jovanović, Aleksej Timofejev, Ljudmila Kuzmičeva i Ekaterina Ivanova, Beograd–Moskva 2011]

Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, прир. Андреј Шемјакин, Екатерина Иванова, Мирослав Перишић, Алексеј Тимофејев и Горан Милорадовић, Москва–Београд 2012. [*Moskva–Srbija, Beograd–Rusija: dokumenta i materijali. Društveno-političke i kulturne veze 1878–1917*, III, prir. Andrej Šemjakin, Ekaterina Ivanova, Miroslav Perišić, Aleksej Timofejev i Goran Miloradović, Moskva–Beograd 2012]

Попов, Нил Александрович, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839 – после устава 1839*, Ч. 1–2, Москва 1869. [Popov, Nil Aleksandrovič, *Rossija i Serbija. Istoričeskij očerk russkogo pokrovitel'stva Serbii s 1806 po 1856 god. Do ustava 1839 – posle ustava 1839*, Č. 1–2, Moskva 1869]

Попов, Нил Александрович, *Сербия после Парижскаго мира. Свято-андреевская скупщина (1858–1859)*, Москва 1871. [Popov, Nil Aleksandrovič, *Serbija posle Parižskago mira. Svjato-andreevskaja skupšt'ina (1858–1859)*, Moskva 1871]

Попов, Нил Александрович, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андријевске скупштине* I–IV, превели Пантелија Срећковић, Алимпије Васиљевић, Живојин Жујевић и Андрија Марјановић, Београд 1870. [Popov, Nil Aleksandrovič, *Srbija i Rusija od Kočine krajine do Sv. Andrijevske skupštine* I–IV, preveli Pantelija Srećković, Alimpije Vasiljević, Živojin Žujević i Andrija Marjanović, Beograd 1870]

Попов, Нил Александрович, *Србија после Парискога мира. Свето-андрејска скупштина (1858–1859)* I, превели Пантелија Срећковић, Алимпије Васиљевић и Андрија Марјановић, Београд 1872. [Popov, Nil Aleksandrovič, *Srbija posle Pariskoga mira. Sveto-andrejska skupština (1858–1859)* I, preveli Pantelija Srećković, Alimpije Vasiljević i Andrija Marjanović, Beograd 1872]

Срећковић, Пантелија, *Одговор г. Ђорђу Ценићу на његову критику Нилове књиге „Србија после Париског мира"*, Београд 1872. [Srećković, Pantelija, *Odgovor g. Đorđu Ceniću na njegovu kritiku Nilove knjige „Srbija posle Pariskoga mira"*, Beograd 1872]

Срећковић, Пантелија, *Синан-паша*, Биоград 1865. [Srećković, Pantelija, *Sinan-paša*, Biograd 1865]

Литература – Secondary Works

Академик Пантелија Срећковић, ур. Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 14, Рача–Београд 2005. [*Akademik Pantelija Srećković*, ur. Miodrag Stojanović, Mitološki zbornik 14, Rača–Beograd 2005]

Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005. [Bešlin, Branko, *Evropski uticaji na srpski liberalizam u XIX veku*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2005]

Блажић Пејић, Јована, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2021) [Blažić Pejić, Jovana, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858–1875)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2021]

Енциклопедија српске историографије, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1997. [*Enciklopedija srpske istoriografije*, prir. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1997]

Jovana Blažić Pejić

LETTERS OF PANTELIJA SREĆKOVIĆ TO NIL ALEXANDROVICH POPOV

Summary

Upon his return to Serbia, academician Pantelija Srećković, a former graduate of the Faculty of History and Philology of the Empire University in Kyiv, did not break his bonds with Russia as he sporadically maintained correspondence with several Russian Slavophiles, including his colleague historian, Professor Nil Alexandrovich Popov, who was prominent among Moscow-based Slavophiles and members of the Moscow Slavic Benevolent Committee for his contacts with Serbs. In the personal archive of Nil Alexandrovich Popov, held in the Scientific-Research Department of Manuscripts of the Russian State Library in Moscow, four Srećković's letters are now kept, written in 1865, 1871, 1876 and 1880. Their content witnesses to the relations between the two intellectuals, revealing Srećković's efforts to point to the members of the Moscow Slavic Benevolent Society to the position of the people of Serbia under the reign of Turks, and in particular to draw their attention to the territory of Old Serbia and Macedonia. As a representative of the Russophile movement in Serbia, Srećković criticises Russians over the slander against Serbia and the Serbian Army following the military defeat (1876), reminding them of the Serbian merits regarding the Slavic issue. Refusing to reconcile with the policy of approximation of Serbia to Austria-Hungary after 1878, he also attempts to establish renewed collaboration with Russians. Testifying to different segments of the Serbian-Russian collaboration, the enclosed letters constitute a contribution to the study of the history of the Serbian-Russian relations during the second half of the 19th century.

Чланак примљен: 29.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15.6.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 217–237
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 217–237
УДК: 631.11:336.127(497.11)“1872/1889“(083.81)
DOI: 10.34298/MG2344217G

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*
Историјски институт
Београд

ПРОИЗВОДЊА, ПРИХОДИ И РАСХОДИ ТОПЧИДЕРСКЕ ЕКОНОМИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1872. ДО 1889. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду ће бити речи о приходима и расходима Топчидерске економије, као и о пољопривредној производњи на овом државном добру. Топчидерска економија је била једно од државних огледних добара чије је оснивање било усмерено ка унапређењу пољопривредне производње у Србији. У њој су примењиване нове методе у земљорадњи и гајена је увезена стока која је укрштана с домаћим расама. Топчидер је био познат и по производњи расадница воћа које су по повољним ценама продаване широм земље.

Кључне речи: Топчидерска економија, пољопривредна производња, приходи, расходи.

Abstract: The paper sheds light on the revenues and expenditures of the Topčider Economy and agricultural production in this government estate. The Topčider Economy was one of government experimental estates, aimed at promoting agricultural production in Serbia. It applied new agricultural methods and raised imported cattle that was crossbred with domestic breeds. Topčider was also known by the production of fruit nurseries that were sold at favourable prices across the country.

Keywords: Topčider Economy, agricultural production, revenues, expenditures.

Економическо заведение у Топчидеру основано је 20. децембра 1851. године.[1] Било је под управом Попечитељства унутрашњих дела и директним надзором полицијско-економског одељења. Истовремено је

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

[1] О овом државном добру писано је у: Никола Вучо, „Топчидерска економија 1851–1928”, *Годишњак града Београда* 28 (1981) 69–78; Владимир Јовановић, „Земљоделска школа у Топчидеру и визија Илије Гарашанина о држави благостања”, *Историјски часопис* 71 (2022) 345–369; Гордана Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017, 63–66.

основан Апсенички завод[2] у Топчидеру, који је обезбеђивао радну снагу за пољопривредне и друге радове Топчидерске економије. Заводу су уступљене државна земља и шуме у Топчидеру, као и ливаде од Цареве ћуприје до Саве. До доношења Закона о уређењу Топчидерске економије 1901. године, добро је располагало са 784,93 хектара земље. У оквиру Завода налазили су се чохара, апсана, Земљоделска школа (основана 1853. године а укинута 1859)[3] и Топчидерски парк.[4] Након доношења Закона из 1901. године Управи је додељено 26 зграда у вредности од 27.000 динара и 159 хектара државне земље у вредности од 99.600 динара.[5]

Топчидерска економија је основана с циљем да постане огледно и примерно добро. Практична подука, заснована на најсавременијим пољопривредним достигнућима уз државне субвенције основни су елементи на којима је почивало ово државно добро.[6] Поред тога, Завод је требало да остварује приходе, да подмирује своје трошкове и остварује вишкове од продаје својих производа. Међутим, продаја по нижим тржишним вредностима неповољно је утицала на финансије Завода. Због тога он у првим годинама није остварио очекиване резултате. Комисија која је установљена 1857. године утврдила је да су рачунске књиге вођене на застарели начин и да се у 1857. десио дефицит. Кнез Милош је по повратку у Србију 1858. године затекао је Топчидерску економију јануара 1859. године у веома лошем стању. Стога је имао идеју о укидању Економије и предаји њених зграда Ергели. С овом идејом није се сложио кнез Михаило. Стога је реорганизацијом 1862. године она ослобођена ранијих узгредних дужности и оријентисана само на пољопривреду. Такође, прешла је у надлежност Министарства финансија. Због нерентабилности трговине сопственим производима, Завод се, уз сагласност министра, године 1867. окренуо систему аренде, тако да је од тада давао под закуп део земљишта и две гостионице.[7] Поред тога давана је у закуп и експлоатација камена.

---

[2] То је била прва робијашница у Србији намењена смештају и преваспитавању кажњеника из целе државе. В. Јовановић, „Земљоделска школа", 354. О затворима у Србији у 19. веку видети: Владимир Јовановић, „Затвори у Србији", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* : *од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 683–707.

[3] О Земљоделској школи видети: В. Јовановић, „Земљоделска школа у Топчидеру", 345–369.

[4] Н. Вучо, „Топчидерска економија", 70, 76.

[5] ДАС, МНП, П, Ф 13, 24/905.

[6] В. Јовановић, „Земљоделска школа у Топчидеру", 354.

[7] Н. Вучо, „Топчидерска економија", 72, 74.

У периоду који је тема овог рада склопљено је неколико уговора о закупу. Тако је каменолом на Топчидерској економији уступљен актом министра од 27. октобра / 8. новембра 1884. Београдској општини. Радом је за Општину руководио Вићентије Замоло. Како је Општина престала да вади камен, Економија је Замолу дозволила експлоатацију каменолома под истим условима и цени као и Општини све док овој поново не затреба.[8]

Према уговору о закупу каменолома Топчидерске економије, који је склопљен на годину дана (од 1/13. августа 1888. до 1/13. августа 1889), каменолом који се простире од каменолома Маше Димића до државног каменолома, а преко пута државног рибњака, закупио је Франц Тонит из Београда. Тесани камен могао је да се вади по 11,5 динара, ломљен по 3,01 и шљунак по 2,51 динара.[9]

Уговором између Министарства народне привреде и закупца Јелене Јаковљевић, који је склопљен 15/27. марта 1886. године, од Топчидерске економије закупљена је државна ливада „Мала башта" , и то на период од 1/13. новембра.1885. до 1/13. новембра 1888. Закуп је износио 1.801 динар годишње. Ова башта у Топчидеру има 10,9 хектара. Простирала се између Цареве ћуприје и Топчидерке, Марвене болнице и железничке пруге све до станице и Шабачког друма.[10]

Под аренду је давано и земљиште покрај реке Саве Стевану С. Прокићу, трговцу из Београда, ради подизање салане. Аренда је износила 400 динара.[11]

Један од уговора о закупу склопљен је и са Ђорђем Вајфертом. Он је закупио велику башту између Топчидерке, Цареве ћуприје, шанца и пута који води ка Чукаревој механи. Закуп је склопљен на период од 1/13. новембра 1885. до 1/13. новембра 1895. а годишња закупнина је износила 4.200 динара.[12]

У трећем периоду рада Топчидерске економије, који почиње 1882. године ова установа је прешла у надлежност Министарства народне привреде.[13] Исте године, у време владе Милана Пироћанца, управник постаје Милан Р. Антић уместо Антонија Крагујевића.[14] Управу је чинио

---

[8] ДАС, МНП, З, 1886, Ф 1, 34/886.

[9] ДАС, МНП, З, 1886, Ф 3, 40/886.

[10] ДАС, МНП, З, 1886, Ф 1, 98/886.

[11] ДАС, МНП, З, 1886, Ф 3, 49/886.

[12] ДАС, МНП, З, 1886, Ф 3, 3/886.

[13] Н. Вучо, „Топчидерска економија", 74–75.

[14] *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1881*, Београд [1881], 57; *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1882*, Београд [1882], 142. У шематизму се води као управник закључно са 1885. након чега се место управника води као упражњено све до 1889. године. Као управник поново се наводи Милан Р. Антић

управитељ и један писар. Писари су у периоду управе Милана Антића били, редом: Вучко Богдановић,[15] Илија Кремић[16] и Јован Јекић.[17]

Радну снагу на добру чинили су кажњеници који су радили од изласка до заласка сунца. У подне су имали зими један час, а лети два часа одмора и пола часа одмора у време доручка и ужине. Обављали су све пољопривредне послове као и низ других послова као што су тесање камена и оправљање путева и ћуприја. Били су дрводеље, зидари и дунђери. Радили су у апсеничкој кухињи и болници.[18]

У реферату министра унутрашњих дела од 23. јула / 5. августа 1904, који је усвојио Министарски савет, предвиђено је да се рад осуђеника на државним добрима у потпуности укине због опасности које представљају за јавни ред и мир и да се изграде модерни казнени заводи. У прелазном периоду је препоручено да се за радове користе само осуђеници који служе казну за злочин из нехата или афекта, као и они затворени због лакших кривичних дела. Из преписке министра народне привреде и министра правде сазнајемо да Топчидерска економија од 1/14. јануара 1905. године није добила ниједног осуђеника за рад сходно поменутом реферату. Стога је настао спор око земљишта које је Економија уступила на уживање Управи Београдског казненог завода.[19]

Овом приликом приређујемо два писма управника Антића и извештаје о приносима, приходима и расходима за период од 1872. до 1889. године, који су упућени 1890. године Министарству народне привреде. Прво писмо са извештајем о приходима, расходима и приносима послато је

закључно са 1891. годином. Следеће године управник постаје Александар Мијоковић, који је обављао дужност економа у Краљеву. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1886*, Београд [1886], 144; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1887*, Београд [1887], 178; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1888*, Београд [1888], 141; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1891*, Београд [1891]. 117; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1892*, Београд [1892], 124.

По други пут је био управник 1895. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1895*, Београд [1895], 128.

[15] Био је писар Топчидерске економије од 1882. до 1885. године. *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1882*, 142. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1885*, Београд [1885], 118.

[16] Био је писар Топчидерске економије од 1886. до 1889. године. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1886*, 144; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1889*, Београд [1889], 185.

[17] Био је писар Топчидерске економије 1891. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1891*, 117.

[18] Н. Вучо, „Топчидерска економија", 71.

[19] ДАС, МНП, П, Ф 13, 24/905.

министру народне привреде Стевану Поповићу.[20] Даља преписка се водила с новим министром Костом Таушановићем.[21] У име министара писма је писао начелник Одељења за земљорадњу и сточарство Чедомиљ А. Поповић.[22] Повод за настанак ових докумената био је проблем финансија и рада Топчидерске економије који прате њену историју од настанка до прве деценије 20. века.[23]

На почетку првог писма од 17. фебруара / 1. марта 1890. године, управник Антић анализира пропратне документе о приходима, расходима и приносима. У овим документима изнесени су подаци из два периода – од 1872. до 1879. и од 1882. до 1889. Управник истиче успешност пословања Завода у периоду од кад је он почео да њиме управља. У том периоду је по његовој процени остварен вишак од 177.470 динара и 60 пара, док је у претходном периоду остварен мањак од 23.728 дин. и 90 пара. Такође, Антић наводи да нема податке о износу које је министарство давало Топчидерској економији од средстава министарства предвиђених за помагање земљорадње. Узима да је највећи износ 16.000 динара.

У пропратним табелама наведени су износи прихода од баште и воћњака, сточарства, радионице, аренди, каменолома, канцеларијских прихода и ванредних прихода. Трошкови су били везани за плате особља,[24] уређивање паркова и канцеларију.

На Топчидерској економији од житарица су гајени пшеница, јечам, раж, кукуруз, овас и просо. Поред тога Економија је производила и велике количине сена и сламе.

---

[20] Био је министар народне привреде у влади Саве Грујића од 7. марта 1889. до 28. марта 1890. *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 162.

[21] Као министар унутрашњих послова био је заступник министра народне привреде у кабинету Саве Грујића (28. март – 13. мај 1890). Министар народне привреде био је у кабинетима Саве Грујића и Николе Пашића (13. мај 1890 – 3. октобар 1891). *Владе Србије*, 163, 167.

[22] Био је начелник Одељења за земљорадњу и сточарство од 1884. године. Годину дана раније прикључен је Економском одељењу као управник Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу. Начелник овог одељења био закључно са 1891. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1884*, Београд [1884], 117; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1891*, 116.

[23] Видети табелу прихода и расхода у: Н. Вучо, „Топчидерска економија", 76.

[24] Плате особља исплаћиване су из државног буџета. Предлогом буџета за 1890. годину за плате управитеља, писара, два воћара, два баштована, мајстора, шумара, служитеља и чувара предвиђено је 16.660 динара и 20 пара. „Пројекат државног буџета за 1890 год.", у: *Стенографске белешке о раду ванредне Народне скупштине* : *сазване за 1. октобар 1889. год. у Београду*, Део 1, *О раду скупштинском од 1. октобра до 2. децембра 1889. године закључно*, Београд 1889, 104.

Из поменутог писма сазнајемо и да је у Топчидерској економији гајено 57 грла говеда, 7 коња и 215 оваца укупне вредности 11.320 динара. Антић истиче и да је у његово време производња пољопривредних култура била већа. Тада су и први пут од оснивања подигнуте нове зграде – магацин, две куће, ковачка радионица, шупа, ковачница и кош за кукуруз. Ове зграде биле су процењене на укупну вредност од 24.100 динара. Формирани су воћњак и виноград с америчком лозом а спроведено је и пошумљавање.

На крају писма Антић се жали на прекоре које добија, као и на омаловажавање његовог труда. Сматра да је то због „пакости, или најзад из партизанске заслепљености".[25] Стога је тражио премештај у Управу фондова или на неку другу службу у Београду.

Министарство је у одговору од 11/23. маја захтевало да Завод и за 1880. и 1881. годину пошаље податке који су недостајали у првом извештају и затражило да се не употребљавају неумесни изрази у званичним документима. Одговор са траженим подацима и пропратним писмом послат је Министарству 18/30. јуна.

Документи које овом приликом приређујемо за штампу чувају се у Државном архиву Србије у фонду Министарства народне привреде, Одељења за земљорадњу и сточарство под сигнатуром МНП, 3, 1890, ф. I, 173/90. Документ је приређен без правописних интервенција.

*

Управа Економије Топчидерске
ЕБр 178.
17. фебруара 1890 године
Топчидер

Господину Министру народне Привреде

Да би господин Министар имао један општи преглед о целокупном приходу и расходу, при овој управи, и да би се видело, да ли се Економија на овом добру развија, те према томе, да ли управа напредује у своме раду или стоји не помична, – она је направила два табеларна прегледа, које под % и ˚//˚ Част има поднети господину министру на увиђај, заједно

[25] Антић је постао управник у време напредњачке владе Милана Пироћанца, а овде приређена преписка одвија се у време влада Саве Грујића из Народне радикалне странке.

са следећим објашњењем; с молбом да изволи наредити да се и једно и друго штампа.

У првом су прегледу изложени у појединим годинама а и у целокупно, појединi приходи и расходи; а у другом производња хране и усева.

Да би преглед био лакши и јасни, управа је узела једно време од 16 година и поделила га на два периода.

У првом периоду обухваћено је време од 1872, до 1879 закључно; а у другом од 1882 до 1889 год. закључно. И у једном и у другом, време од по осам година.

Из овог приложеног прегледа увериће се господин Министар, да је целокупни приход био у првој периоди 146.292 динара и 55 пара; а расход 175.592 динара и 45 пара, али да је сразмерно било годишње прихода 18.286 динара и 57 пара; а расхода 21.943 динара и 68 пара.

У другом пак периоду, био је цело-купан приход 312.794 динара и 26 пара. А расход 150.743 динара и 66 пара или сразмерно – годишње прихода 39.099 динара и 26 пара; а расхода 18.842 динара и 96 пара.

Нека се овој последњој суми расхода дода и она сума, коју је Министарство народне привреде издало, за ових последњих осам година, из своје партије на помагање земљорадње и за коју ова управа нема документа, да би је тачно извела; али она и пак узима највећу цифру, а то је 16.000 динара, и нека би расход био за ових последњих осам година не 18, већ 20.842 динара и 26 пара годишње, опет излази, да је управа ова имала мање расхода него прошлих година у првој периоди.

Овим прегледом, који није могао бити увеличан, јер је на основу званичних докумената састављен, утврђује се факт, да је управа у другој периоди постигла у своме приходу један вишак од 166.501 динар и 71 пару; а у расходу мање од 8.848 динара и 79 пара.

Из другог табеларног прегледа увериће се господин Министар, како је се кретала култура земљоделских усева, и какви су резултати били у појединим годинама прве; а какви друге периоде; па на основу истих нека се види и цени да ли је обделавање поља било примитивно или рационално.

У првој периоди произведено је свега хране, као што се из сумарног прегледа види 253.703 килограма[26] и 220 грама хране; а сена и сламе 1.435.000 килограма[27] а у другој периоди 534.877 килограма и 800 грама а хране и сена и сламе 1.878.161 килограм.

Из тога се види, да је сразмерна годишња производња била у првој периоди по 31.712 килограма хране; а сена и сламе 179.375 кил; а у

[26] Види напомену 29.

[27] Види напомене 30 и 33.

другој периоди по 66.734 кил. и 725 грама хране; а сена и сламе 234.770 килограма.

Када би се овим последњим сумама друге периоде додало још годишње по 10.000 кил. хране и по 30.000 кил. сена и сламе са оног земљишта, које је у првој периоди било под културом, па се после прешао један део у Кошутњак, други под жељезничку пругу и стазе по парковима, а трећи експропријацијом дат у замену приватним, онда би годишња производња била 76.734 кил. и 725 грама хране, а сена и сламе по 264.770 килограма: или осмогодишња производња 2.118.160 килограма сена и сламе и хране 614.970 кил. и 800 грама.

Упоредивши прву периоду с другом показао би се вишак у овој другој периоди са 361.267 кил. и 580 грама; а сена и сламе 683.60 килогр; или ако се баш и не узме у обзир умањена продукција услед смањеног земљишта ипак се показује вишак у храни 281.267 кил. и 580 грама а у сену и слами 443.160 килограма.

Као што је напоменуто, прва периода показала је 146.292 дин. и 55 пара дин. прихода а када се тој суми дода капитал у стоци, коју је онда управа имала и то: 3 бика, 22 тегл. вола, 4 коња, 21 овцу, једног јарца и једног магарца, и чија вредност представља 4.550 динара рачунајући комад говеди и коња 150 динара, овце и јарац по осам а магарац 32 динара, онда закључен први период са 150.800 дин. и 55 пара; а расход са 175.592 динара и 45 пара, дакле завршио се са мањком од 23.728 дин. и 90 пара т.ј. већим расходом од прихода.

Кад се на свршетку другог периода такође дода капитал у стоци и то: 57 грла говеда, 7 коња, 215 оваца узевши га по оној истој цени, као и код првих и ако је код ових сада најбоља раса и коња и оваца и говеди, нарочито бикова и крава и који према томе представља фактичку вредност 11.320 динара.

Осим тога кад се узме, да не само у првој периоди но ни после 1857 године, па све до доласка потписатог управника, није ни једна зграда економска подигнута, и да је управа садашња у другој периоди не само поправила економске зграде, но је и нове подигла и то: један магацин за сто хиљада кил. хране у вредности 15.000 динара, једну кућу за званичнике управнике у вредности од 4.000 динара, ковачницу радионицу и цајхауз у вредности од 3.000 динара, кућу за млађе и шупу за машине у вредности 1.500 динара, све од тврдог материјала.

Даље кош за кукуруз и кованлук у вредности 600 динара, које зграде укупно износе у суми од 24.100 динара.

Када се ове две укупне цифре додаду показаном периоду у другој периоди (као што је показато и код прве периоде) онда се она свршава

са 348.214 динара и 26 пара прихода а расхода 170.743 динара и 66 пара. Према овоме други период завршен је са једним вишком од 177.743 динара и 66 пара; а код првог периода он је се свршио као што је већ напоменуто, са једним мањком од 24.749 динара и 90 пара динарских.

Осим ових фактима показаних резултата, управа је у другој периоди направила шест километара стаза и путова са каменим – шљунком и песком, проширила и по могућству улепшала паркове, подигла један воћњак, засадила једно неплодно брдо са орасима, друго дудовима и другом шумом, проширила и умножила воћне расаднице, подигла виноград са америчком лозом; прва у Србији почела да и људске измете употребљава за ђубрење оранице и ливада, добила укрштањем бољу расу оваца и говеди, одгајила бољи сој коња, које растурила по налогу, које продала иначе преко 230 брава оваца, 6 бикова и још многе и многе друге напредке и послове, које управа нема потребе да их ређа, да их опширније представља господину Министру, јер му је то на сваки начин познато.

Да је управа садања имала више средстава и више персонала, као што је и једно и друго тражила више пута, она би имала да покаже још бољих резултата јер кад се узме и кад се зна, да је она те резултате постигла само са једном трећином оних средстава које она има, и које је употребила на привредне цељи; а друге две трећине луксузне непродуктивне цељи; (на одржавање Топчидера као места за уживање публике); Онда сваки онај, који чини прекор садашњој управи, чини га или што му није познато стање ствари, или га чини из ината – пакости, или најзад из партизанске заслепљености, а по највеће бити ово двоје последње, јер потписати има необоритог доказа.

Завршавајући са поменутим двема табеларним прегледима, управа сматра за дужност да у кратко изнесе и развој канцеларијских послова.

Тако је у првој периоди, било сразмерно које управних, које полициских деловодних нумера годишње по 1.101, а новчаних докумената по 342; док у другој периоди, број првих се попео на 1868, а новчаних на 498 нумера.

Управа неће овде да напомиње, колико је преко године добијала писама од разних лица, где је се за ову или ону грану тражило упутство, где је она свакоме своје услуге стављала на расположење, и сваком чинила све могуће олакшице у растури расадница и иначе, толико да се до данас нико на њен несавестан рад не пожали да је ма коме какву не правду учинила, па и то је једна велика утеха за садашњу управу.

Како у другоме тако и у овоме послови су се скоро удвојили, док међутим број персонала и пре а и сада био је један исти. Само узгред нека је напоменуто, да управа државне ергеле, имаде покрај управника и

писара и рачуновођу и марвеног лекара и шталмајстора и т.д. а послови нису већи него код ове управе.

Да су се сви послови, који су разноврсни, и који су се првих дана друге периоде почели све више развијати, могли да врше како треба – на време, уредно, тачно и савесно, и да се за свих тих осам година одржи ред и дисциплина, како при управи тако и у полициском погледу, има да се упише у заслугу и управиним двојици писара, који су потписатог потпомагали са највећом вољом, искреношћу и савешћу, који су са њиме на послу и омркавали и освитали, који су се могли видети у канцеларији на послу и у највеће и у најсвечаније дане па при свем том, та два, вредна способна и савесна чиновника, чија имена сматрам за дужност да на поменем, а то су г.г. Вучко Богдановић и Илија Кремић. Не само да нису били достојно награђени за сав тај њихов рад, но нису имали ни изгледа за унапређење, вели се имају некакав ђавољи додатак па им је добро.

Ти људи после толико рада, ти људи, који су се са вољом спремали за ту струку, и који су са не мањом вољом и вршили, ти су људи били принуђени да после служитеља по 3 – 4 године на овом добру без унапређења, напуштају своју струку, где се лаћају друге службе, па су тамо остали где су достојније награђени.

Кад је тако било с њима, онда да ли је потписати могао, да се нада док је још на овом месту на бољи изглед – бољу будућност, – заиста не; а то је и најскорија прошлост показала.

Потписати није очекивао признања, јер се оно не признаје ни најславним, ни најзаслужним људима, а то ли једном управнику Топчидерске Економије, једном Милану Р. Антићу; али није мислио да може очекивати ни прекор, за сав онај трудни рад и савесност коју је за толико времена свог службовања употребио и коју је и фактима показао; па још прекор од кога и на ком месту ??

Веровао је у интриге, веровао је у спољња дошаптавања, али није могао никад да верује на тако бруталан, тако не оправдан и тако пристрастан прекор.

Пошто је потписати рад на тај начин толико омаловажен, да му је и ауктoритет као старешине подкопан, и почео да опада, а нема толико уверења да неможе да остане на оној висини на којој је до сада био и на којој треба да је, па је рад да се уклони са повереног му места, онако исто чист и светао као што је на то место и дошао.

Уверен је, савест му је чиста, да је за ових последњих скоро девет година радио не уморно, искрено и савесно како је знао и умео, прошао савесно сва могућа искушења па мисли, да је с тим одговорио и својој

савести и својој дужности и као грађанин ове земље и као чиновник – слуга њен.

Стога потписати моли господина Министра да га са овог положаја премести; а ваљда ће се наћи какво место у Управи Фондова и за њега; неможе ли тамо пристаје ма у коју другу струку само у Београду.

Управник Економије
Топчидерске
М Р Антић

Преглед прихода Економије Топчидерске

I Од 1872 до 1879 године

У Години	од Баште воћарства	од Хране и усева као и од сена и сламе	од Сточарства	од Радионице	од Аренда разних	од Камених мајдана	од Канцеларијских прихода	од Ванредних прихода	Свега динара
				ДИНАРА					
1872	4.220·52	4.930·23	245·44	-	6.436·72	-	-	1.020·37	16.853·28
1873	4.934·72	3.082·25	159·98	-	6.219·05	-	-	995·44	15.391·44
1874	4.614·54	3.206·34	80·83	-	8.892·84	135·98	-	16.738·46	33.668·99
1875	4.659·88	3.169·90	115·14	269·22	9.569·44	23·78	0·84	1.450·42	19.258.62
1876	3.494·90	999·85	129·89	90·84	4.992·73	131·35	1·68	733·90	10.575.14
1877	3.054·90	4.062·90	156·96	79·78	8.401·33	248·29	0·84	313·31	16.318·31
1878	2.726·98	4.469·36	125·08	19·98	5.478·20	656·11	-	175·50	13.651·21
1879	3.591·54	4.108·95	77·32	25·65	11.965·85	470·86	-	335·39	20.575·56
Свега прихода понаособа за осам година	31.297·98	28.029·78	1.090·64	485·47	61.956·16	1.666·37	3·36	21.762·79	146.292·55

Свега прихода у години 146.292·55
Средња сума годишњих прихода I периода 18.286·56[28]

[28] Просек за осам година износи 18.286,7 динара.

II Од 1882 до 1889 године

У Години	од Баште воћарства	од Хране и усева као и од сена и сламе	од Сточарства	од Радионице	од Аренда разних	од Камених мајдана	од Ванредних прихода	Свега
				ДИНАРА				
1882	5.566·10	9.388·78	134·40	694·45	11.430·39	14.400·09	1.875·30	43.489·51
1883	5.824·39	11.730·03	63·84	273·90	10.798·95	18.540·33	3.399·31	50.630·75
1884	7.144·86	8.682·92	1.473·95	361·50	11.316·45	8.166·62	1.443·04	38.589·34
1885	6.187·58	6.277·27	1.540·50	330·20	10.819·30	2.608·73	1.340·67	29.104·25
1886	7.244·90	4.368·45	1.767·63	192·80	15.606·79	1.251·19	601·03	31.032·79
1887	11.214·66	5.509·17	2.492·35	86·50	13.774·18	9.611·63	1.215·19	43.903·68
1888	10.186·70	4.145·91	2.730·64	75·70	12.702·73	5.818·06	-	35.659·74
1889	9.415·25	4.393·66	5.473·02	30·75	11.230·40	8.325·20	1.515·92	40.384·20
	62.784·44	54.496·19	15.676·33	2.045·80	97.679·19	68.721·85	11.390·46	312.794·26

Свега прихода за 8 година 312.794·26
Средња сума годишњег прихода у II периоду 36.099·28

Преглед расхода Економије Топчидерске

I Од 1872 до 1879 године

У Години	На Плату особља	На Разне трошкове и украс паркова	На Канцеларијске трошкове	Свега Динара
ДИНАРА				
1872	12.277·74	11.788·00	126·30	24.192·04
1873	12.382·65	11.788·00	126·30	24.296·95
1874	12.188·75	14.617·12	126·30	26.932·17
1875	11.905·82	11.788·00	126·30	23.820·12
1876	11.402·20	7.965·84	126·30	19.494·34
1877	11.443·90	6.736·00	126·30	18.306·20
1878	12.520·31	6.736·00	126·30	19.382·61
1879	12.305·72	6.736·00	126·30	19.168·02
Свега расхода понаособ за осам година	96.427·09	78.154·96	1.010·40	175.592·45

Свега расхода за 8 година 175.592·45

Средња сума годишњег расхода у првој периоди 21.949·05

Средња сума укупног прихода са укупном сумом расхода, показује; да је у I периоду било више издатака но прихода за 29.290дин. и 90 пр.дин.

II Од 1882 до 1889 године

У Години	На Плату особља	На Разне трошкове и украс паркова	На Канцеларијске трошкове	Свега Динара
		ДИНАРА		
1882	13.996·50	6.000·00	130·00	20.126·50
1883	13.780·06	6.000·00	130·00	19.910·06
1884	13.862·51	6.000·00	148·00	20.010·51
1885	11.094·68	6.000·00	130·00	17.224·68
1886	10.354·70	7.034·10	130·00	17.518·80
1887	11.471·77	5.800·88	130·00	17.402·65
1888	10.565·20	5.850·00	130·00	16.545·20
1889	16.043·40	5.831·86	130·00	22.005·26
Свега расхода понаособ за осам година	101.168·82	48.516·84	1.058·00	150.743·66

Свега расхода за осам година 150.743·66

Средња сума годишњег расхода у другом периоду 18.842 динара и 95 пр. дин. Сравњена сума укупног прихода са укупном сумом расхода показује; у II периоди опет да је више прихода но издатака за 162.050 динара и 60 пр. дин.

КЕБр178
17 Фебруара 1890 године
Топчидер

Управник Економије топчидерске
М Р Антић

Преглед добивених производа од разних усева на Топчидерској Економији

I Од 1872 до 1879. године

У години	Пшенице		Јечма		Ражи		Кукуруза		Овса		Ситне проје		Свега	
	Кила	гр	Кила	гр	Кила	гр	Кила	гр	Кила	гр	Кила	гр	Кила	гр
1872	1.967	360	6.387	200	-		3.070	000	3.031	200	19	020	14.476	780
1873	3.856	640	6.272	000	396	800	10.112	000	4.282	880	6	040	24.926	360
1874	3.835	200	8.362	240	1.750	500	14.464	000	3.443	200	-	-	31.855	140
1875	3.712	-	4.928	-	128	-	17.920	-	2.151	680	-	-	28.839	680
1876	11.059	200	5.250	720	64	-	12.800	-	4.385	280	-	-	33.559	300
1877	14.204	160	15.829	760	941	900	7.680	640	2.340	-	-	-	40.996	460
1878	1.536	-	26.880	-	409	600	3.584	-	1.523	200	-	-	33. 932	800
1879	16.384	-	18.163	200	153	600	3.248	-	7.168	-	-	-	45.116	800
Свега понаособ произведено за 8 година	5.654[29]	560	92.073	120	3.844	400	7.288[30]	640	28.325	440	25	060	253.703[31]	220

Свега произведеног за осам година 253.703 220[32]

У години сабрано	Сена	Отаве	Сламе	Свега
	Кила	Кила	Кила	Кила
1872	98.500	11.500	30.500	140.500
1873	90.000	-	50.000	140.000
1874	103.000	11.500	60.500	175.000
1875	110.000	-	45.000	155.000
1876	101.000	-	15.000	116.000
1877	125.500	-	33.000	158.500
1878	120.500[33]	17.000	12.500	250.000[34]
1879	222.000	3.000	75.000	300.000
	1.070.500[35]	43.000	321.500	1.435.000[36]

Свега произведено за осам година 1.435.000[37]

[29] Изостављена је једна цифра. Збир је 56.554.
[30] Изостављена је једна цифра. Збир је 72.878.
[31] Збир је 253.701.
[32] Види претходну напомену.
[33] Вероватно грешка у писању. Табела би била тачна уколико би уместо 120.500 писало 220.500.
[34] Збир је 150.000.
[35] Збир је 970.500.
[36] Збир је 1.350.000.
[37] Види напомену 33.

Средња количина годишње продукције ране 31.713 а сена и сламе 179.375 килограма

Преглед добивених производа од разни усева на Топчидерској економији

II Од 1882 до 1889 године

У Години	Пшенице	Јечма	Ражи	Кукуруза	Овса	Ситне проје	Свега
	Кила гр	Кила гр	Кила гр	Кила гр	Кила	Кила	Кила
1882	27.903 -	32.100 -	730 800	20.200 -	10.045	-	90.978·800
1883	15.628 -	29.200 -	365 -	18.000 -	4.020	-	67.213
1884	16.878 -	32.644 -	- -	14.300 -	12.460	-	76.282
1885	9.003 -	18.620 -	1.142 -	4.183 -	11.963	-	44.911
1886	9.900 -	19.680 -	1.800 -	17.400 -	12.400	1.000	62.180
1887	10.500 -	21.723 -	730 -	8.814 -	13.000	850	55.617
1888	8.000 -	25.100 -	2.000 -	12.550 -	6.300	1.350	55.300
1889	13.647 -	31.279 -	3.900 -	10.770 -	19.500	3.300	82.396
Свега понаособ произведено за 8 година	111.459	210.346 -	10.667 800	106.217 -	89.688	6.500	534.877[38]

Свега произведено за осам година 534.877·80

Преглед добивених производа од разни усева на Топчидерској економији

У години сабрано	Сена	отаве	сламе	свега
	Кила	Кила	Кила	Кила
1882	97.792	4.096	102.400	204.288
1883	132.930	8.000	98.800	239.730
1884	140.000	2.500	115.000	257.500
1885	90.000	10.000	81.600	181.600
1886	135.500	2.000	85.700	223.200
1887	140.000	5.000	99.000	244.000
1888	148.568	---	99.275	247.843
1889	171.000	9.000	100.000	280.000
Свега понаособ произведено за 8 година	1.055.790	40.596	781.775	1.878.161

Свега за осам година произведено 1.878.161

[38] У коначном збиру у табели је изостављено 800 грама.

Средња количина годишње продукције хране 66.859·7 а сена и сламе 234.770 килограма.

Управа Економије Топчидерске
КЕБр178
17 фебруара 1890 године
Топчидер

ЗNo 252
11. Маја 1890 у Београду

Управи Топчидерске економије

Извештајем својим од 17. фебруара ENo 178 поднела је Управа та преглед прихода и расхода те економије од 1872 до 1879 и од 1882 до краја 1889 год и преглед количина добивених производа за исте године а није то учинила за године 1880 и 1881 годину. Да би министар народне привреде имао наведене податке и за речене две године и могао их ценити и поредити с подацима осталих наведених година, наређује Управи тој, да она наведене податке прибере и за горе наведене две године и накнадно пошаље. Даље се препоручује Управи да она у извештајима својим бира речи и изразе и да уопште избегава све нецелисходне напомене у званичним извештајима, које нису чисто објективне.

По наредби
Министра народне
Привреде
Начелник

Управа
Економије Топчидерске
ЕБр 592
18. Јуна 1890 године
Топчидер

Господину Министру Народне Привреде

Према наређењу господина Министра од 11. Маја тек. године ЗБр. 252. Управа је направила изводе и за остале две године, које част има у прилогу под % послати Господину Министру за употребу.

Управа је у свом извешћу од 17. Фебруара тек. год. ЗБр. 178 употребила оштрије изразе, али она је мислила да јој је то налагала и њена дужност и њена Савест : пошто није могла да нађе другог израза и друге одбране, те да скине онај прекор, који је сасвим не оправдано набачен овој Управи.

Потписати је акт од 10. јануара тек. год. З Бр. 35, молио господина Министра за дозволу да јавним путем оповргне са званичним документима онај напад у Скупштини о противу ове управе; па пошто није добила дозволу из разлога које је Господин Министар дао усмено потписатом Управнику; то је она услед тога била толико слободна те је у неколико дала одушке у правом свом извешћу.

Управник
Економије Топчидерске
М Р Антић

Економије **Топчидерске**

I Приходи
Добивени у години 1880 и 1881

У години	од баште воћњарс.	од хране и усева као и сена и сламе	од сточарства	од радионице	од аренда разни	од камених мајдана	од канцеларијски прихода	од ванред. прихода	Свега
ДИНАРА									
1880	3.876·62	9.793·47	47·04	-	13.581·35	726·30	-	442·78	28.467·56
1881	4.096·55	9.361·44	157·93	8·00	13.935·39	3.183·57	4·44	2.547·35	33.294·67
Свега	7.973·17	19.154·91	204·97	8·00	27.516·74	3.909·87	4·44	2.990·13	61.762·23

II Расходи

У години	на плату особља	на разне трошкове	на канцела трошкове	на украс паркова	Свега
1880	12.945·78	6.736·00	130·00	-	19.811·78
1882	13.324·19	6.736·00	130·00	-	20.190·19
Свега	26.269·77	13.472·00	260·00	-	40.001·97

Произведени усеви у години 1880 и 1881. oj

У години	пшенице	ражи	кукуруза	овса	јечма	Свега
	Кила	Кила	Кила	Кила	Кила	Кила
1880	30.208	563·200	19.968	8.448	23.552	82.739·200
1881	14.576·640	377·600	14.272	2.862·080	24.481·280	56.569·600
Свега	44.784·640	940·800	34.240	11.310·080	48.033·280	139.308·800

[наставак претходне табеле]

сена	сламе	шаше	Свега
Кила	Кила	Кила	Кила
109.056	115.500	25.600	250.156
139.324	83.100	23.040	245.484
248.380	198.600	48.640	495.620

КЕБр. 592
18. Јуна 1890 год.
Топчидер

Управник
Економије Топчидерске
М Р Антић

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]

Фонд: Министарство народне привреде [Fond: Ministarstvo narodne privrede]

Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП, З) [Odeljenje za zemljoradnju i staočatstvo (MNP, Z]

Одељење за пољску привреду и ветеринарство (МНП, П) [Odeljenje za poljsku privredu i stočarstvo (MNP, P]

Објављени извори – Published primary sources

Календар са шематизмом Књажества Србије: за годину 1881, Београд [1881]. [*Kalendar sa šematizmot Knjažestva Srbije: za godinu 1881*, Beograd [1881]]

Календар са шематизмом Књажества Србије: за годину 1882, Београд [1882]. [*Kalendar sa šematizmot Knjažestva Srbije: za godinu 1882*, Beograd [1882]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за преступну годину 1884, Београд [1884]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za prestupni godinu 1884*, Beograd [1884]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за годину 1885, Београд [1885]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1885*, Beograd [1885]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за годину 1886, Београд [1886]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1886*, Beograd [1886]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за годину 1887, Београд [1887]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1887*, Beograd [1887]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за преступну годину 1888, Београд [1888]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1888*, Beograd [1888]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за годину 1889, Београду [1889]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1889*, Beograd [1889]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за годину 1891, Београд [1891]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1891*, Beograd [1891]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за годину 1892 која је преступна, Београд [1892]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1892 koja je prestupna*, Beograd [1892]]

Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1895, Београд [1895]. [*Kalendar sa šematizmot Kraljevine Srbije: za godinu 1895 koja je prestupna*, Beograd [1895]]

„Пројекат државног буџета за 1890 год.”, у: *Стенографске белешке о раду ванредне Народне скупштине* : *сазване за 1. октобар 1889. год. у Београду*, Део 1, *О раду скупштинском од 1. октобра до 2. децембра 1889. године закључно*, Београд 1889. [„Projekat državnog budžeta za 1890 god.”, u: *Stenografske beleške o radu vanredne Narodne skupštine* : *sazvane za 1. oktobar 1889. god. u Beogradu*, Deo 1, *O radu skuopštinskom od 1. oktobra do 2. decembra 1889. godine zaključno*, Beograd 1889]

Литература: Литература – Secondary works

Владе Србије 1805–2005, Београд 2005. [*Vlade Srbije 1805–2005*, Beograd 2005.]

Вучо, Никола, „Топчидерска економија 1851–1928", *Годишњак града Београда* 28 (1981) 69–78. [Vučo, Nikola, „Topčiderska ekonomija 1851–1828", *Godišnjak grada Beograda* 28 (1981) 69–78]

Гарић Петровић, Гордана, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017. [Garić Petrović, Gordana, *Zemljoradnja u Srbiji*, Beograd 2017]

Јовановић, Владимир, „Затвори у Србији", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку : од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 683–707, Београд 2006. [Jovanović, Vladimir, „Zatvori u Srbiji", u: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević, 683–707, Beograd 2006]

Јовановић, Владимир, „Земљоделска школа у Топчидеру и визија Илије Гарашанина о држави благостања", *Историјски часопис* 71 (2022) 345–369. [Jovanović, Vladimir, „Zemljodelska škola u Topčideru i vizija Ilije Garašanina o državi blagostanja", *Istorijski časopis* 71 (2022) 345–369]

Gordana Garić Petrović

PRODUCTION, REVENUES AND EXPENDITURES OF THE TOPČIDER ECONOMY IN THE 1872–1889 PERIOD

Summary

The Topčider Economy was established in 1851 with the aim of making it an experimental and exemplary estate. Practical instructions, based on the state-of-the-art agricultural achievements, along with government subsidies, were the main elements supporting this government estate. The Institute was also to achieve revenues, cover its expenses, and make surpluses from the sale of its products.

In 1882, the Ministry of National Economy became in charge of this government estate. In the same year, Milan R. Antić became its administrator, at the time of Milan Pirećanac's government. The administration consisted of the administrator and one clerk. Prisoners were the workforce.

We bring in this paper two letters of administrator Antić and the reports on yields, revenues and expenditures for the 1872–1889 period submitted to the Ministry of National Economy in 1890. These documents were created due to the problems of financing and operation of the Topčider Economy, and follow its history from its inception until the first decade of the 20th century.

The documents that we have prepared for publication are kept in the State Archives of Serbia, fund: Ministry of National Economy, Department for Agriculture and Animal Husbandry, shelfmark MNP, Z, 1890, f. I, 173/90.

Чланак примљен:30.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 11.7.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 239–252
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 239–252
УДК: 272.222(497.11)-726.1(083.81):929 Бан, Митрофан
94(497.16:470)"18"
DOI: 10.34298/MG2344239F

Радован ФЕМИЋ*
Историјски институт
Београд

ТРОШАК ОДЛАСКА АРХИМАНДРИТА МИТРОФАНА БАНА НА ХИРОТОНИЈУ У РУСИЈУ 1885. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је представљен трошак одласка Митрофана Бановића у Русију, на хиротонију за митрополита Цетињске митрополије 1885. године. Приређени извор свједочи о пракси одласка на хиротонију црногорских митрополита у Петроград. С друге стране, овај извор представља прилог црногорско-руским односима током 19. вијека.

Кључне ријечи: Митрофан Бан, Књаз Никола I Петровић, хиротонија, Петроград, Русија.

Abstract: The paper presents the financial cost of Mitrofan Ban's trip to Russia where he went to be ordained as the Metropolitan of Cetinje in 1885. The prepared source testifies to the important practice of Montenegrin metropolitans who went to Saint Petersburg to be ordained. At the same time, this source is a contribution to Montenegrin-Russian relations during the 19th century.

Keywords: Mitrofan Ban, Prince Nikola I Petrović, ordination, Saint Petersburg, Russia.

Од 1711. године и грамате Петра Великог, те успостављања дипломатских односа, историја Црне Горе биће испреплетана са историјом Русије у наредних два вијека. Током владавине династије Петровић Његош Русија ће бити кључна покровитељица Црне Горе, као и других балканских хришћана.[1] Важан дио те историје обухвата историју Православне цркве, која се не може замислити без анализе обимне помоћи са руске стране. Ако се зна да су: богослужбене књиге, свештена

* radovanfemic99@gmail.com

[1] Радослав Распоповић, *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1918*, Подгорица 1997.

одјељанија, све врсте црквених сасуда, свето миро, као и обимна новчана помоћ перманентно стизали у Црну Гору, онда је сасвим јасно да управо Русији треба захвалити због опстанка цркве у Црној Гори.[2] „Цетињски манастир је живио од помоћи, тј. од субвенција које је руски цар Петар I давао још од времена митрополита Данила."[3] Осим Цетињског, и Пивски манастир имао је помоћ у континуитету, што представља доказ руског покровитељства према Црној Гори. У Архиву Митрополије црногорско-приморске, као и у Државном архиву Црне Горе, чува се мноштво примарних историјских извора на тему црногорско-руских односа, без чијег коришћења је немогуће писати било какву студију о Црној Гори или о Православној цркви у Црној Гори током 19. вијека.[4]

Пракса одласка на хиротонију владика из Цетињске митрополије изван црногорских граница установљена је давно. Још од владике Данила, првог у низу Петровића Његоша, који је хиротонисан у Сечују 1700. године од стране пећког патријарха у избјеглиштву, Арсенија III Чарнојевића.[5] Одлазак на хиротонију био је обавезан и за Петра I Петровића Његоша, кога је хиротонисао Мојсије Путник, у Сремским Карловцима 1784. године. Из Русије је добијено митрополитско звање и за Петра II Петровића Његоша 1844. године.[6] Осим њега, и двојица митрополита цетињских – Никанор Ивановић и Иларион Рогановић, хиротонисани су за архијереје у Александроневском сабору.[7]

Митрополит Митрофан Бан је једна од најзначајнијих личности црногорске историје уопште, а нарочито Православне цркве у Црној Гори.[8] Његов митрополитски рад преобразио је цркву у Црној Гори у сваком погледу, у првом реду Цетињску митрополију, а онда и друге

---

[2] Протојерej Слободан Јокић у монографији на ову тему је записао: „За кратко вријеме сви богослужбени предмети били су из Русије и Црна Гора је у том погледу била крајње зависна." Слободан Јокић, протојерej, *Црквени живот у Црној Гори у 18. и 19. вијеку*, Никшић 2017, 115.

[3] С. Јокић, *Црквени живот у Црној Гори у 18. и 19. вијеку*, 114–115.

[4] Значајан дио ових извора је руске провенијенције, и ови акти писани су на руском језику. То су документа настала у канцеларијама Руског Синода, Министарства иностраних дјела Русије, као и канцеларије Руског посланства на Цетињу.

[5] Александар Стаматовић, *Историја Митрополије црногорско-приморске до 1918*, Цетиње 2014.

[6] Исто, 28.

[7] Митрофан Бан, митрополит, *Животопис или успомене из живота*, Цетиње 1999, 241.

[8] Митрофан Бановић био је митрополит Црне Горе и Брда у периоду 1885–1920. После неколико деценија на челу Цетињске митрополије, 1919. године био је предсједник Средишњег архијерејског сабора, под чијом је управом изведено уједињење покрајинских српских епископија у Српску патријаршију.

двије светосавске епархије које су егзистирале на тлу Црне Горе.[9] Од заосталих, необразованих свештеника неспремних за чинодејствовање, те убогих сиромаха,[10] Митрофан Бан је већ на прелому вјекова, уз помоћ Књаза / Господара, учинио Православну цркву стожерном институцијом. Упорно истрајавајући на дисциплини и образовању, интензивно сакрално градитељство у доба књаза Николе I Петровића добијало је смисао. Захваљујући неспорном ауторитету Митрофана Бановића код свештенства, вјерски послови обављани су успјешно, а мисија Цетињске митрополије, прије свега на моралном, а затим на вјерском и националном плану, иако споро, давала је резултате.

Детаљан опис о околностима постављења за митрополита црногорског, те одласка на завладичење у Русију оставио је Митрофан Бан у својим мемоарима.[11] Тако, он наводи: „Лицем на Тројичински уторак, 27. маја 1884. године, при обједу у манастиру Острог, његово краљевско височанство Књаз Никола најмилостивије благоволио је наименовати ме за епископа Митрополијске епархије. Ријечи мога узвишеног Господара при наименовању, дубоко су ме тронуле. Ја сам, најпослије, благодарио Господару на превеликој милости, коју ми указује."[12] Но, у наставку описа Митрофан детаљише. Ипак, једно је нарочито важно. На упит Књаза / Господара присутним главарима да ли да позове два епископа на Цетиње[13] због хиротоније или да Митрофан иде у Русију, одговор је био једногласан, у облику акламације: „У Русију, у Русију! Јер, владика не може у Црну Гору бити по вољи Црногорцима ако се не завладичи у Русији!"[14]

Опис пута, као и свих околности у Митрофановим мемоарима, изузетно је опширан и детаљан. Термин одласка на хиротонију одредила је руска страна, мотивисана извјесном симболиком. О томе Митрофан образлаже: „Марта 19. године 1885. руски министар – резидент господин Аргиропуло добио је из Петрограда телеграф којим је јављено да одма кренем за Петроград. Како су у Петрограду спремили да, 6 априла, прославе свечани јубилеј хиљадугодишњице славенских апостола Кирила и Методија, тако су хтјели да ту славенску свечаност ознаменују са мојим рукоположењем, а то баш зато што се на ту обћеславенску свечаност

[9] Односи се на Епархију захумско-рашку и Епархију пећку.

[10] У изворима свештеници често себе називају „просјацима".

[11] Митрофан Бан, *Животопис или успомене из живота*, 231.

[12] Исто.

[13] Ријеч је о епископима – далматинском Стефану Кнежевићу и бококоторском Герасиму Петрановићу.

[14] Исто.

рукополаже на сјеверу епископ један са јужнога славенскога краја. А тијем хтјели су казати да се свети апостоли славенски Кирил и Методије славе свуда – од сјевера до југа."[15]

Занимљиво је да М. Бановић у сјећањима наводи да је за трошак пута укупно примио 2.500 фиорина. „Господин Агриропуло (руски министар – резидент на Цетињу, прим. прирећ.) дао ми је за путни трошак 1500 фиорина, а Господар наредио је, те су ми опет, из државне касе, дали 1000 фиорина."[16] Но, из извора који се приређује овом приликом,[17] закључује се да Митрофан с делегацијом[18] није био разметљив, те да је потрошено свега 1.000 фиорина. Траса путовања до Русије, приказана у мемоарима, сагласна је с изворoм који се приређује. Тако се дознаје да је Митрофан с пратњом кренуо на пут 20. марта 1885. године, и то с Цетиња у Котор. Од Котора је пут водио даље до Задра, преко Ријеке до Беча, и најзад на одредиште, у Петроград.[19] Потрошених 1.000 фиорина утрошено је, према приређеном извору, у периоду од 20. марта до 18. априла 1885. године.

Наречење за епископа изведено је на литургији 3. априла 1885. године.[20] Након наречења, Митрофан је изговорио бесједу, чијим се садржајем исказивала неизмјерна захвалност домаћинима на указаној части, али и црногорском суверену, чијом је вољом Митрофан и постајао митрополит. Указујући на историјски контекст чврстих црногорско-руских односа, М. Бановић је током бесједе износио и очекивања. Стога је наглашавао: „Оваква двјема вјековима утврђена братска љубав земљиштем удаљенијех али духовно спојенијех синова Русије и Црне Горе испуњава душу моју обилатом надом да ми никада, у испуњавању мојијех дужности, неће оскудијевати ни једна морална помоћ од стране вашег свјатејшеиства, милостивјеиши архипастири, као представника свете Православне руске цркве."[21] Три дана касније, приликом свечаног богослужења, архимандрит Митрофан Бан постао је митрополит црногорски. Осим хиротоније, митрополит Митрофан имао је и извјесне дипломатске активности. Поред сусрета с најзначајнијим представницима духовне власти, М. Бановић имао је разговор и с руским императором, царем Александром Трећим,

[15] Митрофан Бан, *Животопис или успомене из живота*, 235.

[16] Исто, 235.

[17] Архив Митрополије црногорско-приморске, Фонд: Конзисторија никшићка, Фасцикла 5, Док. бр. 588.

[18] У пратњи Митрофана Бана приликом одласка на хиротонију били су протођакон Филип Радичевић и камаријер Рубежић.

[19] Митрофан Бан, *Животопис или успомене из живота*, 235–239.

[20] Наречење је обављено 3. априла, а рукоположење за епископа (хиротонија) 6. априла 1885. године.

[21] Митрофан Бан, митрополит, *Бесједе*, Цетиње 1999, 307.

између осталог, и на политичке теме.[22] Тако је М. Бановић и приликом властите хиротоније био у улози изасланика свога покровитеља, књаза Николе I Петровића.

	Трошак	Фиорина а. в.	Новчића а. вр.
	Кои је учињен кад је Г. Архимандрит		
	Митрофан пошао да се завладичи у Русију 1885. године. С њим отишао је Протођакон Ф. Радичевић и један послужитељ, дакле на томе путу за ТРИ особе потрошено је као што слједује:		
20/3.	За кароцу од Цетиња до Котора Милићу Пиперу	21	00
	За ћирију некој жени из Баица за Бавуле	4	20
	За квартиру и трошак у Котор	13	80
21/3.	На Ађенцији за параброд до Фијуме	60	00
	Двије преобуке уске робе с капотом слуги	58	20
23/3	На параброду трошка	12	50
„	У Задру	00	60
24/3.	У Фијуми задржали смо се један дан, због тога што је параброд закаснио, те нијесмо уфатили жељезницу и потрошено у Хотел „Деак”	13	45

[22] Том приликом, руски цар Александар Трећи одликовао је митрополита Митрофана орденом Св. Ане првог степена (15. април 1885. године).

„	За пренос робе из хотела	1	50
„	За Жељезницу до Беча	85	20
25/3.	Од Фијуме до Беча потрошено	5	40
„	За Каруцу од Жељезнице до Хотела	2	00
„	За пренос робе	1	60
„	Кондуктјеру	2	00
26/3.	Објед у Хотељ Гољденеслам	8	65
„	Вечера „ „	6	74
„	Кафа „ „	1	20
	Кароца до Посланства Рускога, ће смо имали да предамо једно писмо од Г. Аргиропула лично – посланику свега ф.	2 300	-- 04
		Ф.	Н.
	Пренешена сума	300	04
	Објед и вечера Хотелу	11	50
27/3.	По други пут за кароцу у посланство Руско	2	00
„	За двије мантије Протођакону без коих није могао поћи у Русију и нешто бјанкарије за слугу	101	60

„		21	20
	За квартир у Бечу за три дана		
„		5	00
	Слугама у Хотелу		
„		5	00
	Узето за јело на путу		
„		4	00
	За пренос робе од Хотела до Жељезнице и за кароцу		
„		5	00
	Некоме Павловићу спроводачу		
„		86	89
–	За Жељезницу до Варшаве		
„		4	36
	У путу разне потрошице		
28/3.		1	00
	За пренос робе у Варшави		
„			
	За кароцу од Жељезнице до Хотела и обратно на другу штацију	4	00

„		8	50
	У Хотел		
„		128	00
	За Жељезницу до Петрограда		
„		10	00
	На путу од Варшаве до Петрограда		
29/3.		1	50
	За износ робе		
		2	00
	За кароцу до Хотела		
		4	00
	За кароцу до Лавре у два пута		
30/3.		18	00
	За направу панакамилавке		
		4	00
	За поправку друге двије камилавке		
		35	68
	Трошак у Хотелу „Демут”за два дана		
		3	00

	За кароцу до Лавре		
		2	00
	За пренос робе у Лавру		
1/4.		28	45
	За поправку мантија по Руски		
„		2	00
	За кароцу кад је тражена роба		
2/4.			
	„ кароцу до Гирса, Зиновјева, Обер прокурора и некије Владика и другије особа ђе се морало поћи свега ф.	798	72
		Ф.	Н.
		798	72
	Пренешена сума		
		8	00
	Ради посјете		
		25	00
3/4.	Послужитељима при наречењу у Синоду		
4/4.		4	00

	За кароцу до Архиепископа Саве и Паладија		
5/4.		3	00
	За разни трошак у лавру		
6/4.		12	00
	Пјевцима у Исакијевски Сабор При рукоположењу		
„		10	00
	Камаријеру Исидорову Јакову		
„		8	00
	Послужитељима у цркви		
7/4		4	00
	Пјевцима кад је била I Архијерејска служба		
		4	00
	За кароцу у два пута до Смољнога		
8/4.		3	00
	Кости Псаломшчику при другој Архијерејској служби		
		3	00

	Александру Чтецу		
		2	50
	За подпис пасапората		
9/4		6	00
	Пјевцима при трећој служби		
		5	00
	Камаријеру Митрополитову		
10/4.		16	00
	Послужитељима Св. Синода кад су предали Сингелију		
11/4.			
	За кароцу у више пута до Славјанског Обћества, до Зиновјева, Оберпрокурора, Игњатијева, Сабора, Комарова и Трегубова	12	00
12/4.		18	00
	Послужитељу у Лавру		
13/4.		10	00
	Доктору Кошљакову		
		12	00
	Ћацима у Семинарију		

14/4.	За кароцу кад смо одили на служ- бу у Исакијевски и Петропавлов- ски Сабор у више пута	13	00
15/4.	За пут у Гачину и обратно	12	78
	свега фиор.	990	00
		990	00
	Пренешена сума		
18/4.			
	За кароцу до Смољнога и неке телеграфе на Цетиње	10	00
	свега фиорина	1000	00

Рачун водио
Филип Радичевић
Протођакон

Видио: Е. Митрофан

Овај трошак забиљежен је
у Протоколу најпотоњи као за знак
што је овај трошак учињен изван
Митрополије, и неких обичних рачуна.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Митрополије црногорско-приморске, Фонд: Конзисторија никшићка, Фасцикла 5, Док. бр. 588. [Arhiv Mitropolije crnogorsko-primorske, Fond: Konzistorija nikšićka, Fascikla 5, Dok. br. 588]

Литература – Secondary Sources

Бан, Митрофан, митрополит, *Бесједе*, Цетиње 1999. [Ban, Mitrofan, mitropolit, *Besjede*, Cetinje 1999]

Бан, Митрофан, митрополит *Животопис или успомене из живота*, Цетиње 1999. [Ban, Mitrofan, mitropolit, *Životopis ili uspomene iz života*, Cetinje 1999]

Јокић, Слободан, протојерej, *Црквени живот у Црној Гори у 18. и 19. вијеку*, Никшић 2017. [Jokić, Slobodan, protojerej, *Crkveni život u Crnoj Gori u 18. i 19. vijeku*, Nikšić 2017]

Распоповић, Радослав, *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1918*, Подгорица 1997. [Raspopović, Radoslav, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918*, Podgorica 1997]

Стаматовић, Александар, *Историја Митрополије црногорско-приморске до 1918*, Цетиње 2014. [Stamatović, Aleksandar, *Istorija Mitropolije crnogorsko-primorske do 1918*, Cetinje 2014]

Radovan Femić

COST OF ARCHIMANDRITE MITROFAN BAN'S TRIP TO BE ORDAINED IN RUSSIA IN 1885

Summary

The paper presents the financial cost of Mitrofan Ban's trip to Russia where he went to be ordained as the Metropolitan of Cetinje in 1885. The description of the trip, financial costs, and the circumstances are described in the documents in a highly comprehensive and detailed manner. Metropolitan Mitrofan Ban states in his memoirs that he received a total of 2,500 florins for travel expenses. However, based on the source provided on this occasion, it is concluded that Mitrofan and the delegation were not immoderate, and that only 1,000 florins were spent. This is how it became known that Mitrofan and his entourage set off on a journey on March 20, 1885, from Cetinje to Kotor. From Kotor, the road continued to Zadar, via Rijeka to Vienna, and finally to its destination, Saint Petersburg. A total of 1,000 florins was spent, according to the provided source, in the period from March 20 to April 18, 1885. The prepared source testifies to the important practice of Montenegrin metropolitans to be ordained in Saint Petersburg. It is also a contribution to Montenegrin-Russian relations during the 19th century.

Чланак примљен: 27.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 22.6.2023

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 253–285
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 253–285

УДК: 316.344.32(450):94(497.11)“19”(044)
821.131.1-6.09
DOI: 10.34298/MG2344253D

Константин ДРАГАШ[*]
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЗАОСТАВШТИНА ЕВГЕНИЈА ПОПОВИЋА Д’АНЂЕЛИЈА КАО ИЗВОР ЗА ПРОМИШЉАЊА ИТАЛИЈАНСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА О БАЛКАНУ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Апстракт: Заоставштина Евгенија Поповића д’Анђелија (Eugenio Popovich D’Angeli) (1842–1931), италијанског иредентистичког револуционара и борца из Трста, српског порекла, адвоката и новинара, сарадника Гарибалдија, конзула Црне Горе у Риму (1897–1917), похрањених у фонду под његовим именом, у архиву Civico Museo di Storia Patria у Трсту, представља скуп драгоцених извора за историју италијанско-јужнословенских веза у 19. и 20. веку, за историју дипломатских, културних и политичких односа Италије са Србијом и Црном Гором. Ти извори првенствено обухватају планове и размишљања италијанских дипломата, публициста и представника иредентистичке традиције о јужнословенском свету. Та традиција обележена је деловањем и радом италијанских патриота на ослобођењу Трента, Трста и других крајева с италијанским становништвом од аустро-угарске власти, с којима је Поповић преко шест деценија (1861–1931) био пријатељ и познаник. У раду је представљено неколико писама које су Поповићу упутили Вико Мантегаца, Пјеро Фоскари, Евгеније Барбарић и Карло Катапани, њихова размишљања о италијанском продору на Балкан, о Србији и Црној Гори, у контексту посета овим државама, које су, с краја 19. и у првим деценијама 20. века, предузимане у сврху ширења утицаја Италије на Балкану. Указано је и на значај Поповићевог пријатељства са сенатором Салваторeом Барцилаијем (1860–1939), који је до 1918. често давао подршку различитим аспектима спољнополитичке оријентације Србије и Црне Горе.

Кључне речи: Евгеније Поповић, италијански иредентизам, Италија, Србија, Салваторе Барцилаи, Пјеро Фоскари, Вико Мантегаца, Црна Гора

[*] konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. јануара 2023.

***Abstract*:** The personal legacy of Evgenije Popović D'Angeli (1842–1931), an Italian irredentist revolutionary and patriot from Trieste, lawyer and journalist of Serbian origin, Garibaldi's associate, Consul of Montenegro in Rome (1897–1917), preserved in his papers in the Civico Museo di Storia Patria Archive in Trieste, represents a set of precious sources for the history of Italian – South Slavic relations in the 19th and 20th centuries. These sources are also valuable for the history of diplomatic, cultural and political relations of Italy with Serbia and Montenegro, viewed through the plans and thoughts of representatives of Italian diplomacy, journalism and irredentist tradition. That tradition was marked by the action and work of Italian patriots for the liberation of Trento, Trieste and other regions with an Italian population from Austro-Hungarian rule, with whom Popović was a friend and acquaintance for over six decades (1861–1931). The paper presents several letters addressed to Popović written by Vico Mantegazza, Piero Foscari, Eugenio Barbarić and Carlo Cattapani, and their thoughts on the Italian penetration into the Balkans and Serbia and Montenegro, in the context of their visits to these countries, from the late 19th and the first decades of the 20th century, undertaken for the purpose of expanding Italy's influence in the Balkans. Also underlined is the importance of Popović's friendship with Senator Salvatore Barzilai (1860–1939), a politician who until 1918 often supported various aspects of the foreign policy of Serbia and Montenegro.

Keywords: Salvatore Barzilai, Evgenije Popović, Italian irredentism, Italy, Serbia, Piero Foscari, Vico Mantegazza, Montenegro.

Новинар, публициста и иредентистички италијански патриота Евгеније Поповић д'Анђели рођен је (по јулијанском календару) 25. децембра 1841. године (по грегоријанском календару,[1] 6. јануара 1842) у градићу Берђанск, у поморској луци Руског царства, на Криму, од оца Драге Поповића, српског трговца, поморског капетана, бродовласника из Боке Которске (рођен у Рисну, одакле потичу Поповићи) и мајке Еугеније д' Анђели, у малој колонији тршћанско-далматинских помораца.[2] Отац Драго Поповић,

[1] Датуми писама су по новом календару.

[2] Civico Museo di Storia Patria di Trieste (у даљем тексту: CMSPTs), Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, *L'Inventario di Eugenio Popovich*, „Premessa", II–III; Jelena Todorović, „La vita come spettacolo. Eugenio Popovich, vita e opere", in: *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija Mitrović, Lecce 2009, 95–109; Slavko Burzanović, „Evgenije Popović (1842–1931)", *Гласник Одјељења друштвених наука*, књ. 25 (2/2021) 153–157. Фонд Евгенија Поповића чини укупно 133 фасцикле и шест кутија архивске грађе, од којих једна кутија обухвата његове личне предмете из различитих периода живота. Временске одреднице настанка грађе обухватају период од 1779. до 1931. године, и организоване су по хронолошком распореду: фасцикле од броја 1 до броја 12 обухватају заоставштину и грађу која се односи на Поповићеве претке, породице Поповић, Анђели и Манфреди; од броја 12 до 18 фасцикле обухватају грађу о Гарибалдију и учешћу у гарибалдинском покрету, од 18 до 29 Поповићеву новинарску делатност од 1861. до 1926, кроз чланке објављиване у листовима *Nazione* и *Diritto*, и другим гласилима. Касније фасцикле (од броја 30 до броја 99) прате наредне фазе његовог рада, у Риму, Трсту, Фиренци, и Црној Гори, у

као поморски и трговачки капетан, који је 1816. царским декретом добио држављанство града Трста, био је демократско–националних гледишта.[3] Драго и његова браћа, Никола и Шпиро, били су добростојећи припадници тршћанске трговачке класе у успону. Учествовали су на страни грчке војске у бици код Наварина 1827, као и у борбама око Евије.[4] О угледу Драга Поповића међу српском заједницом у Трсту сведочи чињеница да је био један од 17 чланова тршћанског оснивачког Комитета за комеморацију Николи Томазеу (1805–1874), који је формиран после смрти великог песника и хумористе.[5]

Евгенијев ујак – Масимилијано д'Анђели (Massimiliano d'Angeli) био је градоначелник Трста (1869–1879), присталица либералних националиста и симпатизер италијанског иредентизма, док је други ујак био угледан тршћански трговац Емилио д'Анђели (Emilio D' Angeli). Поповић је од ујака преузео италијанско презиме.[6] Адвокат Гвидо д' Анђели (Guido D'Angeli), рођак Евгенијев, учествовао је заједно с Евгенијем у оснивању

периоду од 1879. до 1931. године. Фасцикле од броја 10 до 127 обухватају, по абецедном реду, презимена, кореспонденцију с разним италијанским политичарима, посланицима, публицистима, личним пријатељима (преко 700 лица). Поповић је у три наврата, од 1922. до 1931, додељивао своју личну архиву (од предмета, личних ствари, разгледница, очевог и стричевог оружја из рата за грчку независност, писане грађе, мемоара, дневничких записа, текстова, богате необјављене приватне кореспонденције, као и званичне дипломатске кореспонденције) општинским и државним органима Италије. Лично наоружање свог оца и стрица, и оружје заплењено у тим борбама откупио је од Поповића *Museo di Sant'Angelo* у Риму 1928. за накнаду од 100.000 лира, а градоначелник Трста Ђорђо Питако (Giorgio Pitacco) (1866–1945) 20. априла 1931. изразио је у формалном виду спремност да целокупна Поповићева писана заоставштина, по жељи Тршћанина из 1924. године, постане саставни део архивске грађе *Museo di Storia Patria* и *Museo di Risorgimento*. Поповићева преписка у вези с иредентистичком организацијом у Италији налази се и у оквиру Archivio Circolo Garibaldi (Sezione di Milano), похрањеног такође у CMSPTs. Шире биографске податке могуће је пронаћи у предговору инвентарске књиге Поповићевог фонда у *Civico Museo di Storia Patria*. CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, *L'Inventario di Eugenio Popovich*, „Nota metodologica", VI–XI; *La Legislazione fascista 1922–1928* (I –VII), Volume Secondo, Legislatura XXVII, Roma 1929, 1346.

[3] Драго Поповић био је једно од 48 лица изабраних на првим изборима за општински градски савет Трста (Consiglio Comunale) после периода окончања Баховог апсолутизма, Савет чија је прва седница одржана 18. марта 1861. Већина чланова Савета учествовала је у револуционарној 1848/49. години и захтевала припајање Трста Италији. „L'anno del cinquantenario", *L'Indipendente*, Num. 35, 10 febbraio 1911.

[4] Alessandro Goracuchi, „Le Bocche di Cattaro", *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali*, Vol. III (1878) 123–124.

[5] *Onoranze a Niccolò Tommaseo per cura della colonia dalmata dimorante in Trieste*, Trieste 1874, 5.

[6] „Di un nostro concittadino rappresentante del Montenegro a Roma", *L'Indipendente*, Num. 9462, 23 gennaio 1905.

иредентистичког друштва *Данте Алигијери* (Società Dante Alighieri) у Риму и 1898. обишао Балкан.[7] Поред заоставштине његових предака из Боке Которске (у виду писама, диплома, потврда и друге документарне грађе и сл.), сачуване у архиву *Civico Museo di Storia Patria* у Трсту, Поповићево српско становиште исказано је у студији *Garibaldi e l'Oriente*, запаженој у круговима окренутим проучавању веза Италије с нацијама и државама на Балкану.[8]

Поповић д'Анђели се школовао у Трсту, Копру и Задру, а Далмацију је сматрао „земљом својих предака".[9] Средином педесетих година 19. века (1854–1858), упознао је кнежевића Николу Петровића. После добијања средњошколске дипломе у Задру 1860, уписао се на универзитет у Грацу. У Торину је 1861. постао члан тајног тршћанско-истарског комитета. Учествовао је у бици код Аспромонтеа и постао лични Гарибалдијев повереник за Црну Гору и Херцеговину. Током шездесетих година успоставио је сарадњу са Федериком Сеизмитом – Додом (Federico Seismit Doda) (1825–1893), иредентистичким публицистом и песником из Дубровника, који је покушавао да организује војску добровољаца за устанак у Далмацији против аустријске власти.[10]

Поповић је у пролеће 1876, у својству дописника из Црне Горе и Херцеговине (под псеудонимом Емилио Терђести), био предмет интересовања министра спољних послова Италије Висконтија–Веносте (Emilio Visconti Venosta),[11] који је од конзула у Скадру, Берија, поверљивом

---

[7] О свом путовању у Угарску, Румунију, Србију и Босну и Херцеговину известио је Феличеа Венецијана, једног од предводника Друштва. Attilio Tamaro, *Storia di Trieste*, Vol. II, Roma 1924, 504; Beatrice Pisa, *Nazione e politica nella Società Dante Alighieri*, Roma 1995, 125.

[8] Eugenio Popovich, „Garibaldi e l'Oriente", *Rivista Storica del Risorgimento Italiano*, Vol. I, Fasc. 1–2 (1895) 310.

[9] „Di un nostro concittadino rappresentante del Montenegro a Roma", *L'Indipendente*, Num. 9462, 23 gennaio 1905; „Atti Ufficiali: Comitato regionale per la Venezia Giulia e la Dalmazia", *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. VIII, Fasc. I (1930) 232–237.

[10] Када је Сеизмит–Дода преминуо 1893. у Риму, Поповић је на сахрани одржао говор у његову част, хвалећи његову борбу за италијанство Далмације, попут свог пријатеља Барцилаија, који је у Дому посланика указивао на допринос Сеизмита–Доде италијанству а као противник обнављања уговора о савезу са Бечом, говорио о привржености Далмације Италији. Attilio Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie: Histoire de la nation italienne sur ses frontiers orientales*, Vol. 3, *La Dalmatie*, Rome 1919, 626–627; A. Tamaro, „La Dalmazia e il Risorgimento nazionale", *Rassegna italiana politica, letteraria e artistica*, Vol. 2 (1918) 188.

[11] Olivera Popović, „Ratni dopisi iz Crne Gore Evgenija Popovića" u: *Cetinjski filološki dani* II. *Zbornik radova s naučnog skupa održanog na Cetinju 10–12. septembra 2019*, ur. Novica Vujović, Cetinje 2021, 391. V. Mantegazza, *Al Montenegro*. *Note ed impressioni*, Milano 1910, 27–28, 135–136; Вико Мантегаца, *У Црној Гори: биљешке и утисци*, Подгорица 2008.

депешом тражио информације о Тршћанину и његовим наводима о везама с италијанским добровољцима и публицистима. Репортаже које је Евгеније објављивао у италијанској штампи стварале су притисак да се Италија војним путем увуче у ратни вихор Источног питања, што је Рим желео да избегне.[12] Због знања српског и немачког језика, и савршеног познавања балканске политике био је веома цењен међу највишим дипломатским и политичким круговима краља Умберта I (1878–1900), који га је неколико пута примао у аудијенцију. Упознао је и Ђузепеа Мацинија, док је веома близак однос одржавао са Бенедетом Каиролијем (Benedetto Cairoli), председником владе (1879– 1881), чланом *Историјске Левице*.[13]

Године 1897. постао је конзул Црне Горе у Риму, и тај положај ће задржати до 1917, када је преузео дужност председника црногорске владе у егзилу. Две деценије конзулства обележене су његовим активним продубљивањем италијанско-црногорских односа, сарадње Италије са Србијом, јачања међународног положаја Црне Горе и обезбеђивањем подршке за интересе српског народа у ратним годинама (1912–1918).

Вишедеценијски заговорник припајања Трента, Трста, Венеције Ђулије и Истре Италији, Поповић је јула 1923. у писму градоначелнику Трста Ђорђу Питаку изнео предлог да тршћанска општина подигне мермерну бисту посвећену Матеу Ренату Имбријанију (1843–1901), најпознатијем италијанском теоретичару иредентизма, „правом тумачу душе италијанских права и дужности", под чијим идејама су се обликовали многи иредентисти, међу њима и Салваторе Барцилаи (1860–1939) и Пјеро Фоскари (1865–1923), Поповићеви блиски пријатељи.[14] Поповић д' Анђели себе је сматрао „итало-славјанином", присталицом дуалистичког итало-далматинског идентитета, који је исповедао и Николо Томазео,[15] тражећи путеве споразумевања Италијана и Јужних Словена, превасходно Срба. Обојица су, пак, очували снажну привржености српству и Србији као

[12] Visconti Venosta a Berio, D. Confidenziale S. N., 5. febbraio 1876, *Documenti Diplomatici Italiani*, Seconda Serie, *1870–1896*, Vol. VI, Roma 1982, 670–671.

[13] Leone Veronese, *Vicende e figure dell'irredentismo giuliano*, Trieste 1938, 255–256; Списак Поповићевих објављених радова дат је у: Enrico Brol, „Il giornalismo patriottico trentino in una lettera di Giovanni Prato", *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. XXXVIII, Fasc. III–IV (1951) 287.

[14] „Trieste e Imbriani. Uno scambio di lettere fra Eugenio Popovich e Sindaco", *Il Piccolo della sera*, Num. 1147, 31 luglio 1923; Bice Rizzi, „Cordoglio e manifestazioni nel Trentino per la morte di Vittorio Emanuele II", *Studi Trentini di scienze storiche*, Vol. XV, Fasc. II (1937) 128–131.

[15] Поводом смрти Сеизмит-Доде, Поповић је у листу *Diritto* 10. маја 1893. написао да се међу „најистакнутијим личностима које је Далмација дала Италији, у периоду од 1848. до 1870. налази Федерико Сеизмит–Дода, који, заједно с Томазеом и Антонием Бајамонтијем, твори најузвишеније тројство". A. Tamaro, *La Dalmatie*, 515.

Пијемонту свих Јужних Словена; Поповић д'Анђели и после 1918, упркос блискости са црногорском емиграцијом и пристајању уз Петровиће, а не Карађорђевиће.[16] Био је вишегодишњи члан Извршног савета удружења за Трст и Тренто у Риму (*Associazione Trento – Trieste di Roma*).[17] Познавао је лично или посредно преко три стотине најзначајнијих личности иредентистичког покрета у Италији, од времена позног Ризорђимента до 1918.[18] Промовисао је у Италији уздизање Кнежевине Црне Горе у ранг Краљевине, учешћем на свечаном пријему који је председник владе Томановић 30. августа 1910. приредио за италијанске, руске, српске и црногорске новинаре. У току јубиларних свечаности, допринео је организовању италијанске уметничке и привредне изложбе на Цетињу.[19] Преминуо је 3. априла 1931. у Трсту и сахрањен је на гробљу Св. Ане у Трсту.

У делу фонда који обухвата сачувану коресподенцију с преко седамсто италијанских политичара, јавних личности, новинара, револуционара, пријатеља, патриотских сабораца, а чији садржај посредно или непосредно упућује на Балканско полуострво, истиче се збирка 52 писма у фонду „Салваторе Барцилаи". Барцилаи је одржавао честе контакте са посланицима Србије у Риму.[20] Барцилаијева кореспонденција има историографску вредност, узме ли се у обзир његово политичко деловање у Доњем дому италијанског парламента (*Camera dei deputati*), касније и Сенату, његов анти-аустријанизам и залагање за одбрану српских интереса, нарочито у време Анексионе кризе, и заступање права Србије на поморску луку на Јадранском мору у пролеће 1913. У току Великог

[16] Eugenio Popovich et al., „A proposito di Titoli Montenegrini", *Rivista del Collegio Araldico* VI (1928) 301–303.

[17] „L'Associazione Trieste-Trento di Roma", *L'Indipendente*, Num. 7689, 30 marzo 1899.

[18] Eugenio Popovich, „Intorno allopera dei comitati triestini e istriani dal 1860 al 1915 nel Regno", in: *Atti del X Congresso tenutosi in Trieste il 9–10–11 aprile 1922*, Aquila degli Abruzzi 1923, 39–48.

[19] „L'unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico", *L'Indipendente*, Num. 204, 31 agosto 1910.

[20] У Поповићевом архиву сачувано је писмо којим Барцилаи Поповића обавештава да је 16. новембра 1908. хтео да посети тадашњег посланика Србије у Риму. Барцилаи је био непоколебљиви заговорник изласка Србије на Јадранско море, али се противио томе да већи део Албаније заузме српска војска у Првом балканском рату. CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 100, f. Barzilai Salvatore 1884–1915, N. doc. 1083. Државни архив Србије (у даљем тексту ДАС), Министарство Иностраних Дела, Политичко Одељење (у даљем тексту МИД ПО), 1912, микрофилм 378, X/691. (Ф-Х- П/6-VII, дос. VII, Пов. бр. 4006).

рата, српска влада је ценила србофилство Републиканске италијанске партије, чији је Барцилаи био најистакнутији члан, о чему сведочи један документ из 1915. године.[21] Подстакнут искуством путовања у престонице балканских држава 1891, Барцилаи је у парламенту 1892. напао министра спољних послова Бенедета Брина да Италија на Балкану попушта притисцима Немачке и Аустро–Угарске.[22]

У раду објављујемо неколико писама упућених Евгенију Поповићу, чији су аутори новинар, географ, публициста и дугогодишњи дописник више италијанских листова са Балкана Вико Мантегаца (1856–1934), сенатор, гроф, финансијски и грађевински предузимач и политичар Пјеро Фоскари (Piero Foscari) (1865–1923), новинар Карло Катапани (Carlo Cattapani) (1868–1925), у преводу на српски језик, без икаквих измена, уз поштовање подвучених речи у тексту, обележавање нечитких делова текста, поштовање система интерпункција и допуне изостављених делова речи.[23] Два Фоскаријева писма на италијанском језику (преостала три су у виду кратких порука на картама-посетницама, и остала су необјављена) објавио је Е. Масерати,[24] док је већи део Поповићеве преписке остао необјављен и недовољно примећен, како у италијанској тако и у српској историографији.

Писма су приређена према хронолошком принципу. Важност писама примарно проистиче из потребе аутора да контекстуализују простор Балкана за спољну, источну (*оријенталну*) политику Краљевине Италије и укажу на могућности уплива италијанске дипломатије и јавности у приближавање Србији и Црној Гори, кроз активну дипломатску акцију или научни рад, пошто је повезивање с овим земљама могло да

---

[21] ДАС, МИД ПО, 1915, микрофилм 477, XXVIII/370. (Ф-XXVIII 9, 10, 11, дос. VI, Пов. бр. 2279).

[22] Писмо које је Барцилаи упутио Поповићу уочи тог путовања није датирано, не садржи ни датум ни годину настанка. Садржај упућује на то да је писмо настало пре августа 1891. Годину дана раније, 1890, Барцилаи је изабран за посланика у италијанском парламенту, као први депутат уједињене Италије који је рођен у Трсту. CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 100, f. Barzilai Salvatore 1884–1915, N. doc. 8811/1098; Salvatore Barzilai, *La Vita Internazionale*, Firenze 1911, 376–377; *Atti Parlamentari, Discussioni, Camera dei Deputati Legislatura XVII, Tornata del 4 giugno 1892*, Vol. VI, *(del 23 marzo a 15 giugno 1892)*, Roma 1892, 8206–8126.

[23] Целокупна преписка с Барбаријем у Поповићевом фонду обухвата 31 писмо (период 1892–1925), са Мантегацом 49 (период 1896–1919), са Фоскаријем 5 (период 1903–1920), с Катапанијем 41 писмо (подфасцикла обухвата и Катапанијеве чланке у листу *Mattino* и *Roma* и другим листовима, које је Поповић сачувао, из периода 1913–1919).

[24] CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 105, f. Foscari Piero 1903–1920; Ennio Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896–1914): Albania e Montenegro tra Austria e Italia*, Udine 1981, 157–158.

помогне Италији да се ослободи притисака из Беча и умањи неповољне последице политичког савеза с Немачком и Аустро–Угарском. Извесна штурост података о Србији и Црној Гори, односно Балкану, проистиче из чињенице да је реч о приватној преписци, чији је садржај често такав да се подразумевало да аутори добро познају тему о којој говоре, али и из тога што је Поповић главни фокус стављао на ослобађање Трста и Истре.

Вико Мантегаца (Vico Mantegazza) (1856–1934) сматра се једним од најистакнутијих италијанских публициста, етнографа и истраживача Балканског полуострва.[25] Од 1886. до 1915. године неколико пута је организовао научне експедиције кроз Црну Гору, Србију, али и Бугарску, Румунију и Грчку, и боравио је у свим балканским престоницама. Као искусном научнику и експерту за балканска питања, Франческо Криспи му је 1896. поверио мисију да престолонаследнику Виторију Емануелу III обезбеди на Цетињу пристајање на удају принцезе црногорског двора Јелене Петровић. После те мисије објавио је политички и апологетски есеј и путопис о Црној Гори.[26] Мантегаца је био противник Тројног савеза и заговорник осамостаљивања Италије од Аустроугарске. Одлуком краља Петра I Карађорђевића, због заслуга постигнутих у сфери научног и политичког зближавања Србије и Италије, марта 1906. одликован је Орденом Белог орла III степена.[27] Из једног писма Поповића Мантегаци из фебруара 1911. види се да је Поповић италијанском географу помагао да добије Орден књаза Данила I степена.[28] Мантегаца је био гласовит противник анексије Босне и Херцеговине 1908, а одржавао је, поред многих угледних српских научника и политичара, и пријатељство с Милованом Миловановићем.[29]

---

[25] Литература и подаци о Мантегаци су разноврсни. Упућујемо само на неколико радова: Glauco Licata, *Storia del Corriere della sera*, Milano 1976, 606; Marco Dogo, *La dinamite e la mezzaluna. La questione macedone nella pubblicista italiana (1903–1908)*, Udine 1983, 70–72.

[26] V. Mantegazza, *Al Montenegro*. *Note ed impressioni*, 41–42. В.: Вико Мантегаца, *У Црној Гори: биљешке и утисци*, Подгорица 2008.

[27] ДАС, МИД ПО, 1906, микрофилм 299, VI/47. – (Ф-VI-О/15/-1-7, дос. I, Пов. бр. 567).

[28] CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 107, f. Mantegazza Vico 1896–1919, sf. s.d., N. doc. 7916.

[29] Мантегаца је у писму од 13. новембра 1910, неколико месеци пред посету краља Петра Карађорђевића Риму, Миловановићу нудио своје услуге око организовања српског уметничког павиљона у Риму и стручну помоћ у корист јачања привредних односа Србије и Италије. Мантегаца је подсетио Миловановића да је наштетио сопственој новинарској каријери 1908. године, када се разишао с гледиштима појединих листова, како би држао разне конференције и предавања у корист Србије и српске националне идеје, „у земљи у којој се веома мало зна о Србији". Мантегаца је својеврсно италијанско „незнање" о Србији доживљавао као лични пораз. Поменуо је и њихов

Фоскаријева писма Евгенију Поповићу сведоче о монополу италијанске привредне и финансијске моћи у Црној Гори, који је утемељен настанком Италијанско-црногорског привредног друштва (*Sindicato italo-montenegrino*) (синдиката), основаног јануара 1903. у Венецији, а прва привредна делатност Друштва била је изградња железничке мреже у Црној Гори, од Скадарског језера до Јадранског мора, и успостављање монопола над трговином дувана. Синдикат је основао Фоскари, поставши њен председник, заједно с грофом и индустријалцем Ђузепеом Волпијем (1877–1947).[30] Италијанско друштво прерашће у *Барско друштво* (*Compagnia di Antivari*), највеће иностранo привредно концесионарско предузеће у Црној Гори почетком 20. века.[31] *Барско Друштво* било је привредно деоничарско друштво са капиталом *Трговачке банке Италије* (*Banca Commerciale Italiana*), основано у Милану 1905. Оно се обавезало уговором са црногорском владом да обезбеди половину средстава за изградњу железнице и успостављање путничко-трговачке пловидбе на Скадарском језеру.[32] Занимљиво је да српска дипломатија није безрезервно веровала Волпијевом иредентизму, идеологији коју је испољавао и Фоскари.[33] Поред Барског друштва, утицај Италије на источној обали Јадранског мора и на Балкану ширио се и преко Трговачког италијанског музеја у Скадру (Museo commerciale italiano) којим је руководио Фоскари, на шта је аустро–угарска влада гледала с неповерењем.[34] Наиме, Фоскари је припадао Италијанској националистичкој странци (*Associazione Nazionalista Italiana*, ANI). Своја гледишта црпео је из хибридне идеолошке конструкције модерног италијанског национализма о обнови поморске, политичке и културне моћи Serenissim–е. Размишљања о Далмацији сакупио је у пропагандну брошуру *Salviamo Dalmazia!* (*Сачувајмо Далмацију!*).[35] Упркос јаком анимозитету

заједнички сусрет у Бечу 1906. године. ДАС, Лични фонд Милована Миловановића (ММ), Ф-32, 1910, бр. док. 609-613/258-260.

[30] *Carte d'Archivio. Piero Foscari. Inventario*, a cura di Giorgetta Bonfiglio Dosio, Venezia 1984, 116–117, 120–122, 126–127.

[31] Mario Dassovich*, I molti problemi dell'Italia al confine orientale. Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini – Pašić (1866–1929)*, Vol. I, Udine 2006, 144.

[32] Међу оснивачима комитета били су, поред Фоскарија, сенатор инжењер Роберто Паганини, инжењер Витторио Отоленги, гроф сенатор Николо Пападополи Алдобрандини, гроф Руђеро Реведин. E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896–1914)*, 143–145; Vico Mantegazza, *L'Albania*, Roma 1912, 65–68.

[33] ДАС, МИД, ПО, 1912, микрофилм 379, X/731 (Ф-X, П/6-VII, Пов. бр. 4115).

[34] „L'irredentismo anche a Scutari", *ll Piccolo della sera*, Num. 11835, 11 giugno 1914.

[35] Фоскари је сматрао да је Далмација угрожена „аустро-хрватским прогоном Италијана", британско-француском политиком и „претензијама Србије". Piero Foscari, *Salviamo la Dalmazia!*, Roma 1916, 4–7.

према југословенској пропаганди, Фоскари је одржавао блиске контакте са српским политичарима.[36]

Евгеније Барбарић (Eugenio Barbarich) (1863–1931) био је војни теоретичар, публициста и генерал италијанске војске, аутор неколико дела из војне историје и војне теорије посвећених Србији и Албанији, уредник листова *Nuova Rivista Militare* и *Rassegna dell'Esercito Italiano*. Црну Гору је посетио први пут 1896.[37] Објавио је мноштво радова о Србији и Балкану, а у преписци с Поповићем често је тражио информације о путевима и инфраструктури у Црној Гори и Албанији.[38]

Гроф Карло (Умберто) Катапани (Carlo Cattapani) (1868–1925) из Мантове, авантуриста, сликар и професор права,[39] у својству дописника напуљског листа *Il Mattino* провео је неколико месеци у Црној Гори, од јесени 1912. до пролећа 1913, током Првог балканског рата, као начелник медицинске санитетске службе италијанског Црвеног крста за помоћ рањенима. Претходно је боравио у Црној Гори, у својству дописника из Напуља и у пролеће (мај–јун) 1911. године. Ценио је Поповићево пријатељство и информације које му је давао из Рима, док је као дописник обилазио Цетиње, Скадар и друга места где су се налазиле избеглице из Албаније. Штавише, генерал Мартиновић именовао је командира Катапанија 24. априла 1913. начелником штаба у својој дивизији, због запажене улоге у заузимању Скадра.[40] За учињене заслуге, Катапанију је понуђено високо одликовање црногорске војске, Орден кнеза Данила I степена, али је то одбио. Међутим, на Катапанијев предлог, Црна Гора

[36] Довољно је подсетити да је, заједно с Барцилаијем и Еуђенијом Кјезом (Eugenio Chiesa) учествовао у поздравном дочеку министра унутрашњих дела Србије, Љубе Јовановића, 25. септембра 1918, у Риму, заједно са посланством Краљевине Србије, у чију сврху је генерални комесар за аеронаутику Италије организовао свечани доручак, на којем је Барцилаи хвалио допринос српског народа победи у рату. *Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia*, Num. 227, 26 settembre 1918, 2768.

[37] Eugenio Barbarich, „Alcune note sull'esercito del Montenegro. Appunti del viaggio", *Rivista Militare Italiana*, Dispensa IV (1897) 269–283.

[38] Најважнија Барбарићева дела посвећена Србији и односима држава на Балкану: Eugenio Barbarich, *La Guerra serbo-bulgara nel 1885. Le operazioni nei Kodza Balkan*, Torino 1894; idem, *Considerazioni sulla guerra serbo-bulgara nel 1885. Operazioni per l'investimento ed assedio di Viddino*, Roma 1898; idem, *Per l'altra riva dell'Adriatico. Con uno schizzo delle comunicazioni trasversali balcaniche*, Roma 1904; idem, *Albania (monografia antropogeografica)*, Roma 1905; idem, „Per una ferrovia albano-macedone", *Nuova Antologia*, Serie V, Vol. CXXXIX (1909) 293–311.

[39] „Avventure del marchese di Cordova", *La Lettura. Rivista mensile del Corriere della sera*, Anno III, Num. 3 (1903) 280–284.

[40] Guelfo Civinini, „Il mistero della resa di Scutari. Ammutinamenti in città?", *Corriere della sera*, Num. 115, 26 aprile 1913; „La spedizione sanitaria meridionale ritorna nei Balcani", *Il Policlinico (Sezione Pratica)*, Anno XX, Fasc. 5 (1913) 187.

је одликовала Едуарда Скарфоља (Eduardo Scarfoglio) (1860–1917), директора листа *Mattino*, због помоћи у организацији слања медицинске помоћи.[41] Катапани је на почетку Првог светског рата апеловао, после разговора с отправником послова Србије Љубом Михајловићем у Риму, да италијанска штампа темељније и прецизније извештава о узроцима српско-аустријског сукоба и да Италија омогући велико словенско уједињење на Балкану, јер је аустро–угарска „опасна" политика почивала на томе да интереси балканских народа, нарочито „католичких Шкипетара" буду супротстављени италијанским.[42]

[41] CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 102, f. Cattapani Carlo 1912–1919, sf. Articoli di giornale 1913–1914 s.d.

[42] CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b.102, f. Cattapani Carlo 1912–1919, f. Articoli di giornale 1913–1914 s.d; Carlo Cattapani, „Retroscena di politica internazionale", *Roma Giornale politico quotidiano*, Num. 144, 26–27 maggio 1914.

1.

VICO MANTEGAZZA A EUGENIO POPOVICH
Pegli, 24. 2. [1]902

Carissimo,

Tanto per far qualcosa – ti prego però di non dirlo per ora – vado a Belgrado e a Sofia. Forse dopo, farò una punta a Cettigne. Vado assolutamente en touriste, salvo a vedere dopo, se posso, dalle note che prenderò cavar fuori un libro. Con te non faccio molti complimenti, e, contando sulla tua bontà, vengo subito allo scopo di questa mia. Bisognerebbe che tu, a volta di corriere, come mio tristi altra volta andassi un certo numero di lettere, basta anzi qualche carta da visita, di presentazione per Belgrado. So che hai una terribile pigrizia… per iscrivere agli amici, ma spero non rifiuterai questo piacere all'amico tuo e dei serbi. Bisognerebbe proprio la facessi questa forza, di mandarmi subito queste presentazioni – e più me ne mandi meglio è. Bastano delle carte di visita… Bastano delle carte di visita... non c'è bisogno lunga lettere!

Per lo stesso scopo di telegrafare ai di darmi l'indirizzo attuale dell'ex ministro di Serbia Vesnic... Puoi farmi dare qualche lettera anche dal ministro attuale di Serbia?

Scusami, ma oltre la fretta, tu capisci, che a non venire a Roma per procurarmi queste lettere, risparmio qualche centinaio di lire. E siccome è sempre un viaggio e costa, non è cosa disprezzabile.

Desidererei tanto di fare una di quelle lunghe chiacchierate che facevamo una volta! Ma, spero venire a Roma al mio ritorno.

Ti prego vivissima mente di mandare subito questa presentazione – e grazie vive.

Tuo Vico Mantegazza.

Indirizzo: Pegli (Riviera di Genova)

P.S. Dai giornali avveduto che qualcuno aveva fatto credere che tu lasciavi la carica – e ho veduto la smentita. C'è ancora qualcuno – anche alla Consulta – forse che ti fa la guerra?...

Ti ho telegrafato scrivo da Milano nulla domani. Sono a Pegli – e ti prego di scrivere e telegrafare a Pegli.

ВИКО МАНТЕГАЦА ЕВГЕНИЈУ ПОПОВИЋУ [1902][43]
Пељи, 24.2. [1]902

Најдражи,

Све то се догодило како бих нешто предузео – али молим те да о томе за сада не говориш – идем у Београд и Софију. А после ћу, можда, отићи и на Цетиње. Идем искључиво *en touriste*, а после ћу, ако будем могао, из онога што будем прикупио, видети да ли ћу моћи да саставим једну књигу. Са тобом сам увек потпуно искрен, и, рачунајући на твоју доброту, лако могу да остварим оно што сам намеравао. Као што си у својству посредника пренео раније одређени број писама, сада би ми била довољна једна препорука за Београд. Знам да те замара да пишеш пријатељима... али надам се да нећеш одбити ову молбу твом пријатељу и Србима. Требало би да начиниш тај напор да ми одмах пошаљеш те препоруке– и што ми их више пошаљеш, то је боље. Довољне су визиткарте. Довољне су визиткарте... није потребно да пишеш дуга писма!

У исту сврху ти телеграфишем да ми даш садашњу адресу бившег посланика Србије Веснића... Можеш ли да ми набавиш нека писма и од садашњег посланика Србије?

Извињавам се, али поред журбе, разумеш да тиме што не долазим у Рим по ова писма, штедим по неколико стотина лира. А пошто је увек реч о путовању и које кошта, то није нешто што би било за презир.

Волео бих да поново водимо дуге разговоре које смо раније имали! Али, надам се да ћу по повратку доћи у Рим.

Искрено те молим да одмах пошаљеш ову презентацију – и хвала ти много.

Твој Вико Мантегаца

Адреса: Пељи (Ривијера Ђенова)

П. С. Приметио сам из новина да је неко навео да се изнедри утисак како напушташ функцију – видео сам деманти. Постоји ли можда још неко – чак и у Консулти – ко ратује против тебе?...

Телеграфисао сам ти и пишем из Милана, сутра ништа. Ја сам у Пељију – и молим те, пиши и телеграфиши у Пељи.

CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 107, f. Mantegazza Vico 1896–1919, N. doc. 7406/8156

[43] Ово писмо фрагментарно наводи историчар Ђорђо Матиоли. Giorgio Mattioli, „Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza a la connassiance de l'histoire et des questions des pays de l'Europe du Sud-est en Italie entre la fin du XIXéme et le debut du XXéme siècle", *Balcanica* XXIV (1993) 87–93.

2.

VICO MANTEGAZZA A EUGENIO POPOVICH
Bovisso – Mombello (Lombardia)

Mercoledì 11

Carissimo,

hai ricevuto un opuscolo sul modo col quale si fa la politica coloniale alla Consulta? Questa volta l'opportunità era quella e vedi che po' po' di roba vien fuori.

Qualche cosa di simile voglio fare presto a proposito delle nostre relazioni con l'Austria e della politica che fa il Malvano – e spero mi aiuterai. Perché vorrei vedere di fare un colpo che colpisse… Degli elementi mio raccolto – ma bisogno ancora di qualcosa che possa fare effetto – possa avere l'aria di mezza rivelazione. Il Tittoni come avrai veduto ha finito per domandare senso [ ] all'Austra...

A proposito, che avrei bisogno anche di uno scritto tuo che hai pubblicato parecchi anni or sono. Trieste Trento innanzi alla diplomazia. Me lo può mandare? E mi può far mandare dal Baldacci l'opuscolo suo L'Italia e la questione albanese? Te ne sarei molto grato.

Hai avuto più notizia del Foscari? Sai che è tornato? E posto che sei stato così buono da parlargli secondo quanto stabilissimo, potresti con un rigo rammentargli la cosa? So che tu scrivi poco… Ma spero farai un'eccezione per l'antico amico tuo

Vico Mantegazza

ВИКО МАНТЕГАЦА ЕВГЕНИЈУ ПОПОВИЋУ [1899–1907][44]

Бовисо – Момбело (Ломбардија)

среда 11

[44] Није могуће прецизно одредити годину настанка писма. Мантегаца у писму спомиње брошуру ботаничара и етногеографа Антонија Балдачија (1863–1944) (Antonio Baldacci, *L'Italia e la questione albanese*, Firenze 1899), која је објављена 1899. у Фиренци.

Најдражи,

Да ли си у Консулти добио памфлет о томе како се спроводи колонијална политика? Овог пута је била прилика за то, да видите какве ће ствари мало-помало из тога произићи.

Желим ускоро да урадим нешто слично поводом питања наших односа са Аустријом и Малванове[45] политике – те се надам да ћеш ми помоћи. Зато што бих желео да видим како бисмо извели нешто што би заиста имало сврху... Од овога што сам прикупио, а реч је о мојој збирци – али, потребно је још нешто што би дало на већој тежини –и што би могло да изгледа као неко полуоткриће. Титони је, као што си могао да видиш, на крају дао за право [нечитко] Аустрији...

Узгред, био би ми потребан и твој спис који си објавио пре неколико година, Трст и Тренто пред дипломатијом. Можеш ли да ми га пошаљеш? И можеш ли натерати Балдачија да ми пошаље његову брошуру *Италија и албанско питање*? Био бих веома захвалан.

Да ли си чуо нешто више о Фоскарију? Знаш ли да ли се вратио? Пошто си био довољно добар да разговараш с њим према ономе што смо установили, да ли би могао да га подсетиш на ствар? Знам да мало пишеш... Али надам се да ћеш направити изузетак за свог старог пријатеља

Вико Мантегаца

CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 107, f. Mantegazza Vico 1896–1919, N. doc. 7406/8164.

[45] Ђакомо Малвано (Giacomo Malvano) (1841–1922) дугогодишњи секретар у Министарству спољних послова Италије, дипломата и политичар. Државни секретар италијанског Министарства спољних послова од 1896. до 1907; из овог раздобља највероватније потиче поменуто Мантегацино писмо. Поповић је с њим био у блиским односима.

3.

VICO MANTEGAZZA A EUGENIO POPOVICH
Caro Popovich

Seguito a pensare alla porcheria – che ti fanno e come ti ho detto. Sono qui a tua disposizione. Ma non potresti fare qualche cosa. Ma che assicuro che anch'io in un altro ambiente sono così. Stanno di una lotta impari per sostenere il mio paese contro questa gente così servile. Tu mi hai fatto delle confidenze – ed io te ne faccia a mia volta. Qui, siccome io non voglio pagare a cambiare dalla mattina alla sera – perché non sono mestierante come tutti quelli che sono in auge – mi fanno una lotta a coltello, di tutte le ore, con tutti i mezzi sleali che hanno sempre a disposizione quelli che governano. Io tengo testa, ma ti dico, sono stanco e vagheggio ormai l'ideale di potere un giorno ritirarmi da questo pandemonio dove bisogna essere della gentaglia per aver fortuna.

Ho cominciato a scrivere dei libri – appunto per prepararmi a poter un giorno più o meno lontano abbandonare il giornalismo, dove l'ambiente non è proprio più respirabile. Essi ho insistito perché tu parlassi di me al Tomassovich [ ] e mi preparasse un po' il terreno e perché – come ti ho detto è una confidenza che ti tieni – vorrei preparassi per un poco [ ] il terreno a dell'altro. Questa gente che è ora al governo non sarà eterna. Ed io vagheggio, quello per cui era già corsa qualche parola sotto il cessato gabinetto, di andare console o viceconsole anche in un posto molto modesto – ma da guadagnare quel tanto che basti e non star più in questo pandemonio.

Per questo sono e potranno essere titoli quando con altra gente se ne presenterà l'occasione: libri con un certo carattere politico, le decorazioni [ ], forse anno – ben inteso con altra gente – 20 anni di giornalismo onesto.

Il Tomassovich [ ]. Da quello che vedo sui giornali resterà a Roma ancora qualche giorno. Io vorrei – e lo domando a un amico – che tu gli parlassi con un certo calore di questo mio proposito di andare a passare qualche tempo in Serbia per fare un libro sul genere del Montenegro intitolato per esempio: La patria serba, salvo a cambiare, per volgarizzare per popolarizzare l'idea e la conoscenza della questione ignorata dal nostro paese che di queste questioni non sa nulla di nulla.

Una certa notorietà – non andiamo a cercare se a torto o a ragione – per questo genere di lavori il mio nome lo ha e credo che potrei rendere un servigio e fare una cosa buona – un libro che con un po' di malizia e di mestiere – l'unico merito che io possa avere – di farmi leggere. Qui a Firenze intanto, come ho già fatto per l'arrivo a Roma, quando viene cercherò più che mai di far sapere quali nobili ideali ha portato questo popolo che potea avere una

grande parte nei futuri avvenimenti. E per quel programma personale di cui ti parlava – non fu vanità che non me ne importa proprio nulla, ti son grato se dopo aver scritto sempre con tanto [ ] e col giusto entusiasmo sui serbi dal Tomassovich ottenessi che mi desse una decorazione serba. Tu sei troppo uomo di mondo, e dopo quello che ti ho detto, capita il perché ti chiedo questo favore. È un programma che voglio sviluppare per levarmi da questo ambagio [ ]e anche questo giova.

Tu hai parlato con me con tanta [ ] ed è con cordiale franchezza che mi hai spinto a fare altrettanto. Ma che tu possa o no fare il piacere che ti domando della tua intenzione buona per me non dubito. Quando l'opera mia potesse esserti utile – come ti ho detto sto rimpiangendo di non averti frequentato prima – disponi liberamente.

Intanto puoi forse facilitarti una visita al Tomassovich quando viene qui.

Voglio bene e ossequi alla tua gentile figliuola.

Tuo Vico.

Le tue carte – contanto venire a Roma prima di Natale – te le porterò io stesso.

ВИКО МАНТЕГАЦА ЕВГЕНИЈУ ПОПОВИЋУ [1908][46]

Драги Поповићу,

Настављам да размишљам о свињарији коју ти припрема и као што сам ти већ рекао – ту сам, на располагању сам ти. Али, ниси могао ништа да урадиш. И уверавам те да бих, у сличној ситуацији, једнако поступио и ја. Они су у неравноправној борби да би подржали моју земљу против тог тако сервилног света. Ти си ми се поверио, а сада ти се ја поверавам. Овде, како немам никакву жељу да себе кажњавам и мењам се од јутра до сутра, зато што нисам плаћеник попут оних који раде све да би били познати, стално ме крвнички нападају, свим могућим средствима којима располажу они који владају.

Почео сам да пишем књиге – управо да бих се припремио да једног дана могу да напустим новинарство, у чијој атмосфери више није

[46] Писмо није датирано. Из анализе садржаја може се изнети претпоставка да је писано после 25. октобра 1908, када је Лазар Томановић, председник владе Црне Горе, дошао у Рим, у званичну посету Италији, где се, између осталог, сусрео и с Евгенијем Поповићем.

могуће слободно дисати. По њима, ја сам захтевао да ти говориш о мени Томановићу [нечитко] и да ми помало припремиш терен и зато што сам ја желео не само да припремим терен већ и нешто друго – а као што сам ти рекао, ово ти пишем у поверењу [нечитко]. Ови људи који су сада у власти неће вечно владати. Оклевам, а у вези с тим већ су се прочула нека мишљења из поменутог кабинета, да ћу постати конзул или вицеконзул, чак и на врло скромном месту – али, сасвим довољно да зарадим колико треба и не будем више у овом свеопштем паклу.

Управо због овога постоје, а и моћи ће да постоје наименовања, онда када се неким другим људима буде за то указала прилика: књиге које би имале одређен политички карактер, одликовања [нечитко], можда отуда што је, подразумевајући односе с другим људима, ту било речи о 20 година поштеног новинарства.

Томановић [нечитко] Колико видим у новинама, он ће остати у Риму још неколико дана. Волео бих – и то питам једног пријатеља – да му са извесном топлином говориш о мојој намери да одем и проведем неко време у Србији, како бих написао књигу са црногорском тематиком, под насловом, на пример: Српска отаџбина, како би, за промену, проширили и популарисали идеју и познавање проблематике коју игнорише наша држава, која иначе о тим питањима не зна ништа.[47] Не могу да не запазим, а нећемо сада гледати да ли је то исправно или погрешно – за ову врсту посла је довољно моје име, и верујем да бих ја могао да урадим нешто

[47] Мантегаца је често у својим радовима, нарочито након путовања по Старој Србији у пролеће 1903, указивао на то да италијанска дипломатија није упућена у политичка збивања на Балкану, да не обраћа пажњу на успостављање и развијање својих конзулата и обавештајне мреже у тим областима. Ђовани Силини (Giovanni Silini), председник (директор) Италијанске трговачке агенције у Београду од 11. септембра 1890, која ће прерасти у Италијанско-српско трговачко друштво (Società commerciale italo-serba), жалио се да је „шокиран" општим италијанским географским и културолошким „непознавањем Србије", непостојањем италијанско-српског речника и квалитетних граматичко-филолошких приручника. Констатовао је да је „запрепашћујуће" да се Србија у италијанској јавности своди на место „до којег се долази Црвеним морем", те да о привредним, демографским и културним потенцијалима Србије, земље географски блиске Италији, у Италији није ништа познато. Похвалио је политику Криспијеве владе на оснивању секуларних (лаичких) италијанских школа на Оријенту и балансирања владе *Sinistra Storica* између Беча и Париза, као потрагу за независном италијанском спољном политиком. Giovanni Silini, „Concordia d'opinioni", *La Patria del Friuli*, Num. 303, 20 dicembre 1889; „Corte d'Appello di Genova", *Temi Genovese. Raccolta di Giurisprudenza. Collezione ordinate della Giurisprudenza della Corte d'Apello di Genova e di tutta la Giurisprudenza Commerciale Italiana*, Vol. XI (1899) 299–301.

корисно и учиним нешто добро –да саставим књигу, не без извесне дозе малициозности, али уз сву вештину коју поседујем; једина потврда коју бих могао да имам била би да се та књига чита. Међутим, овде у Фиренци, као што сам већ урадио када сам дошао у Рим, када дође тренутак, настојаћу више него икад да се чује о тим племенитим идеалима за које се залаже овај народ, који може да има велику улогу у будућим догађајима. Управо због тог личног плана о коме ти је причао – а није таштина када ти кажем да ме уопште и не занима, пошто сам писао са толико [нечитко] и са искреним ентузијазмом о Србима, био бих ти захвалан, када би ти поразговарао са Томановићем да ми се додели српско одликовање. Ти си превише светски човек, и након онога што сам ти рекао, постаје јасно зашто те молим за ову услугу. То је план који бих желео да остварим како бих се извукао из ове срамоте [нечитко] и после би ми лакнуло.

Ти си разговарао са мном с толиким [нечитко] и с таквом срдачном искреношћу да си ме подстакао да и ја разговарам на исти начин с тобом. Али да ли ћеш ти моћи или не да ми учиниш ову услугу за коју те молим, то никако не доводи у сумњу твоју добру намеру да то урадиш. У којој мери би ти мој рад могао бити од користи – као што сам ти и рекао, кајем се што те нисам раније посетио – располажи њиме слободно.

У међувремену, можда можеш олакшати посету Томановићу када будеш дошао овде.

Волим и поштујем Твоју љубазну ћерку.

Твој Вико

CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 107, f. Mantegazza Vico 1896–1919, sf. s.d, N. doc. 7850/8188.

4.

PIERO FOSCARI A EUGENIO POPOVICH

Venezia, 1 luglio 1904

Gentilissimo Commendatore,

Fra una gita d'urgenza a Triste donde arrivo e un'altra a Belluno per dove parte mi decido a scriverle per non ritardare più oltre e pregandola a scusarmi anzi del ritardo oltre che della fretta.

In questo momento ricevo per di più una seconda cortesissima sua lettera che mi mortifica maggiormente prevenendo la doverosa mia risposta alla prima. Cosa però mi dispensa altresì di prolungare ancora da parte mia il doloroso episodio epistolare. Creda, egregio Commendatore, che tanto io che Volpi siamo immuni da colpa almeno per la mancata visita nell'ultima gita costì. Costretti a venire d'urgenza e obbligati ritornare al più presto a Venezia dove ci attendeva il Miuscovitch per una seduta del Monopolio, abbiamo dovuto far miracoli in sole ventiquattr'ore. Dovemmo vedere mezzo mondo ed Ella che sa cosa sia Roma e cosa sieno specialmente i Ministeri e i Ministri italiani può immaginarsi che non avemmo un minuto di requie.

Eppure pensammo più volte a Lei e sperammo sempre di poter trovare un ritaglio di tempo per portarle un saluto. Da parte mia poi non era soltanto il desiderio di salutare anche uno dei miei cari maestri d'apostolato pro Adriatico e pro Italia irredenta ma anche l'interesse di rivolgerle in proposito qualche preghiera. Una anzi mi permetto di farle. Potrebbe prestarmi per brevissimo tempo quanto Ella ha scritto e quanto possedesse circa Pelagosa? Vorrei sollevare ancora una volta tale questione colla stampa in vari punti d'Italia e farla riportare in Parlamento.

Le sarei gratissimo se altrettanto facesse per qualche altra questione particolare sull'Adriatico e in generale su questioni non ancora risolute fra noi e l'Austria. Bisogna ormai continuare la campagna in tutti i modi per rendere sempre più necessario l'aumento dei fondi al nostro esercito e alla nostra flotta. molti occhi furono chiusi sinora si sono già aperti e sta ormai entrando nella coscienza nazionale la fatalità d'una guerra forse non lontana fra noi e l'Austria. Prepariamoci per carità e stimolando a preparare le armi lavoriamo tutti a preparare gli animi. E lavoriamo contemporaneamente sull'altra sponda. Parecchio cammino si è già fatto e qualche nuova importante tappa è prossima.

Con devozione mi creda
Aff. P. Foscari
Grazie infinite per i tuoi auguri che ricambio.

ПЈЕРО ФОСКАРИ ЕВГЕНИЈУ ПОПОВИЋУ

Венеција 1. јул 1904.

Многопоштовани г. Уредниче,

Између хитног путовања у Трст из којег пристижем и другог у Белуно у који идем, одлучујем да Вам пишем, како не бих више одлагао, и молим Вас да ме извините за кашњење као и за журбу. У овом тренутку добијам и друго веома љубазно писмо од Вас које ме тера на стид далеко више јер ме спречава да Вам љубазно дам одговор на прво. Ово је оно што ме, међутим, приморава да наставим сам ово болно дописивање. Верујте ми, поштовани Уредниче, да ни ја ни Волпи нисмо ништа погрешили, барем не зато што смо током последњег путовања пропустили да Вас посетимо. Принуђени да хитно дођемо и приморани да се што пре вратимо у Венецију, где нас је Мијушковић чекао на седници Монопола, морали смо да направимо чудо за само двадесет четири сата. Морали смо да видимо пола света, а Ви, који знате шта је Рим, а посебно шта су италијанска министарства и министри, можете замислити како нисмо имали ни минута одмора.

Ипак, неколико пута смо мислили на Вас и увек смо се надали да ћемо успети да нађемо делић времена да Вас поздравимо. С моје стране, дакле, није била реч о жељи да поздравим једног од мени драгих учитеља за про-Јадранску и про-италијанску иредентистичку ствар, већ и интересовање да Вам тим поводом упутим неколико молби. Заиста, узимам себи слободу да упутим једну. Можете ли да ми позајмите на кратко оно што сте написали и што сте имали о Пељешцу? Желео бих још једном да поставим ово питање новинарима у разним деловима Италије и да га вратим у парламент.

Био бих вам веома захвалан ако бисте то урадили и поводом било ког другог појединачног питања о Јадрану и уопштено, поводом свих питања која још нису решена између нас и Аустрије. Морамо сада да наставимо кампању, на сваки могући начин, како бисмо учинили још

потребнијим повећање средстава за нашу војску и нашу флоту. Многе заклопљене очи сада су се отвориле, и већ у националну свест улази неизбежност скорашњег рата између нас и Аустрије. За име Бога, хајде да се припремимо и, охрабрујући се, да се наоружамо, хајде да сви порадимо на припреми нашег духа. Порадимо истовремено и на другој обали. Већ је направљен велики напредак и неке нове важне прекретнице су близу.

Са преданошћу, у поверењу
Најоданији П. Фоскари

Хвала Вам много на лепим жељама на које Вам узвраћам.

CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b.105, f. Foscari Piero 1903–1920, N. doc. 8521/5515

5.

CARLO CATTAPANI A EUGENIO POPOVICH

Carlo Cattapani, Nocera Inferiore

25 giugno 1914

Carissimo Amico

sono dolente che ogni tanto lo secchino con delle circolati, ma le assicuro che ciò è fatto puramente perché essendo probabilmente il suo nome fra le liste delle persone notevoli di prammatica le mandino la solita carta circolare.

Io spero non si ripeterà più e ne parlerò perché apprezzo e comprendo interamente tutte le delicatezze della sua posizione.

Sto seguendo ansiosamente gli avvenimenti in Albania, che vanno svolgendosi esattamente come era prevedibile.

Dio scampi il profondamente illuso principe da un brutto fato!

Avrà letto l'articolo mio sul Roma? Quando prima ne pubblicherò un altro propugnando la stessa idea che lo stesso Rastignac sosteneva nella Tribuna cioè le fatali divisioni dell'Albania, col conseguente assegnamento di Scutari al Montenegro.

Ciò deve arrivare e già si delinea sull'orizzonte perché è fatale che sia così.

In Italia pare si comincino ad accorgere di aver fatto degli errori e pare si corra ai rimedi.

però se lei mi consigliera di non scriverne, io non fiaterò, ma io credo sia nell'interesse dell'Italia un Montenegro forte ed indipendente o non una Serbia che lo assorba.

Il Re trovasi a Venezia.

Può dirmi se si avvicinerà?

E dove andrà? E quando starà a Venezia perché se rimane ancora in Italia coglierei l'occasione di andare a rinnovargli la mia devozione e lealtà.

Spero sempre che lei trovi il tempo di venire con noi che lo rammentiamo sempre.

S'abbia intanto i miei ossequi rispettosi ed affettuosi abbracci sul suo affettuoso amico.

Rispettosamente

Carlo Cattapani

КАРЛО КАТАПАНИ ЕВГЕНИЈУ ПОПОВИЋУ

Ночера Инфериоре
25. јун 1914.

Најдражи Пријатељу,

Жао ми је што Вам времена на време досађујуј циркуларним писмима, али уверавам Вас, то је урађено из простог разлога што се Ваше име налази на списковима угледних личности, па Вам шаљу уобичајено циркуларно писмо.

Надам се да се то неће поновити и о томе више нећу говорити јер у потпуности ценим и разумем све деликатности Вашег положаја.

Са зебњом пратим догађаје у Албанији, који се одвијају баш онако како је и било предвиђено.

Нека Бог сачува дубоко залудног принца од злехуде судбине!

Да ли сте прочитали мој чланак у *Риму*? Када најпре будем објавио још један, залажући се за мишљење које је Растињак изнео у *Трибуни*,[48] то ће бити идеја о кобној подели Албаније, која би за последицу имала додељивање Скадра Црној Гори.

То мора уследити и то се већ оцртава на хоризонту, пошто је неизбежно да буде тако.

У Италији изгледа почињу да увиђају да су направили грешке и изгледа да журе да их исправе.

[48] Алузија на серије чланака које је у римској *Трибуни* (*La Tribuna*) с пролећа 1914. објављивао најпознатији уредник и колумниста ових новина, адвокат Винченцо Морело (Vincenzo Morello) (1860–1933), под псеудонимом *Растињак*, противник поделе Албаније између Србије и Грчке, и додељивања Скадра Црној Гори, и критичар екстремних славенофилских ставова дела италијанске штампе, као и „претераних" аспирација Србије на Јадранско море, услед чега је завредео пажњу српске дипломатије у лето 1913. Због аустроугарске пропаганде у Албанији, довођења принца Вилхелма од Вида на албански престо и слабљења италијанских позиција у Албанији, привремено је постао тихи заговорник постепене обнове савезништва са Србијом и Црном Гором. Међутим, касније је, крајем 1914, наставио да српске и грчке аспирације дефинише као „империјализам опасан по италијанске интересе". Silvio Ghelli, *Austria nemica: ricatti degli Absburgo. Gli ultimi anni della Triplice. L'Adriatico e l'Albania*, Milano 1916, 344–345; Rastignac, *L'Adriatico senza pace*, Milano 1919, 29–33; „Rassegna dei quotidiani", *Rassegna Contemporanea*, Anno VII, Fasc. XXII (1914) 449–450.

Међутим, уколико ми саветујете да на ову тему не пишем, нећу проговорити ни реч, али верујем да је у интересу Италије да има јаку и независну Црну Гору, односно не Србију која би је припојила себи.

Краљ је у Венецији.[49]

Можете ли ми рећи да ли ће се кретати куд ближе?

Куда ће ићи? Када буде у Венецији, под условом да и даље остане у Италији, искористио бих прилику да одем и обновим своју привржености лојалност њему.

Надам се да ћете наћи времена да пођете с нама, којег се увек радо присећамо.

У међувремену, примите моје поздраве с поштовањем и нежни загрљај за мог драгог пријатеља,

С поштовањем,
Карло Катапани

CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich, b. 102, f. Cattapani Carlo 1912–1919, N. doc. 10992.

[49] Краљ Никола I Петровић присуствовао је 21. јуна 1914. авијатичарским манифестацијама у Венецији. „Re Nicola a Venezia assiste al cerchio della morte in aeroplano", *Corriere della sera*, Num. 170, 22 giugno 1914.

6.

EUGENIO BARBARICH A EUGENIO POPOVICH

Palermo, 8 marzo 1908

Gentilissimo Commendatore!

La ringrazio di vero cuore per la di Lei cartolina, conferma ancora una volta la di Lei cara ed affettuosa amicizia, che io ricambio dal profondo dell'anima.

Ora che le mie povere idee, bandite sette anni or sono sul libercolo dell' altra riva dell'Adriatico, sotto il pseudonimo di Centurio, cominciano ad attecchire, io dovrei entrare di nuovo, risolutamente, nell'arringo...ma mi hanno relegato in quest'esilio, lungi da tutti!... Ed io non posso che rammaricarmi rassegnarmi al destino. Ho scritto al Mantegazza perché in questo risveglio di balcanismo patrocini sui giornali le linee albanesi, descritte nella mia Albania. Vedremo!... Ora sto lavorando per un articoletto da inserirsi nella Rivista Marittima: uno studio sulle manovre combinate austriache in Dalmazia, sotto Il pseudonimo di Illyricus. Bisogna aprire gli occhi alla flotta!

L'articolo vedrà la luce, forse, ai primi del prossimo venturo aprile... Come un pesce!...

Ed ora, gentilissimo commendatore, sono a darLe una piccola grana (come dicono i Piemontesi). Voglia perdonarla ed aiutar non poco.

Dunque, fino dal 1905 – come Ella sa – mi occupai al Ministero, aiutato in ciò dal generale Peiroleri allora capi Divisione Artiglieria, e dall'Avvocato Luzzatto, segretario al Ministero, di fare avere a Belgrado due osservatori per la segnalazione dei colpi di projettili di artiglieria. Tali osservatori, con le relative camere ottiche, opportunamente perfezionate a Ciriè dove mi recai a vederle giunsero a Belgrado, d'onde furono spedite al poligono di Kragujevatz. Recatomi a Belgrado, nell'estate del 1905, ebbi la soddisfazione di sentire dal colonnello di artiglieria al Ministero della Guerra, com. Kassidolatz che le camere ottiche erano state di grande utilità per la scelta dell'artiglieria serba, e mi annunziava in segno di benemerenza governo serbo la nomina ad un grado dell'ordine dell'Aquila Bianca.

Detta promessa mi venne confermata con la acclusa lettera del tenente Colonnello di artiglieria Tenente Vassa Bozidarovitch, mio vecchio collega della scuola a Torino, soggiungendo che si attendevano dal Ministro Miloranovich le relative proposte. Ora, dal 1905 sono scorsi quasi tre anni e non l'ho veduto.

Quanto a me, francamente, Le dico che la cosa interessa molto relativamente. L'ho fatto per l'esercito serbo quando doveva, come faccio sempre per gli amici dell'altra riva dell'Adriatico, compreso il viaggio a Belgrado; ma, oltre me, ci sono i due signori che hanno agevolato al Ministero l'impresa (Il generale Peirolesi è attualmente in posizione ausiliaria) e specialmente il cavalier Luzzatto. Io fatto, assai delicatamente, intendere a quest'ultimo che avrebbe avuto un segno di qualità, dice da parte del governo serbo... E questo si è dimenticato di tutto!...

Ora vede lei, gentile commendatore, se possibile di rimediare alla lunga dimenticanza. Le unisco all'uopo una lettera del Bozidarovitch affinché Ella rilevi lo stato della cosa. E la può parlarne al Ministro di Serbia, sig. Milovanovich, cui ho scritto a suo tempo, cui mi rivolsi all'epoca dell'ordinazione delle camere ottiche, che infatti al corrente di tutto, sino dal 1905. E grazie per quanto Ella potrà fare al riguardo.

E ora, gentilissimo commendatore, gradisca i cordiali saluti del Generale Corticelli (che non è il mio generale, essendo io addetto al Corpo d'Armata, S. E. Mariza) ossequi il mio nome il Ministro Milovanovich. Saluti a Bournoff: a Lui un milione di grazie e di cose belle sempre di Lei riconoscentissimo[.]

Barbarich

ЕВГЕНИЈЕ БАРБАРИЋ ЕВГЕНИЈУ ПОПОВИЋУ

Палермо, 8. март 1908.

Поштовани Уредниче!

Искрено Вам се захваљујем на Вашој разгледници, која још једном потврђује Ваше драго и љубазно пријатељство, на које узвраћам из дубине душе.

Сада када моје јадне идеје, објављене пре отприлике седам година у књижици о другој обали Јадрана, под псеудонимом Centurio, почињу да хватају корен, било би потребно да поново, одлучно, ступим у поприште борби...али, они су ме отерали у ово изгнанство, далеко од свих!... И могу само да жалим што сам се помирио са судбином! Писао сам Мантегаци да се у овом буђењу балканизма у новинама заложи за албанске пруге, описане у мојој *Албанији*. Видећемо! ... Сада радим на малом чланку који ће се уврстити у *Rivista Marittima*: једну студију о комбинованим аустријским маневрима у Далмацији, под псеудонимом *Illyricus*. Морамо отворити очи флоти!

Чланак ће угледати светлост, можда, почетком надолазећег априла, попут рибе!

А сада, веома љубазни Уредниче, дајте ми мало жита (како кажу људи у Пијемонту). Молим вас опростите и помозите ми нашироко.

Наиме, почев од 1905. године – као што знате – радио сам у Министарству, потпомогнут генералом Пеиролеријем, у то време шефом Артиљеријског дивизиона, и адвокатом Луцатом, секретаром Министарства, на организацији слања два посматрача у Београд, на раду сигнализације пуцања артиљеријским пројектилима. Ови посматрачи, са условним оптичким коморама, прикладно усавршеним у Сирију, где сам ишао да их видим, стигли су у Београд, а одатле су послати на стрелиште у Крагујевац. Када сам у лето 1905. отишао у Београд, имао сам задовољство да чујем од артиљеријског пуковника Министарства војног г. Касидолца да су оптичке коморе биле од велике користи за избор српске артиљерије и најавио ми је, у знак заслуга, да ће ме српска влада одликовати орденом Белог орла.

То обећање ми је потврђено приложеним писмом артиљеријског потпуковника Васе Божидаревића,[50] мог старог колеге из школе у Торину, који је додао да се очекују предлози министра Миловановића у вези с тим. Прошло је скоро три године од 1905, а ја га нисам видео.

Што се мене тиче, искрено говорећи, кажем Вам да је ствар релативно занимљива. Урадио сам то за српску војску када је било неопходно, као што увек радим за пријатеље са друге стране Јадрана, укључујући и пут у Београд; али, осим мене, ту су и два господина који су олакшали Министарству задатак (генерал Пеиролери је тренутно на помоћном положају), и посебно кавалијер Луцато... Овом последњем сам, врло деликатно, дао до знања да ће добити некакав траг о томе, каже из владе Србије... а ова је све заборавила!

Сада видите, љубазни Уредниче, ако је могуће да се исправи дуг заборав. У ту сврху прилажем писмо од Божидаревића како бисте могли открити стање ствари. А о томе можете разговарати са министром Србије, г. Миловановићем, којем сам тада писао, којем сам се и обратио приликом наручивања оптичких комора, који је био у току са свим, од 1905. године. И хвала Вам на свему што можете да урадите у вези с тим.

И сада, најљубазнији Уредниче, примите срдачне поздраве од генерала Кортичелија (који није мој генерал, пошто сам прикључен армијском

[50] Пуковник Васа Божидаревић, управник крагујевачког Војнотехничког завода.

корпусу, Њег. Ексел. Маризе[51]) и одајте моје поштовање министру Миловановићу. Поздрав за Бурнова: њему милион захвалности на лепим стварима,

Ваш најзахвалнији,
Барбарић

CMSPTs, Fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 99, f. Barbarich Eugenio 1892–1925, N. doc. 8850/684.

[51] Нејасно о којој личности је реч.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Archivio di Civico Museo di Storia Patria di Trieste (CMSPTs), fondo Eugenio Popovich d'Angeli, buste 99, 100, 102, 105, 107.

Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]

Министарство иностраних дела, Политичко одељење [Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje]

Лични фонд Милована Миловановића (1900–1912), 1910, Фасцикла 32 /Ф-32 [Lični fond Milovana Milovanovića (1900–1912), 1910, Fascikla 32/ F-32]

Објављени извори – Published Sources

„Atti Ufficiali: Comitato regionale per la Venezia Giulia e la Dalmazia", *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. VIII, Fasc. I (1930) 232–237.

Atti Parlamentari, Discussioni, Camera dei Deputati, Legislatura XVII, Tornata del 4 giugno 1892, Vol. VI, *(del 23 marzo a 15 giugno 1892)*, Roma 1892.

„Avventure del marchese di Cordova", *La Lettura. Rivista mensile del Corriere della sera*, Anno III, Num. 3 (1903) 280–284.

Baldacci, Antonio, *L'Italia e la questione albanese*, Firenze 1899.

Barbarich, Eugenio, „Alcune note sull'esercito del Montenegro. Appunti del viaggio", *Rivista Militare Italiana*, Dispensa IV (1897) 269–283.

Barbarich, Eugenio, *La Guerra serbo-bulgara nel 1885. Le operazioni nei Kodza Balkan*, Torino 1894.

Barbarich, Eugenio, *Considerazioni sulla guerra serbo-bulgara nel 1885. Operazioni per l'investimento ed assedio di Viddino*, Roma 1898.

Barbarich, Eugenio, *Per l'altra riva dell'Adriatico*. *Con uno schizzo delle comunicazioni trasversali balcaniche*, Roma 1904.

Barbarich, Eugenio, *Albania (monografia antropogeografica*), Roma 1905.

Barbarich, Eugenio, „Per una ferrovia albano-macedone", *Nuova Antologia*, Serie V, Vol. CXXXIX (1909) 293–311.

Barzilai, Salvatore, *La Vita Internazionale*, Firenze 1911.

„Corte d'Appello di Genova", *Temi Genovese. Raccolta di Giurisprudenza*. *Collezione ordinate della Giurisprudenza della Corte d'Apello di Genova e di tutta la Giurisprudenza Commerciale Italiana*, Vol. XI (1899) 299–301.

Goracuchi, Alessandro, „Le Bocche di Cattaro", *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali*, Vol. III (1878) 101–151.

Documenti Diplomatici Italiani, Seconda Serie, *1870–1896*, Vol. VI, Roma 1982.

Foscari, Piero, *Salviamo la Dalmazia!*, Roma 1916.

Ghelli, Silvio, *Austria nemica: ricatti degli Absburgo. Gli ultimi anni della Triplice. L'Adriatico e l'Albania*, Milano 1916.

La Legislazione fascista 1922–1928 (I–VII), Vol. Secondo, Legislatura XXVII, Roma 1929.

„La spedizione sanitaria meridionale ritorna nei Balcani", *Il Policlinico (Sezione Pratica)*, Anno XX, Fasc. 5 (1913) 187–188.

Mantegazza, Vico, *L'Albania*, Roma 1912.

Mantegazza, Vico, *Al Montenegro. Note ed impressioni*, Milano 1910.

Onoranze a Niccolò Tommaseo per cura della colonia dalmata dimorante in Trieste, Trieste 1874.

Popovich, Eugenio, „Garibaldi e l'Oriente", *Rivista Storica del Risorgimento Italiano*, Vol. I, Fasc. 1–2 (1895) 310–320.

Popovich, Eugenio, „Intorno all'opera dei comitati triestini e istriani dal 1860 al 1915 nel Regno", in: *Atti del X Congresso tenutosi in Trieste il 9–10–11 aprile 1922*, Aquila degli Abruzzi 1923, 39–48.

Popovich Eugenio, Filippo Baviera, Pietro Amoroso et Luigi Criscuolo, „A proposito di Titoli Montenegrini", *Rivista del Collegio Araldico* VI (1928) 301–308.

„Rassegna dei quotidiani", *Rassegna Contemporanea*, Anno VII, Fasc. XXII (1914) 449–450.

Rastignac, *L'Adriatico senza pace*, Milano 1919.

Tamaro, Attilio, „La Dalmazia e il Risorgimento nazionale", *Rassegna italiana politica, letteraria e artistica*, Vol. 2 (1918) 174–191.

Tamaro, Attilio, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie: Histoire de la nation italienne sur ses frontiers orientales*, Vol. 3, *La Dalmatie*, Rome 1919.

Tamaro, Attilio, *Storia di Trieste*, Vol. II, Roma 1924.

Мантегаца, Вико, *У Црној Гори: биљешке и утисци*, Подгорица 2008. [Mantegaca, Viko, *U Crnoj Gori: bilješke i utisci*, Podgorica 2008]

Новине – Newspapers

Corriere della sera
Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia
L'Indipendente
La Patria del Friuli
ll Piccolo della sera
Roma: Giornale politico quotidiano

Литература – Secondary Works

Burzanović, Slavko, „Evgenije Popović (1842–1931)", *Гласник Одјељења друштвених наука*, књ. 25 (2/2021) 153–170. [Burzanović, Slavko, „Evgenije Popović (1842–1931)", *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka*, knj. 25 (2/2021) 153–170]

Brol, Enrico, „Il giornalismo patriottico trentino in una lettera di Giovanni Prato", *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. XXXVIII, Fasc. III–IV (1951) 265–287.

Carlo Cattapani, „Retroscena di politica internazionale" *Roma: Giornale politico quotidiano*, Num. 144, 26–27 maggio 1914.

Carte d'Archivio Piero Foscari. Inventario, a cura di Giorgetta Bonfiglio Dosio, Venezia: La malcontenta, 1984, 116–117, 120–122, 126–127.

Civinini, Guelfo, „Il mistero della resa di Scutari. Ammutinamenti in città?", *Corriere della sera*, Num. 115, 26 aprile 1913.

Dassovich, Mario, *I molti problem dell'Italia al confine orientale. Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini–Pašić (1866–1929)*, Vol. I, Udine 2006.

„Di un nostro concittadino rappresentante del Montenegro a Roma" *L'Indipendente*, Num. 9462, 23 gennaio 1905.

Dogo, Marco, *La dinamite e la mezzaluna. La questione macedone nella pubblicista italiana (1903*–1908*)*, Udine 1983.

„L'anno del cinquantenario", *L'Indipendente*, Num. 35, 10. febbraio 1911.

„L'Associazione Trieste-Trento di Roma", *L'Indipendente*, Num. 7689, 30 marzo 1899.

„L'irredentismo anche a Scutari, *ll Piccolo della sera*, Num. 11835, 11 giugno 1914.

„La simpatia di Re Nicola per Trieste nei ricordi di Eugenio Popovich", *Il Piccolo della sera*, Num. 3528, 8 aprile 1931.

„L'unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico", *L'Indipendente*, Num. 204, 31 agosto 1910.

Licata, Glauco, *Storia del Corriere della sera*, Milano 1976.

Maserati, Ennio, *Momenti della questione adriatica (1896–1914): Albania e Montenegro tra Austria e Italia*, Udine 1981.

Mattioli, Giorgio, „Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza a la connassiance de l'histoire et des questions des pays de l'Europe du Sud-est en Italie entre la fin du XIXéme et le debut du XXéme siècle", *Balcanica* XXIV (1993) 87–100.

Pisa, Beatrice, *Nazione e politica nella Società Dante Alighieri*, Roma 1995.

Popović, Olivera, „Ratni dopisi iz Crne Gore Evgenija Popovića", u: *Cetinjski filološki dani* II. *Zbornik radova s naučnog skupa održanog na Cetinju, 10–12. septembra 2019*, 389–403, Cetinje 2021.

„Re Nicola a Venezia assiste al cerchio della morte in aeroplano", *Corriere della sera*, Num. 170, 22 giugno 1914.

Rizzi, Bici, „Cordoglio e manifestazioni nel Trentino per la morte di Vittorio Emanuele II", *Studi Trentini di scienze storiche*, Vol. XV, Fasc. II (1937) 128–131.

Silini, Giovanni, „Concordia d'opinioni", *La Patria del Friuli*, Num. 303, 20 dicembre 1889.

Todorović, Jelena, „La vita come spettacolo. Eugenio Popovich, vita e opere", in: *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija Mitrović, 95–109, Lecce 2009.

„Trieste e Imbriani. Uno scambio di lettere fra Eugenio Popovich e Sindaco", *Il Piccolo della sera*, Num. 1147, 31 luglio 1923.

Veronese, Leone, *Vicende e figure dell'irredentismo giuliano*, Trieste 1938.

Konstantin Dragaš

LEGACY OF EVGENIJE POPOVIĆ AS A SOURCE FOR ITALIAN INTELLECTUALS' THOUGHTS ON THE BALKANS

Summary

The paper examines the interest of prominent Italian irredentists in the Balkan Peninsula, i.e. Serbia and Montenegro in the late 19th and early 20th century, through eight letters whose authors were friends and acquaintances of the Trieste patriot, lawyer and journalist of Serbian origin Evgenije Popović D'Angeli (1842–1931). The letters, written by Vico Mantegazza, Piero Foscari, Carlo Cattapani and Eugenio Barbarić, thematise the South Slavic area of the Balkan Peninsula as a place for the future cultural, political and economic expansion of the Italian state. As a great connoisseur of the political situation in Serbia and Montenegro during this period (1890–1915), Evgenije Popović promoted closeness between the Italian public and the South Slavic world. However, as the correspondence is private, the letters do not contain extensive descriptions, but show that Italian journalists and military experts had enviable knowledge of the geography and history of Serbia, Montenegro and Albania. Popović and Barzilai were friends until Popović's death in 1931, and Popović strongly supported his entrance to the Italian National Parliament in 1890 through the *Diritto* newspaper that he edited for more than 20 years (1873–1895).

Чланак примљен: 24.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 26.6.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 287–305
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 287–305

УДК: 327(470:497.11)(093)“1903“
DOI: 10.34298/MG2344287T

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ[*]
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Београд
Институт за новију историју Србије
Београд

ПРВЕ РЕАКЦИЈЕ РУСИЈЕ НА МАЈСКИ ПРЕВРАТ 1903.

Апстракт: Појединачни атентати или дворски преврати били су честа појава у балканским земљама 19. века. Међутим, комбинација та два феномена с очувањем и побољшањем статуса непосредних извршилаца убистава није била толико честа. Запањена догађајима, руска дипломатија је констатовала да се ради о несрећном сплету околности и резултату унутрашњег српског незадовољства аутократском владавином човека који није дорастао да буде аутократа, уз благонаклони однос Беча према преврату. Истицање династије Карађорђевић у први мах није потицало од руске већ од аустријске стране. О томе сведоче два лапидарна саопштења која су званично упутили у Петроград руски дипломати из Беча и Београда 29. маја 1903.

Кључне речи: Мајски преврат 29. маја 1903, атентат, завера, операција декапитације, српско-руски односи, српско-аустријски односи.

Abstract**:** Individual assassinations or court coups were a frequent occurrence in the Balkan countries in the 19th century. However, the preservation and improvement of the status of the immediate perpetrators of the murders was not so common. Russian diplomacy stated that it was an unfortunate set of circumstances and the result of internal Serbian dissatisfaction, while the Austrian attitude towards the coup d’état was favourable. The prominence of the Karađorđević dynasty in the first instance did not come from the Russian but from the Austrian side. This is evidenced by two lapidary notes that were officially sent to Saint Petersburg by Russian diplomats from Vienna and Belgrade on May 29, 1903.

Keywords: coup d’état on May 29, 1903, assassination, conspiracy, decapitation operation, Serbian-Russian relations, Serbian-Austrian relations.

[*] atimofej@f.bg.ac.rs

Атентати на вође европских држава у 19. веку нису били тако ретка појава. Покушаји појединаца и организација (националних и политичких) да промене ток развоја државе политичким превратима били су екстремни резултат политизације друштва. Убиство цара Хаитија Жана Жака Десалина (1806), црногорског кнеза Данила (1860), грчког председника Јоаниса Каподистријаса (1831), неуспешан али веома крвав атентат Феличеа Орсинија на француског цара Наполеона III (1858), убиства председника САД-а Абрахама Линколна (1865), Џејмса А. Гарфилда (1881) и Вилијама Макинлија (1901), француског председника Марија Франсоа Сади Карноа (1894), шпанског премијера Антонија Кановаса (1897), аустријске царице Елизабете (1898) и италијанског краља Умберта (1900) само су неки од таквих догађаја. У апсолутној већини случајева убице и непосредни учесници завере нису остварили личну корист од преврата. Ако је у појединим случајевима иза њих стајала дубља завера, она је остајала у сенци, а политичка убиства су јавно осуђивана. Уздизање и долазак на власт отворених и јавности познатих учесника убистава било је изузетак – најупечатљивији пример таквог догађаја јесте долазак на власт генерала Анрија Кристофа на Хаитију, који је учествовао у превратy и суровом убиству цара Жана Жака Десалина, а после је сам постао доживотни председник, главнокомандујући и цар.[1] Убиство првог лица државе као увод у промену владара није било типично ни за класични *pronunciamiento* (војни државни удар) у 19. веку у Шпанији, Португалу и Латинској Америци.[2]

Наравно, завере с циљем свргавања владара треба разликовати од политичког тероризма усмереног против вођа држава. Притом је могуће да је део политичких убистава имао и неке скривене циљеве, далеке од политичких парола које су прокламовале убице или од мотива личне освете. Очигледно је и да су завере у земљама са слабим државним институцијама за циљ могле имати убиство владара и долазак на власт непосредних учесника у завери. Још једна опасност која је увећавала ризик од убиства вође државе била је апсолутизација власти у рукама једне особе. Тако су од седморице османлијских султана који су владали у 19. веку четворица свргнута и/или су насилно окончала живот, а од шесторице руских царева који су владали у 19. веку тројица су убијена

[1] Gérard Chaliand, Arnaud Blin, Edward Schneider, Kathryn Pulver and Jesse Browner, *The History of Terrorism: From Antiquity to al Qaeda*, Berkeley (California) 2007; Олег Будницкий, *Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.)*, Москва 2000.

[2] Stanley Payne, *Politics and the Military in Spain*, Stanford 1967; Edward N. Luttwak, *Coup d'État: A Practical Handbook*, London 1979.

(овде и надаље у статистику укључујемо и владаре који су владавину започели пре 1800, као и оне чија је владавина почела пре 1900, чак и ако се завршила тек у 20. веку).[3] Треба приметити да у патријархалнијим и традиционалнијим апсолутистичким монархијама 19. века таква смртност челника држава није била типична – од четворице шахова који су тада владали Ираном ниједан није умро насилном смрћу, а од петорице кинеских царева који су владали у 19. веку само један монарх је умро насилном смрћу[4].

Православне балканске државе, на које су утицале политичке традиције и Запада и Истока, чије су се државне институције одликовале нестабилношћу, а политичке елите ватреношћу и нестрпљењем, у том погледу су биле изузетно активне. Убиства државних челника или њихово насилно свргавање с власти на Балкану у 19. веку није било реткост. У Румунији (Влашкој, Молдавији, Уједињеним кнежевинама и у Краљевини) владало је петнаестак владара и кајмакама, али је вероватно само краљу Карлу I пошло за руком да на престолу заврши своју дугу владавину и умре природном смрћу.[5] Ни грчке вође нису имале среће на власти. После револуције и бурног периода привремене управе над земљом, владала су два владара и два монарха, од којих су двојица убијена а један свргнут.[6] За кратко време постојања бугарске монархије, у Софији су у 19. веку владала два монарха и ниједан од њих није успео да своју владавину доведе до краја, мада се свргавање с власти за њих није завршило смртоносно.[7] У Црној Гори, од четворице владара који су владали у 19. веку, само двојица су владавину успела да заврше на престолу, умревши природном смрћу.[8] У највећем броју случајева, ако се радило о обичној смени још једног балканског владара без крвопролића, по правилу је било лако наћи оне који су се тиме окористили, не само међу наследницима на престолу и у њиховом окружењу већ и у једној или више европских „велесила". С друге стране, ако се радило о убиству владара, онда је најчешће ствар приписивана „огорченом појединцу", „групици изрода",

[3] Valerie A. Kivelson, Ronald Grigor Suny, *Russia's Empires*, Oxford 2016; Patrick Kinross, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, London 1977.

[4] John K. Fairbank and Kwang-Ching Liu, *The Cambridge History of China*, Vol. 11, *Late Ch'ing, 1800–1911*, Cambridge 1980; Nikki R. Keddie, „The Iranian Power Structure and Social Change 1800–1969: An Overview", *International Journal of Middle East Studies* 1 (1971) 3–20.

[5] Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Oxford 2014.

[6] Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, Oxford 2021.

[7] Richard Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Oxford 1997.

[8] *Историја српског народа*, књ. 5, т. 1, Београд 2000; *Историја српског народа*, књ. 6, т. 1, Београд 2000.

„носиоцима екстремних идеја". Чак и у случају кад се ради о прилично јасним околностима (као на пример у случају убиства вође Руске партије и првог председника Грчке Јоаниса Каподистријаса, чије су се убице после убиства сакриле у амбасади Француске) историјска наука обично не може са сигурношћу да укаже на страну државу која је била инспиратор убиства.[9] Нагађања о томе чија се сенка надвија над крвавим убиством по правилу су се налазила у документима дипломатских представништава супарничких земаља. Одгонетке су се, мада ретко, појављивале у виду алузија у тајним документима мисија оних земаља чији су представници били инспиратори убиства челника државе.

У том погледу Србија се није много разликовала од својих балканских суседа. Успостављање српске државности започето је са два устанка и ривалством двеју новонасталих династија. Од тренутка убиства Карађорђа у Радовањском лугу 13/25. јула 1817. постало је јасно да се ниједан човек, ма какве заслуге и статус имао, није могао надати потпуној безбедности. Монотонију мира реметили су Милетина буна 1835, протеривање Милоша Обреновића 1839, протеривање уставобранитеља 1840, неуспешна побуна Петра Илића Пекете у Пожаревцу 1840. и Вучићева буна 1842. године. Ни смена династија није донела спокој и опет су наставиле да се редају буне и завере: Цукићева завера у јесен 1842, Рајовићева 1844. и Тенкина завера крајем 1857. Збацивање Александра Карађорђевића крајем 1858. и повратак Обреновића на власт 1859. нису задуго смирили духове. Друга владавина Михајла Обреновића, кога су пре тога већ једном протерали из земље, узбуркана је завером у Смедереву 1863, а после и убиством актуелног владара – атентатом у Кошутњаку 29. маја 1868.[10] Ово је било прво убиство владара, али нажалост не и последње. Политичка позадина атентата остала је мање позната савременицима, мада су већ почетком 20. века у српским круговима са сигурношћу сматрали да је у то умешана „аустријска рука".[11] Према Слободану Јовановићу, који је исцрпно истражио страну дипломатску, мемоарску и домаћу архивску грађу, заиста се радило о Омладини или династији Карађорђевића као подизвођачима тог чина, али пошто су и једни и други у Аустрији имали центре своје активности, утицај аустријских власти био је вероватан, мада није оставио видљиве трагове. Субјективне околности атентата у Кошутњаку личиле су на Мајски атентат: проблеми

[9] Владимир А. Теплов, „Граф Иоанн Каподистрия, президент Греции", *Исторический вестник* 9 (1893) 658–660.

[10] *Историја српског народа*, књ. 5, т. 1.

[11] Архив внешней политики Российской Империи МИД РФ (АВПРИ), ф. 151, оп. 482, д. 2868, л. 10–10 (об).

са браком владара и очекивана формализација развода, крваво убиство мушкарца и жене, бруталност извршења, чак и поклапање датума убиства – 29. мај. Подударале су се и објективне околности: осећај свеопштег незадовољства у друштву, „загушљива" атмосфера која је наговештавала државни удар, захлађивање односа свих великих сила према владару, одлучујућа улога војске у одређивању будућности државе након атентата, па и сам његов сценарио (ликвидација првог човека државе, а након тога чланова владе и проглашење републике или нове династије). Ток преврата 1868, према општеприхваћеном ставу, пореметиле су мућевите реакције Илије Гарашанина, који је активирао своје политичке присталице, и Миливоја Блазнавца, који је активирао војску.[12] Али било је и других тумачења тог догађаја, попут поверљивог извештаја Милорада Медаковића (1824–1897) који је сматрао да је део регената, министара и политичара који је дошао на власт након убиства владара и те како био унапред обавештен о превратy, и не само то, него је и учествовао у организацији. Сматрао је и да су у све то финансијски биле умешане Аустрија и Турска.[13] Овај став о умешаности дела политичара у заверу (и о њиховој заслузи за фактички успех преврата у том смислу) делили су и други истраживачи топчидерске катастрофе.[14] Све у свему, најбитнија одлика ових догађаја свакако је нешто друго – појава „преторијанства", како се изразио Слободан Јовановић,[15] на позорници српске историје. Почев од тог времена ослањање на војску у владању је дуги низ деценија било заштитни знак већине београдских владара. Друга страна тог односа била је пак спремност војске да реагује и смени владара у случају погодне комбинације између амбициозних политичара, народног незадовољства и подршке страних сила.

Свест о неприхватљивости убиства владара, који својом личношћу симболизује саму државу, ипак се раширила у друштву након убиства кнеза Михаила. Ако се неко од политичара и овајдио (или бар планирао да се овајди) од тог чина, јавност је веома гласно осуђивала тај догађај. Тај став је језгровито изнет неколико дана након атентата у Кошутњаку: „У колико се до сад разабрати могло, кнежево је убиство учињено с

[12] Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1923, 260–277; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 1, Београд 1923, 199–210.

[13] „Письмо М. Медаковича – В. И. Ламанскому, 30 декабря 1869", у: Василий Н. Кораблев, „Письма Л. Каравелова к академику В. И. Ламанскому", *Труды Института славяноведения АН СССР* 2 (Ленинград 1934) 119–120.

[14] Илија Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 2, *Неколико првака либерала и завера*, Београд 1935.

[15] С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, 277.

намером да се погази скорашњи закон о наследству српско-кнежевског престола, а с надом да ће Београд устати, да ће устати сва земља, чим се распростре глас о кнежевом скончању. Али се себични и гнусни зликовци преварише у своме бездушном и кратковидом рачуну. Београд сав устао је доиста гневан, али на њих само, и растргнуо би их, да их власт не заштићава... Преварише се зликовци кад су мислили да ће се народ српски дотле понизити, да ће тако савршено заборавити на своју савест, на своју част, на народни свој понос, да преда управу над собом у грозне руке убилаца љубљеног владаоца. А ко би се и усудио примити из таквих руку круну омашћену крвљу најневинијег н највеликодушнијег кнеза српског? Ох тај би носио на глави својој божије проклетство, а круна она нанела би с проклетством непрекидан низ несрећа и свему народу, који трпећи је на такој глави, учествовао би у најгнуснијем злочинству, и сам себе разбојником прогласио… Не, народ српски пре ће сав изгинути, него дозволити да и за један час о њему свет помисли, или и само посумња да учествује у разбојништву, да награђује убиство најврснијег свог владаоца, кога је сам на престо позвао, за одржање кога створио је сходне законе, кога је обожавао, с којим се поносио. Ова народна свест, ово народно чувство једини су шта на душе у новим јада пуним тренуцима, јер нам дају јемство да ће свет сада увидети да је народ српски племенит, постојан, строг и заслужан међу народима источне Европе."[16] У мају 1903. последице по директне организаторе и отворене учеснике завере нису биле толико тешке, што је изненадило свет и дало основу за одређене спекулације...

У протеклим деценијама околности ових догађаја су прилично добро расветљене у мемоарској и научној литератури.[17] Међутим, улога страних сила била је релативно слабо проучена и до сада спада у домен нагађања и екстраполација. Чак су и аутори *Историје српског народа* веома магловито писали о улози страних сила у завери и убиству краљевског пара Александра и Драге. „Аустријска дипломатија је у сваком случају била упозната с постојањем завере у Србији, а вероватно су и руски

[16] „Незванични део", *Српске новине*, бр. 65, 1. јун 1868, 282.

[17] Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Београд 2003; Henri Pozzi, *La guerre revient*, Paris 1933; Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1983–1903*, Београд 1973; Милорад Екмечић, „Аустро-угарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године", *Историјски часопис* 32 (1985) 209–232; David MacKenzie, *Apis, The Congenial Conspirator: The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, New York 1989; Васа Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997; Сузана Рајић, *Александар Обреновић – владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011.

обавештајци имали података о њој".[18] На ово питање можемо одговорити само увидом у документа архива великих сила чије су дипломатске, војне и полицијске експозитуре биле присутне на Балкану у том периоду.

Да би понудили одговоре о томе какав је био став институција Руског царства ангажованих на питањима заштите и промоције интереса Русије у Србији, морамо да се окренемо документима дипломатске, војно-обавештајне и полицијске службе. Документи те врсте такође су се у протеклих неколико година сачували у оквирима разних профилних министарстава и служби Руског царства и сада се чувају у три руска архива – Државном архиву Руске Федерације (ГАРФ), Архиву спољне политике Руског царства (АВПРИ) и у Руском државном војно-историјском архиву (РГВИА).

У Архиву спољне политике посебно је значајан Фонд 151 – „Политички архив" (Политархив), из пописника 482. У њему за нашу тему интересантна су документа из преписке централног апарата Министарства спољних послова Руског царства са својим дипломатским представницима у Београду и суседним земљама. Корисни су и предмети из других фондова, пре свега из Фонда број 166 – „Мисија у Београду", али због важности онога што се дешавало, посланик је податке о превратy практично у целини достављао Министарству спољних послова, те у Фонду 166 нема посебно значајних докумената на ову тему. Посланик у Београду био је искусни дипломата Николај Васиљевич Чариков (1855–1940), који је заступао руске интересе у српској престоници од 1900. до 1905.[19] Највреднији део извештаја руског изасланика у Србији Н. В. Чарикова о пучу нису били само резултати његових разговора с онима који су били отворени за причу, већ и запажања до којих је долазио током пуча директно с прозора царске дипломатске мисије, која се налазила преко пута краљевог двора.

У Руском државном војно-историјском архиву за сагледавану тему су значајни документи из Фонда 400 – „Главни штаб Војног министарства" и из Фонда 2000 – „Главна управа Генералштаба" по хронолошком редоследу. Ради се о извештајима војног агента у Београду, као и његових колега из суседних земаља и о преписци руководства Војног министарства у вези с догађајима из 1903. године у Србији. Главна управа Генералштаба (ГУГШ) била је највиши орган оперативно-стратешке управе Руске царске армије. Између осталог, она се бавила војним обавештајним радом. Војни

[18] *Историја српског народа*, књ. 6, т. 1, 133.

[19] Олег А. Чернов, *Дипломатическая деятельность и исторические взгляды Н. В. Чарыкова*, Самара 2010; Николай В. Чарыков, *Беглый взгляд на высокую политику*, Москва 2016.

агент Руског царства у Београду и Србији од 1902. до 1907. био је Иван Николајевич Сисојев (1859–1924), који је 1906. добио чин генерал-мајора. Он је приликом писања рапорта о догађајима у краљевском двору користио податке добијене од руског посланика Чарикова. Истовремено, Сисојев је, против своје воље, постао сведок убиства војног министра генерала Милована Павловића, одликованог *орденом Светог Ђорђа* за храброст испољену у рату 1877–1878, о чему је огорчено писао у свом рапорту. Најзначајнији је у том погледу већ објављени рапорт руског агента који омогућава реконструкцију праве слике трагичног убиства генерала, разобличавајући још један мит који прати тај пуч – мит о кукавичлуку војног министра, који се наводно сакрио у ормар пред нападачима. На пропаст осуђени генерал није бринуо о себи, доказавши својом смрћу да је својевремено поштено заслужено одликован највишим војним орденом Русије који су додељивали за личну храброст.[20]

Извештаји овог агента из Београда показују да су руски владајући кругови помно пратили стање ствари на Балкану, не само уз помоћ дипломатије. Од почетка 20. века активности војних агената Руског царства све више су почеле да излазе из оквира војно-стратешке анализе, залазећи у политичку сферу, а степен њихове личне обавештености о политичким процесима у балканским државама често је био једнак степену обавештености званичних представника руског министарства спољних послова. То је и разумљиво: крајем 19. и почетком 20. века спољнополитички положај Русије није био једноставан. Њена политичка тежина у европским, а посебно у балканским пословима, знатно је опала, чему је много допринео неуспех руске политике у Бугарској осамдесетих година 19. века и изнуђено склапање споразума о очувању статуса кво на Балкану с Аустроугарском 1897. године. Због тога је влада из Санкт Петербурга покушала да модернизује свој спољнополитички концепт, у чему су важну улогу имале земље Балканског полуострва, а посебно Краљевина Србија. Управо стога, приликом развоја нових војно-стратешких доктрина руско војно министарство није могло да пренебрегне глобалну промену система међународних односа, због чега је морало да буде прилично добро информисано не само о војним већ и о спољнополитичким питањима.

Занимање руске војне обавештајне службе за дешавања у земљама балканског региона повећало се после пуча 1903. године, пошто је руска

[20] Андрей Л.Шемякин, „Убиение генерала Павловича. Как в Белграде расстреливали георгиевского кавалера”, *Родина* 9 (2007) 67–71.

војска трпела пораз за поразом на Далеком истоку у рату с Јапаном. Једно од главних питања које је бринуло руски генералштаб било је идентификовање потенцијалних будућих конфликтних зона које би могле довести до потпуног војног сукоба. С тим у вези, извештаји из Турске, Србије и Црне Горе нису били неважни за војне и политичке кругове Санкт Петербурга.[21] Није случајно што је руски војни агент у својим извештајима посветио велику пажњу раздору у српском официрском кору, насталом након убиства Александра и Драге, и сукобу цивилних и војних власти који је постао кобан за земљу.

Најзад у Државном архиву Руске Федерације за питање преврата 1903. посебно су значајна документа из Фонда 102 – „Одељење полиције Министарства унутрашњих послова", из пописника 316 – „Посебно одељење. 1898–1917", као и из фонда 505 – „Шеф агентуре Одељења полиције на Балканском полуострву", пописника 1 – „Предмети за стално чување. 1889–1904." Ради се о документима полицијске агентуре на Балканском полуострву, као и о реакцији вишег руководства на догађаје у Србији. Одељење полиције Министарства унутрашњих послова бавило се борбом против таласа левог тероризма који је захватио Руско царство крајем 19. и почетком 20. века. Реч је о преписци руководства Одељења полиције и шефова агентуре – А. И. Будзиловича и В. В. Тржецјака. Ови професионални војници градили су каријеру у полицији и у складу са својим могућностима су се борили против тероризма у иностранству.[22]

Пошто је делатност те установе била мање јавна, њоме се треба детаљније позабавити. На пример, дешавало се да су поједини аутори грешили у погледу тога ко је шеф балканске агентуре. Уверење европских друштвених кругова да је управо А. Вајсман, а не В. В. Тржецјак, био шеф иностране агентуре руске полиције дуго је било веома укорењено, а онда је прешло на странице историјских истраживања.[23] Та полицијска агентура основана је 1886. у Букурешту и њен први шеф је био А. Е. Мишченко. Њега је 1890. заменио пуковник А. И. Будзилович, који је деловао под псеудонимом Грабо. После његове смрти 1901, на чело агентуре дошао је В. В. Тржецјак, који је радио под псеудонимом Цитовски. У задужења балканске агентуре спадао је надзор руских политичких емиграната и

[21] Евгений Ю. Сергеев и Артём А. Улунян, *Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах: 1900–1914*, Москва, 2003, 137–138.

[22] Василий Б. Каширин, *Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны*, Москва 2014; Ярослав В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2016.

[23] Vladimir Dedijer, *Sarajevo, 1914*, knj. II, Beograd 1978, 222.

перлустрација њихове поште. Под њеном надлежношћу биле су Румунија, Бугарска и Србија, а међу Тржецјаковим тајним сарадницима било је много познатих балканских политичких личности, између осталог и српских, које су уз то чиниле језгро опозиције краљевој власти. Међу њима се издваја Јован Ђаја – познати политичар, сарадник Николе Пашића, министар српске полиције, а после оставке уредник и издавач српских новина *Народ*, који је сам понудио своје услуге у својству руског доушника. Осим тога, како је приметио В. Б. Каширин, „власти Румуније, Бугарске и Србије уопште се нису противиле присуству агената руске тајне полиције на њиховој територији, који су тамо боравили уз њихово знање и пристанак у циљу дипломатски усаглашене борбе против тероризма".[24] Под Тржецјаковом командом у Румунији је деловало укупно шеснаест агената, у Бугарској пет, у Србији два и један у Бечу.[25] Међу његовим агентима посебно се издвајао капетан брода „Борис" – највећег брода бугарског трговачког бродарског предузећа – Антон Макарович Прудкин (1880–1942), који је деловао под псеудонимом Антон Михајлович Озеров. Управо од њега полиција је добијала оперативне информације о деловању бугарских и македонских револуционара и о пребацивању оружја и забрањене литературе[26] на територију Русије. Ипак, резултати рада балканске агентуре нису оправдали наде које је у њу полагала полиција, што је 1904. довело до укидања тог органа као самосталног пододељења политичке полиције. Агентура је обновљена 1906, али не као самостално пододељење, већ у оквиру Одеског одељења тајне полиције.

Значајну улогу у њеним активностима одиграо је контрадикторни А. М. Вајсман, чији је отац, који је имао надимак Јастреб, био власник јавне куће у Одеси.[27] После смрти А. И. Будзиловича, Вајсман је покушао да постане шеф иностране агентуре, па је чак у том циљу и отпутовао у Санкт Петербург и представио се самом Л. А. Ратајеву. Међутим, управо су његове бројне афере, бескрупулозност у новчаним питањима и сумњиви извештаји које је слао били један од главних разлога за затварање агентуре. Истовремено, како следи из представљених докумената, управо је А. М. Вајсман одиграо важну улогу у давању обавештајне подршке

[24] Василий Б. Каширин, *Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны*, 174.

[25] Валериан К. Агафонов, *Парижские тайны царской охранки*, Москва 2004, 73.

[26] Василий Б. Каширин, „Опасные связи капитана Прудкина. Легендарный болгарский моряк и секретные службы России", *Родина* 8 (2009) 122–126.

[27] Василий Б. Каширин, *Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны*, 180–184; Ярослав В. Вишняков, „Уничтожить всю коварную Европу. Авантюристы и террористы на Балканах в начале XX века", *Родина* 1 (2007) 39–43.

балканске агентуре личном обезбеђењу краља Александра Обреновића. Та „мала тајна полиција" доносила је Вајсману солидну зараду. Неочекивана смрт А. И. Будзиловича довела је до промена у обезбеђивању српског монарха. Није случајно што је, убрзо након смрти шефа агентуре, Вајсман дошао Н. В. Чарикову како би сазнао финансијско стање агентуре. Краљ Александар Обреновић, заинтересован за наставак обавештајне подршке, састао се тим поводом са Вајсманом и Тржецјаком, при чему се старао да не открива своје везе с балканском агентуром и покушавао је да их сакрије од руског посланика, имајући у виду сложеност узајамних односа.

Тржецјак се ипак, очигледно уз подршку руског посланика, изјаснио против наставка такве сарадње, пошто су на светлост дана све чешће почели да испливавају Вајсманови сумњиви послови, који су открили најгоре мане балканске агентуре. Користећи свој положај и везе, Вајсман се бавио сумњивим комерцијалним трансакцијама,[28] представљајући се као „снабдевач царског дипломатског представништва", и продавао је руске пасоше,[29] чиме је у очима руских дипломата коначно стекао „лошу репутацију авантуристе и битанге". Због тога је 1902. руска балканска резидентура коначно престала да пружа плаћену обавештајну подршку краљевом обезбеђењу. Колико је правовремен био тај корак показали су следећи крвави догађају у Београду. Руска агентура је, како се види из наведених извештаја В. В. Тржецјака, наставила да без накнаде информише краља о заверама и гласинама о атентату. Но, и сам Тржецјак је описао ток преврата на основу речи истог тог Вајсмана.[30] Судећи по нетачностима у навођењу детаља тог догађаја, Чариков је при писању својих извештаја Министарству спољних послова такође користио неке податке добијене од Вајсмана, који се ослањао на гласине, новинске чланке и сопствене утиске. Део Тржецјаковог извештаја о преврату 1903, с неким скраћењима под насловом „Један руски савремени документ о 29. мају", објављен је 1927. у загребачком часопису *Нова Европа*, уз пропратну студију црнорукца Душана Семиза (1884–1955), који се у то време налазио у црвеном Петрограду. Рад је био наравно објављен

[28] Архив внешней политики Российской Империи МИД РФ (АВПРИ), ф. 192 „Миссия в Софии", оп. 527, д. 383, л. 16 (об), 28-28 (об), 32–33.

[29] АВПРИ, ф. 192, оп. 527, д. 383, л. 43–44.

[30] Ярослав В. Вишняков, „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками: Военный переворот 29 мая 1903 г. и его последствия для политической жизни Сербии", *Военно-исторический журнал* 3 (2001) 68–77; *Москва–Сербия, Белград–Россия. Сборник документов и материалов*, Т. 3, *Общественно-политические и культурные связи 1878–1917*, составители Андрей Л. Шемякин, Екатерина В. Иванова, Мирослав Перишич, Алексеј Тимофеев и Горан Милорадович, Москва–Белград 2012, 104–111.

„приликом десетогодишњице Солунског процеса хотећи да се одужи сенима погинулих и стрељаних националних револуционара, својих другова".[31]

Судећи по документима, многи српски политичари и стране дипломате акредитовани у Београду сумњали су у постојање завере против Обреновића. Истовремено, сама његова организација и спровођење, као што се види из извештаја у Санкт Петербургу, била је потпуни шок за руске дипломатске, војне и полицијске представнике на терену. Документи које смо поменули доказују погрешност чак и данас распрострањених навода о припреми завере руских политичких кругова. Чињеница да је сам пуч био потпуно изненађење за руског посланика Н. В. Чарикова, полицијског агента А. М. Вајсмана и војног агента И. Н. Сисојева, који је постао невољни сведок масакрирања свог комшије, војног министра Павловића, говори сама за себе. После убиства Драге и Александра, руски царски двор прогласио је двадесетодневну жалост за краљевским паром, што открива и однос руске царске куће према догађајима који су се одиграли. Заправо најлапидарније је ситуацију око преврата 29. маја 1903. посланик у Београду Н. В. Чариков описао у свом поверљивом телеграму министру спољних послова В. Н. Ламздорфу (***телеграм бр. 1***).[32] Сумњу у аустријско мешање у атентат подстицао је и телеграм посланика у Бечу П. А. Капниста министру спољних послова В. Н. Ламздорфу о реакцији аустроугарског министарства спољних послова на преврат у Београду истог 29. маја 1903 (***телеграм бр. 2***).[33] Смрт краља Александра и његове супруге била је према првом утиску царске Русије резултатом унутрашњег српског незадовољства аутократском владавином човека који није дорастао да буде аутократа уз благонаклони однос према тим догађајима Беча. Очигледно је да чак и наметање нове (старе) династије Карађорђевић у првом маху није потицало од руске већ од аустријске стране. Уосталом основну реч у организацији завере нису водили странци, већ домаћи „национални револуционари – Мајци", како је њих алузијом на руске Декабристе[34] крстио Душан Семиз.

[31] Душан Семиз, „Мајевци", *Nova Evropa*, knj. XVI, br. 7 (11. oktobar 1927) 214–230.

[32] АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2868, л. 10-10 (об).

[33] АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2868, л. 11.

[34] Декабристи, официри учесници завере у децембру 1825., од којих је кренуо револуционарни покрет у Русији.

Телеграм бр. 1

Переворот произведен военным заговором на почве антидинастической агитации проявившейся в покушении Алавантича и усиливавшейся после переворота 24 марта и вследствие опасения назначения наследником поручика Луневица . Аввакумович – представитель либеральной оппозиции знал о заговоре и прибыл сегодня принять власть. Участие радикалов не выяснено. Думба и другие дипломаты были у меня на рассвете. Их опасения совпадают с вышеизложенным. Думба полагает, что кризис наступит при собрании Скупщины, но сербы, имея в виду убийство князя Михаила, вспоминаемое ими сегодня, склонны видеть здесь австрийскую руку. Карагеоргиевич провозглашен пока только войском. В народе не заметно сожаления о короле и королеве. Король присылал мне ко мне вчера Петрониевича и жаловался на „Петербургские Ведомости" и, видимо, не подозревал близкой опасности. Официальная версия, что король и королева убили друг друга. Думба высказывал мне убеждение, что если здесь произойдут беспорядки, австрийские пограничные войска будут мобилизованы. Все ожидают инструкций относительно признания нового порядка вещей, ограничиваюсь наблюдательным положением и производством текущих дел.

Превод

„Превратт је изведен војном завером на основу антидинастичке агитације која се појавила при Алавантићевом атентату[35] и појачала се после државног удара 24. марта и због страха да ће за наследника бити именован поручник Луњевица.[36] Авакумовић,[37] представник либералне опозиције, знао је за заверу и данас је дошао да прихвати власт. Учешће радикала није разјашњено. Думба[38] и друге дипломате били су код мене у зору. Њихови страхови се подударају с претходно наведеним. Думба

[35] Ради се о афери Радомира Алавантића – покушају војног преврата против режима Александра Обреновића. Организовале су га присталице династије Карађорђевића. Главни учесници били су припадник окружне управе Шапца и Радомир Алавантић. У фебруару 1902, одевен у генералску униформу, Алавантић је прешао српско-аустријску границу и покушао да подигне војну побуну у Шапцу, али раскринкао га је и убио командант жандармеријског одреда.

[36] Никодије Луњевица (1881–1903) коњички поручник, брат краљице Драге.

[37] Вероватно се мисли на вођу Либералне странке Јована Авакумовића (1841–1928), премијера Србије после Мајског преврата.

[38] Константин Теодор Думба (1856–1947) дипломата и амбасадор Аустроугарске. Од 1879. службеник Министарства спољних послова Аустроугарске. Био је дипломатски представник Беча у Паризу. Од 1903. до 1905. био је амбасадор у Београду.

претпоставља да ће криза настати при састанку Скупштине, али Срби, имајући у виду убиство кнеза Михаила, којег се данас сећају, склони су да овде виде аустријску руку. Карађорђевића је засад прогласила само војска. У народу није приметно жаљење за краљем и краљицом. Краљ ми је јуче послао [личног секретара Милоша] Петронијевића и жалио се на 'Петербуршке Ведомости' и, очигледно, није сумњао на блиску опасност. Званична верзија је да су краљ и краљица убили једно друго. Думба ми је изразио убеђење да ће, десе ли се овде нереди, аустријске пограничне трупе бити мобилисане. Сви чекају упутства у погледу признавања новог поретка, ограничавајући се на посматрање и обављање текућих послова."

Телеграм бр. 2

Немедленно по получении известия об ужасном событии в Белграде, граф Голуховский по телеграфу поручил барону Эренталю войти в образ мыслей с Вашим Сиятельством по поводу возникшего в Сербии положения. Он сказал мне, что с точки зрения венского кабинета, прежде всего, желательно было бы избегнуть потрясений, могущих привести к осложнениям. Продолжительное междуцарствие было бы крайне опасно. В виду этого венский кабинет не имел бы ничего против признания Петра Карагеоргиевича, о котором, по-видимому, идет речь, и был бы готов в свое время признать его, как скоро Сербия высказалась бы в пользу династии Карагеоргиевичей. При этом граф Голуховский напомнил, что, представляя полную свободу Сербии избрать себе короля, венский кабинет тем не менее неоднократно заявлял о недопустимости черногорской династии, так как это задело бы весьма серьезные интересы Австрийской монархии и неминуемо привело бы к самым нежелательным осложнениям.

Превод

„Одмах по пријему вести о ужасном догађају у Београду, гроф Голуховски[39] телеграфисао је барону Еренталу[40] да се посаветује с Вашим господством поводом ситуације настале у Србији. Рекао ми је да би, са

[39] Агенор Марија Адам Голуховски (Agenor Maria Adam Goluchowski) (1849–1921) аустроугарски државник у дипломатској служби од 1872. Амбасадор у Букурешту од 1887. до 1893, министар спољних послова Аустроугарске од 1895. до 1906.

[40] Алојз фон Ерентал (Alois Leopold Johann Baptist von Aehrenthal) (1854–1912) аустроугарски државник у дипломатској служби од 1877. Амбасадор у Букурешту од 1895. до 1898, амбасадор у Санкт-Петербургу од 1899. до 1906, министар спољних послова од 1906. до 1912.

становишта бечке владе, пре свега било пожељно да се избегну потреси који могу довести до компликација. Продужени интеррегнум био би крајње опасан. Због тога бечка влада не би имала ништа против признања Петра Карађорђевића, о ком се, очигледно, ради и била би спремна да га, кад дође време, призна чим би се Србија изјаснила у корист династије Карађорђевића. Притом је гроф Голуховски подсетио да је, дајући Србији пуну слободу да себи изабере краља, бечка влада изјавила ипак више пута да је црногорска династија неприхватљива јер би то повредило веома озбиљне интересе аустријске монархије и неминовно би довело до веома непожељних компликација."

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив внешней политики Российской Империи МИД РФ [Arhiv vnešnej politiki Rossijskoj Imperii MID RF]

– Политархив, ф. 151. [Politarhiv, f. 151]

– Миссия в Софии, ф. 192. [Missija v Sofii, f. 192]

Објављени извори – Published Primary Sources

Ђукановић, Илија, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 2, *Неколико првака либерала и завера*, Београд 1935. [Đukanović, Ilija, *Ubistvo kneza Mihaila i događaji o kojima se nje smelo govoriti*, knj. 2, *Nekoliko prvaka liberala i zavera*, Beograd 1935]

Москва–Сербия, Белград–Россия. Сборник документов и материалов, Т. 3, *Общественно-политические и культурные связи 1878–1917*, составители Андрей Л. Шемякин, Екатерина В. Иванова, Мирослав Перишич, Алексеј Тимофеев и Горан Милорадович, Москва–Белград 2012. [*Moskva–Serbija, Belgrad–rossija. Sbornik dokumentov i materialov*, T. 3, *Obščestvenno-političkie i kul'turnue svjazi 1878–1917*, sostaviteli Andrej L. Šemjakin, Ekaterina V. Ivanova, Miroslav Perišič, Aleksej Timofeev i Goran Miloradovič, Moskva–Belgrad 2012]

„Незванични део", *Српске новине*, бр. 65, 1. јун 1868, 282. [„Nezvanični deo", *Srbske novine*, br. 65, 1. jun 1868, 282]

„Письмо М. Медаковича – В. И. Ламанскому, 30 декабря 1869", у: Василий Н. Кораблев, „Письма Л. Каравелова к академику В. И. Ламанскому", *Труды Института славяноведения АН СССР* 2 (Ленинград 1934) 119–120. [„Pismo M. Medakoviča – V. I. Lamanskomu, 30 dekabrja 1869", u: Vasilij N. Korablev, „Pisma L. Karavelova k akademiku V. I. Lamanskomu", *Trudu Instituta slavjanovedenija AN SSSR* 2 (Leningrad 1934) 119–120]

Семиз, Душан, „Мајевци", *Nova Evropa*, knj. XVI, br. 7 (11. oktobar 1927) 214–230. [Semiz, Dušan, „Majevci", *Nova Evropa*, knj. XVI, br. 7 (11. oktobar 1927) 214–230]

Теплов, Владимир А., „Граф Иоанн Каподистрия, президент Греции", *Исторический вестник* 9 (1893). [Teplov, Vladimir A., „Graf Ioann Kapodistrija, prezident Grecii", *Istoričeskij vestnik* 9 (1893)]

Чарыков, Николай В., *Беглый взгляд на высокую политику*, Москва 2016. [Čarukov, Nikolaj, *Begluj vzgljad na vusokujo politiku*, Moskva 2016]

Литература – Secondary Sources

Chaliand, Gérard, Arnaud Blin, Edward Schneider, Kathryn Pulver and Jesse Browner, *The History of Terrorism: From Antiquity to al Qaeda*, Berkeley (California) 2007.

Clogg, Richard, *A Concise History of Greece*, Oxford 2021.

Crampton, Richard, *A Concise History of Bulgaria*, Oxford 1997.

Dedijer, Vladimir , *Sarajevo, 1914*, knj. II, Beograd 1978.

Fairbank, John K. and Kwang-Ching Liu, *The Cambridge History of China*, Vol. 11, *Late Ch'ing, 1800–1911*, Cambridge 1980.

Hitchins, Keith, *A Concise History of Romania*, Oxford 2014.

Keddie, Nikki R., „The Iranian Power Structure and Social Change 1800–1969: An Overview", *International Journal of Middle East Studies* 1 (1971) 3–20.

Kivelson, Valerie A. and Ronald Grigor Suny, *Russia's Empires*, Oxford 2016.

Luttwak, Edward N., *Coup d'État: A Practical Handbook*, London 1979.

MacKenzie, David, *Apis, The Congenial Conspirator: The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, New York 1989.

Kinross, Patrick, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, London 1977.

Payne, Stanley, *Politics and the Military in Spain*, Stanford 1967.

Pozzi, Henri, *La guerre revient*, Paris 1933.

Агафонов, Валериан К., *Парижские тайны царской охранки*, Москва 2004. [Agafonov, Valerian K., *Parižiskie majnu carskoj ohranki*, Moskva 2004]

Будницкий, Олег, *Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.)*, Москва 2000. [Budnickij, Oleg, *Terrorizm v rossijskom osvoboditel'nom dviženii: ideologija, etika, psihologija (vtoraja polovina XIX – načalo XX v.)*, Moskva 2000]

Васић, Драгиша, *Деветсто трећа*, Београд 2003. [Vasić, Dragiša, *Devetsto treća*, Beograd 2003]

Вишняков, Ярослав В., „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками: Военный переворот 29 мая 1903 г. и его последствия для политической жизни Сербии", *Военно-исторический журнал* 3 (2001) 68–77. [Višnjakov, Jaroslav V., „Naselenie Belgrada soveršenno terrorizirovano mestnumi vojskami: Voennij perevorot 29 maj 1903 g. I ego posledstvija dlja političeskoj žizni Serbii", *Voenno-istoričeskij žurnal* 3 (2001) 68–77]

Вишняков, Ярослав В., *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2016. [Вишняков, Ярослав В., *Voennuj faktor i gosudarstvennoe razvitie Serbii načala XX veka*, Moskva 2016]

Вишняков, Ярослав В., „Уничтожить всю коварную Европу. Авантюристы и террористы на Балканах в начале XX века", *Родина* 1 (2007) 39–43. [Вишняков, Ярослав В., „Uničtožit' vsju kovarnuju Evropu. Avantjuristu i terroristu na Blkanah v načale XX века", *Родина* 1 (2007) 39–43]

Екмечић, Милорад, „Аустро-угарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године", *Историјски часопис* 32 (1985) 209–232. [Ekmečić, Milorad, „Austro-ugarska obavještajna služba i Majski prevrat u Srbiji 1903. godine", *Istorijski časopis* 32 (1985) 209–232]

Историја српског народа, књ. 5, т. 1, Београд 2000. [*Istorija srpskog naroda*, knj. 5, t. 1, Beograd 2000]

Историја српског народа, књ. 6, т. 1, Београд 2000. [*Istorija srpskog naroda*, knj. 6, t. 1, Beograd 2000]

Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1923. [Jovanović, Slobodan, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858–1868)*, Beograd 1923]

Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 1, Београд 1923. [Živanović, Živan, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knj. 1, Beograd 1923]

Казимировић, Васа, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата* 1903. до Солунског процеса 1917. г*одине*, Крагујевац 1997. [Kazimirović, Vasa, *Crna ruka. Ličnosti i događaji u Srbiji od prevrata 1903. do Solunskog procesa 1917. godine*, Kragujevac 1997]

Каширин, Василий Б., *Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны*, Москва 2014. [Kaširin, Vasilij B., Dozornue na Balkanah. Russkaja voennaja razvedka v stranah Balkanskogo poluostrova nakanune i v godu Pervoj mirovoj vojnu, Moskva 2014]

Каширин, Василий Б., „Опасные связи капитана Прудкина. Легендарный болгарский моряк и секретные службы России", *Родина* 8 (2009) 122–126. [Kaširin, Vasilij B., „Opasnue svjazi kapitana Prudkina. Legendarnuj bolgarskij morjak i sekretnue službu Rossii", *Rodina* 8 (2009) 122–126]

Рајић, Сузана, *Александар Обреновић – владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011. [Rajić, Suzana, *Aleksandar Obrenović – vladar na prelazu vekova: sukobljeni svetovi*, Beograd 2011]

Раденић, Андрија, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1983–1903*, Београд 1973. [Radenić, Andrija, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1983–1903*, Beograd 1973]

Сергеев, Евгений Ю. и Артём А. Улунян, *Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах: 1900–1914*, Москва 2003. [Sergeev, Evgenij Ju. i Artëm A. Ulunjan, *Ne podležit oglašeniju. Voennue agentu Rossijskoj imperii v Evrope i na Balkanah: 1900–1914*, Moskva 2003]

Чернов, Олег А., *Дипломатическая деятельность и исторические взгляды Н. В. Чарыкова*, Самара 2010. [Černov, Oleg A., *Diplomatičeskaja dejatel'nost' i istoričeskie vzgljadju N. V. Čarjukova*, Samara 2010]

Шемякин, Андрей Л., „Убиение генерала Павловича. Как в Белграде расстреливали георгиевского кавалера", *Родина* 9 (2007) 67–71. [Šemjakin, Andrej L., „Ubienie generala Pavloviča. Kak v Belgrade rasstrelivali georgievskogo kavalera", *Rodina* 9 (2007) 67–71]

Alexey Timofeev

THE FIRST REACTIONS OF RUSSIA TO THE MAY COUP OF 1903

Summary

Assassinations of the leaders of European states in the 19th century were not a rare phenomenon. In the absolute majority of cases, the murderers and immediate participants in the conspiracy did not gain personal benefit from the coup. If in some cases there was a deeper conspiracy behind them, it remained in the shadows, and political murders were publicly condemned. The Orthodox Balkan states, influenced by the political traditions of both the West and the East, whose state institutions were characterised by instability and political elites by fervour and impatience, were extremely active in this regard. Serbia did not differ much from its Balkan neighbours.

The circumstances of these events have been relatively well explained in memoirs and literature. However, the role of foreign powers has been relatively poorly studied and so far it belongs to the domain of speculation and extrapolation. In order to offer answers, we should turn to the documents of the diplomatic, military-intelligence and police services. The Foreign Policy Archive, Fund 151 – "Political Archive" (Political Archive) is especially important. It contains documents from the confidential correspondence of the central apparatus of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire with its diplomatic representatives.

According to these documents, many Serbian politicians and foreign diplomats accredited in Belgrade suspected the existence of a conspiracy against the Obrenovićs before June 11 [O.S. May, 291903.]. At the same time, its organisation and implementation, as can be seen from the report to Saint Petersburg, was a complete shock to the Russian diplomatic, military and police representatives in the field. The death of King Aleksandar and his wife was, according to the first impression of Imperial Russia, the result of internal Serbian dissatisfaction with the autocratic rule of a man who was not able enough to be an autocrat, with a benevolent attitude towards those events in Vienna. It is significant that even the imposition of the new (old) Karađorđević dynasty in the first instance did not originate from the Russian but from the Austrian side.

Чланак примљен: 24.1.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 21.6.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 307–322
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 307–322

УДК: 343.81(497.11):664.6(07)“19“
DOI: 10.34298/MG2344307J

Владимир ЈОВАНОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ПРАВИЛА О МЕШЕЊУ ХЛЕБА У КАЗНЕНИМ ЗАВОДИМА

Апстракт: Правила о мешењу хлеба у казненим заводима представљају занимљив документ. Он указује на велики значај ове основне животне намирнице када је реч о свакодневној исхрани самих кажњеника у Краљевини Србији. Дневна порција од једног килограма добро печеног црног хлеба представљала је у пуном смислу оваплоћење државе благостања и стуб стабилности самог режима. Другим речима, спокој и мир међу робијашима српских казнених завода купован је издашним дневним порцијама хлеба. Овај правилник уједно открива да је српски робијаш добијао више квалитетнијег хлеба но већина робијаша у другим европским државама. Правила представљају техничко упутство о процесима важним за производњу одређене врсте хлеба намењене казненим заводима. Један килограм добро печеног црног пшеничног хлеба било је стандардно следовање сваког српског робијаша.

Кључне речи: хлеб, брашно, квасац, тесто, пећи, књиговодство.

Abstract: The Bread Making Regulations in Penal Institutions constitute an interesting document. They point to the great importance of this food staple when it comes to the daily diet of prisoners in the Kingdom of Serbia. The daily portion of one kilogram of well-baked whole-wheat bread was the embodiment of the welfare state and a pillar of stability for the regime itself. In other words, tranquillity and peace among the inmates of Serbian penal institutions were bought with generous daily portions of bread. These Regulations also reveal that Serbian prisoners received higher quality bread than most prisoners in other European countries. The Regulations included, among other things, technical instructions on the process of manufacturing a specific type of bread intended for penal institutions. One kilogram of well-baked whole-wheat bread was the standard ration for every Serbian prisoner.

Keywords: bread, flour, yeast, dough, ovens, bookkeeping.

[*] vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

Правила о мешењу хлеба у српским казненим заводима од 25. септембра 1906. године представљају врло занимљив документ, драгоцен за разумевање укупне казнене политике у Краљевини Србији. Режим исхране кажњеника широм Старог континента био је врло шаролик и разликовао се од државе до државе. Као што је свака од европских земаља развијала сопствене казнене механизме, исто је важило и за дневно следовање хлеба по робијашу. С порастом урбаних агломерација и феномена градске сиротиње широм Европе, многи друштвени потреси били су покренути несташицом брашна и хлебног жита. Од Француске револуције 1789. године до таласа револуција широм Европе из 1848. године, проблем снабдевености градске сиротиње хлебом постао је свеприсутан.[1] Недостатак хлеба подстиче немире, побуне и револуције, доводи до пада режима и открива директну везу између питања хлеба и политичких криза. На то нарочито указује Петар Кропоткин у свом чувеном спису „Освајање хлеба" из 1880. године. И он упућује на велики значај пуног стомака најсиромашнијих становника по стабилност политичког поретка.[2]

И у Србији 19. и раног 20. века, где је већина становника сама производила хлебно зрно, питање цене хлеба пролазило је кроз различите мене.[3] Важност хлеба по стабилност самог режима разумевао је још кнез Милош, који је наредио оснивање нарочитих општинских кошева у којима се чувао вишак кукуруза, као преко потребна намирница у случају глади.[4] Када је реч о Србији од друге половине 19. века, хлеб као животна намирница добија посебну важност за малобројно градско становништво, које га није производило већ га је куповало. Без обзира на то да ли је реч о ражаном хлебу од целог зрна пшенице или много ређем и скупљем хлебу од белог брашна, ова свакодневна намирница постаје важно политичко питање.[5]

Краљевина Србија, која је у много чему заостајала за развијеним и многољуднијим европским монархијама, зачудо је била поштеђена глади. Србија не само што није била земља изгладнелих већ у њој није

---

1 Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, Vintage books 1996, 60–65, 205–206.

2 Peter Kropotkin, *The Conquest of Bread*, London 1913, 66–70.

3 Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894, 93–94.

4 Мирослав Свирчевић, *Српска локална самоуправа и развој модерне српске државе*, Београд 2011, 255.

5 *Књига о здрављу*, прир. Милан Јовановић-Батут, Београд 1896, 82–94; *Архивска грађа за насеља у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд–Земун 1926, 103, 105, 387; Јован Ердељановић, *Српска народна јела и пића*, Бања Лука 1917, 37–39; Вук Стефановић Караџић, *Српски ријечник*, Беч 1818, 276.

било оштре социјалне разлике, тако типичне за милионске престонице Запада. За разлику од сиротиње у Бечу, Лондону или Паризу, Београд је увек могао да рачуна на сигурно рурално залеђе, које је производило велике количине квалитетне и лако доступне хране.[6] Услед релативног изобиља које је владало у Краљевини Србији, један британски путописац сликовито је описао ту земљу као „рај сиромашног човека".[7]

Такве прилике потрајале су до 1915. године и потпуног политичког и економског слома Србије, изазваног Великим ратом.[8] Уследиле су године глади и дотад незапамћене беде. Глад и немаштина који су изазвали огромне патње цивилног становништва нису нестали после 1918. године. По свршетку Великог рата и са постепеним увећањем градског становништва увећала се и опасност по егзистенцију многих, који нису производили хлеб већ су га куповали. Надничар, ситни чиновник и државни службеник морали су да купују храну за готов новац, те се свако увећање цене хлеба одражавало и на куповну моћ самих потрошача.[9]

Социјална политика једне државе огледала се не само у производњи и дистрибуцији хлеба већ и кроз издвајања за дневни оброк самог кажњеника, који је био прописан сходно укупној казненој политици. И док је у старом Риму важила максима – „хлеба и игара", за елементарно преживљавање оних које би држава утамничила важило је друго правило – хлеба и воде. Калоријску вредност хлеба, захваљујући високом проценту угљених хидрата, спомињу многи нутриционисти још крајем 19. и почетком 20. века.[10] Према појединим стручњацима, калоријска вредност једног килограма хлеба износила је нешто више од хиљаду калорија. Нутриционисти су утврдили и то да задовољење дневних потреба просечног човека захтева бар 2.400 калорија. Међутим, особи која обавља тежак физички рад, попут рецимо робијаша на принудном раду, дневно је потребно и до 4.000 калорија.[11] Утолико је већа била и важност хлеба у самим казненим институцијама. Интересантно је, такође,

---

[6] Још у доба кнеза Милоша, градско становништво Крагујевца снабдевали су хлебом и земичкама локални пекари. Јован Цвијић, *Насеља и порекло становништва*, књ. 22, Београд–Земун 1926, 1, 76.

[7] Herbert Vivian, *Servia Poor Man's Paradise*, Longmans Green and Co 1879, 150–153.

[8] *Memorandum by the Serbian Socialist Party Upon the Conditions in Occupied Serbia Presented to the Russo-Hollando-Scandinavian Committee in Stockholm*, Washington 1918, 14–17, 31–32; Славка Михаиловић-Клисић, *Облаци над градом 1914–1918*, Београд 2015, 98–99, 190–191, 210, 214.

[9] Homer Folks, *The Human Cost of War*, Harper & Brothers Publishers 1920, 55–57.

[10] Milosh Sekulich and Mark Clement, *Tuberculosis*, London 1944, 68.

[11] Erwin Pulay, *Nutrition and Victory Food Problems in War and Peace*, London 1941, 17–20.

да су српски робијаши добијали много више хлеба него кажњеници у Италији или Француској, а поготово у Енглеској, која је током 18. и 19. века шкртарила на следовању хлеба.[12] И током 20. века, сходно локалној кулинарској традицији, скробна храна затвореника попут пиринча, макарона, кромпира, грашка или пасуља била је заступљена у највећој могућој мери, допуњујући дневно следовање хлеба.[13]

У Србији, све до пропасти Краљевине 1915. године, производња кукуруза од којег се спремао сељачки хлеб – проја, представља уз сточарство главну преокупацију самог тежака. И као што је српски сељак који је производио хлеб постао нераздвојан од њега, тако је и српски робијаш, који се јавља тек од средине 19. века, постао зависан од свог дневног следовања хлеба. Но за разлику од проје која је била укусна само свеже печена, робијашки хлеб не само да је био трајнији већ и нутритивно квалитетнији и издашнији.

Поставља се питање да ли је сама власт у Србији била тако великодушна с предумишљајем, држећи робијаше ситима и окрећући поглед од црне берзе, која се одвијала пред очима самих затворских управа. Ђорђе Ценић (1825–1903), министар правде и неоспорни експерт за кривично право Кнежевине Србије, нагласио је да веома греше они који би робијаша казнили тешком тамницом и глађу. Таквом политиком суровог кажњавања држава би од робијаша убрзо чинила болесника, што никако није њен циљ. Тиме су постављени јасни стандарди, који српску казнену културу сврставају на врло високо место.

Када је реч о сложеном питању одређивања казне, различите дилеме присутне су у Србији већ током раног 19. века. Кнез Милош Обреновић међу првима уочава несразмерност, нелогичност и неправичност појединих облика кажњавања. Нарочито у случају казне дужевременог лишавања слободе. Кнез је био много склонији брзој и суровој примени телесне казне неголи казни дужевременог затварања. Он је једном приликом чак припретио ухапшеним затвореницима следећом опаском: „Не дам ја да се ви о сомуну излежавате у хладовини, а поштени људи о паучљивој проји да плаћају порез и да вас хране!”[14] Иста дилема мучила је творце српске казнене политике током познијих деценија и сводила се на следеће: тежак и његова породица морали су да се помуче како би

[12] *Extracts Selected from the Writings and Observations of the late John Howard*: *The State of Prisons and Hospitals in Holland, Germany, Italy, Geneva, Switzerland, Austrian Flanders, French Flanders and France*, 1790, 2–3, 13.

[13] Norval Morris and David J. Rothman, *Oxford History of Prison Punishment in Western Society*, Oxford University Press 1995, 230.

[14] Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1891, 234.

имали довољно хлеба на столу. Робијаш, напротив, иако је можда починио најтежа злочинства, имао је хлеба у изобиљу и није морао да окапа око његове производње.

У Србији је то незгодно питање било разрешено већ 1868. године, правилима о режиму исхране кажњеника која је саставио министар правде Ђорђе Ценић. Тим правилима порције робијашког хлеба су распоређене на пола килограма за ручак и пола килограма за вечеру.[15] Не случајно, српски законодавац био је врло великодушан при одређивању дневних потреба једног робијаша. Ђорђе Ценић је свакако имао сасвим посебне разлоге, одређујући тако обилне количине хране. Таквом политиком држава се нехотично огрешила о многе друге социјално угрожене грађане, игноришући њихове потребе. Осим тога, већим порцијама хлеба ишло се наруку црној берзи која је цветала пред очима управе, међу самим робијашима.

Упркос мањкавостима, Ценић је заузео врло доследан став и држао је до усвојених одлука. Свој закључак о блиској вези између исхране робијаша и њиховог физичког здравља он је изнео већ током 1868. године.[16] Залагао се за што хуманији однос према кажњеницима, јер изгладњивање и нарушавање њиховог здравља не решава проблем нити испуњава задати циљ.[17] Ценић је истакао да је при томе сасвим свестан чињенице да је храна осуђеника често боља од оне коју многи поштени грађани имају. Он потврђује да „тако мора да буде, ако хоћемо да од апсански заведења не начинимо болнице осуђеника. Рана осуђеника треба да буде лако сварљива, крепећа, мењана и нешто више давати но што је за живот нужно".[18] За Ценића, ту се радило о важном етичком питању, ма како контрадикторном.

Власти већине других држава нису показале толику саосећајност према преступницима као оне у Кнежевини Србији. У остатку Европе, чак и почетком новог века, ствари су стајале сасвим другачије. Џон Хауард, један од највећих филантропа и бораца за права робијаша, сведочио је о жалосном стању утамничених широм Старог континента.[19] Крајем 18.

---

[15] *Казнени законик и кривично-судски поступак*, Београд 1880, 555–557, 594–600.

[16] Архив Србије, Министарство правде, XXX-28, 1908; Министар Ђорђе Ценић је робијаше једном приликом назвао „болесницима друштва грађанског". Утолико је његов став био више испуњен хришћанском самилошћу но строгом казненом дисциплином. *Новине српске*, бр. 136, 15. октобар 1868; исто, бр. 145, 5. новембар 1868.

[17] *Казнени законик и казнени поступак судски*, Београд 1880, 594–600.

[18] *Новине српске*, бр. 147, 9. новембар 1868.

[19] William Hepworth Dixon, *John Howard and the Prison World of Europe*, Published by Frederick Charlton 1852, 332, 386, 407; Henry Mayhew and John Binny, *Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, London 1862, 517, 586, 597.

века у многим затворима Енглеске и континенталне Европе робијаши су добијали редовно следовање хлеба само када су имали чиме да га плате.[20] Уколико се упореди са стањем у другим, много развијенијим и богатијим европским друштвима, исхрана робијаша у Србији била је далеко повољнија.

Та непојмљива благост свакако није била по вољи многим народним посланицима Кнежевине Србије, људима конзервативних схватања. Током скупштинске расправе која је крајем 1873. године вођена о питању опхођења према робијашима, Ценићева хуманост и његово залагање за потпуно одбацивање телесне казне као неодговарајућег начина кажњавања наишло је на велико негодовање и отпор појединих посланика.[21] Многи се нису слагали с том, по њиховом мишљењу, сувише попустљивом политиком. Они су се питали зашто би, уместо казне батинања и утамничења оном ко украде, била досуђена казна затвора с три оброка дневно, док многи поштени људи живе на минимуму егзистенције.

Насупрот њима, министар правде Ценић још током 1868. поставља јасан стандард. Храна робијаша, подељена на више дневних оброка, износила је око килограм добро печеног хлеба, а за оне који раде тешке послове и нешто више. Уз то, четврт литра чорбе од говеђег меса и четврт килограма зеља, или другог варива према сезони, спремљеног на масти.[22] Своје похвале квалитету хране српских робијаша одају и поједини страни путописци. Густав Раш, који је посетио Београдски казнени завод почетком седме деценије 19. века, сматра да је третман српских кажњеника неупоредиво бољи но онај у Немачкој.[23] И други, много познатији немачки путописац Феликс Каниц похвалио је храну српских кажњеника. После посете Пожаревачком казненом заводу 1887. године, он је изјавио: „У целини, с осуђеницима се поступа хумано, они се много крећу напољу, а ни храна није лоша – пробао сам хлеб и чорбу с поврћем и месом непосредно пред ручак."[24] За разлику од хлеба, којег је српски робијаш добијао у изобиљу, остатак дневне порције био је сасвим слаб, нарочито током посних дана. Ручак углавном чине пасуљ, пиринач, кромпир, купус или какво друго сезонско поврће, робијашима често одбојно.

[20] Како је то у допунама упутства за нахијске магистрате из 1826. године кнез Милош одредио, ухапшеници се у затвору издржавају и хране о свом трошку. Тома Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов*, Београд 1967, 63; *Живети у Београду 1837–1841*, *Документи Управе града Београда* I, Београд 2003, 117.

[21] Момчило Грубач, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004, 138–139, 141.

[22] *Српске новине*, бр. 148, 12. новембар 1868.

[23] Густав Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 70–72.

[24] Феликс Каниц, *Србија земља и становништво* I, Београд 1987, 172.

Уколико робијаши у Србији нису могли бити задовољни количином и квалитетом хране, у напредној Европи прилике су стајале и нешто горе. Наиме, кажњеници у Француској добијали су свега 850 грама хлеба дневно.[25] Кажњеници у Енглеској, зависно од затвора, имали су још слабији оброк. Кажњеници у озлоглашеном затвору Пентонвил, 1843. године добијали су по 450 грама хлеба дневно.[26] У Америци, квалитет и количина хране врло су се разликовали, зависно од државе. Према мишљењу појединих кажњеника, врло су издашне биле порције које су даване робијашима чувеног затвора Синг Синг у Њујорку.[27] У казниоици у Канзасу, рецимо, храна је била врло обилна али и сасвим једнолична. Кромпир печен на масти с комадићима меса (тзв. *Hash*), уз комад хлеба и шољу кафе, били су на столу за доручак, ручак и вечеру, свакога дана.[28] Према количинама хране, само руски робијаши и војници, који су махом добијали ражани хлеб, имали су обилнију порцију но српски кажњеници. Следовање у Русији износило је чак 1.200 грама дневно.[29]

Правила из 1906. године заправо уједначавају праксу мешења, мерења и печења хлебног теста, заокружујући читав низ техничких радњи везаних за само активирање квасца у тесту, као и за начин мешења и печења хлеба на сасвим одређеној температури пећнице. Заправо, то је покушај спречавања разних одступања у квалитету и количини, чиме је постављен јасан стандард квалитета робијашког хлеба. То 1908. године потврђује и Емил Тауфер, један од ретких стручњака за примену казнених санкција, који је био добар познавалац прилика у Београдском казненом заводу. Он сведочи да је цена једног робијашког хлеба фиксирана на 20 пара динарских, чиме је та векна представљала својеврсну монету. Штедљиви робијаши стварали су сопствене мале залихе и трговали, па вишком хлеба куповали друге потрепштине, ракију, дуван или сланину. Стога је сам затворски хлеб представљао врло драгоцену робу, коју је било могуће продати или трампити на локалној црној берзи робијаша. Поједини

---

[25] Peter Kropotkin, *In Russian and French Prisons*, London 1887, 67, 287.

[26] Philip Collins, *Dickens and Crime*, Indiana University Press 1994, 74.

[27] Hutchins Hapgood, *The Autobiography of a Thief*, New York 1914, 140.

[28] Тако обилна храна била је послуживана свакако стога што су тамошњи робијаши радили у локалном руднику угља, те им је била потребна за обављање тог мукотрпног физичког посла. John N. Reynolds, *The Twin Hells*, *A Thrilling Narrative of Life in the Kansas and Missouri Penitentiaries*, Thompson & Thomas, Chicago 1890, 66, 99–100, 123–125.

[29] Милић Ј. Милићевић, „Исхрана српске војске почетком 20. века", *Годишњак за друштвену историју*, св. 3 (1996) 164–165.

казнени стручњаци приметили су да га сами робијаши радо чувају, штеде и њиме тргују, допуњујући свој скромни буџет.[30]

Само хлебно тесто пак, док је још било свеже и растегљиво, могло се лако делити, сећи и распоређивати у посебне порције. Та чињеница била је нарочито погодна приликом припреме великог броја порција, како за робијашку, тако и за војничку трпезу. Имајући у виду број српских робијаша почетком 20. века, држава је била у обавези да преко својих пекарница произведе или да код приватних снабдевача набави више од две тоне ове намирнице дневно.[31]

Међутим, куповина веће количине брашна код повлашћених лифераната пружала је и могућност за најразличитије злоупотребе. О томе сведочи и само упутство за мешење хлеба из 1906. године. Оно је, између осталог, имало за циљ да уједначи и стандардизује размере брашна, квасца, воде и соли потребних за масовну производњу робијашког хлеба. Коначно, посебна пажња била је посвећена дистрибуцији и контроли количина утрошених намирница потребних за печење хлеба, као и самог огрева. Књига евиденције утрошка брашна и бројање самих векни хлеба говори о намери управе казнених завода да спрече могуће финансијске губитке, настале нестручним руковањем и расподелом векни хлеба.

Документ под називом „Правила о мешењу хлеба у казненим заводима", чува се у фонду Министарства правде Архива Србије, под сигнатуром – АС, МП, 1906, XIV–170.

Правила
о мешењу хлеба у казненим заводима

За израду хлеба потребни су следећи артикли: брашно, вода, квасац и кухињска со.

Од свију врста брашна најбоље је пшенично.

Вода којом се тесто меси, мора бити млака (25°–30° Целзијусових) стога, што млака вода убрзава процес сазревања теста – пре ускисне.

[30] АС, МП, 1908, XXX-28; Мита Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, 71, 104; Ивана Крстић Мистрицеловић, *Казнено-поправни заводи у Србији – Пример Пожаревачког казненог завода 1853–1918*, Пожаревац 2016, 109–110.

[31] Милић Ј. Милићевић, *Војничка кухиња, исхрана војске у Србији крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2002, 16–17.

Квасац или маја служи као средство, да тесто ускисне, а добија се од киселог теста од кога се израђује хлеб и који се брижљиво чува у стању врења, а то се даје постићи тиме, што се остављено кисело тесто поспе танким слојем брашна и покрије чаршавом, или врећом да не би охладнело.

Со се додаје тесту у опште ради укуса. Кухињска се употребљује с тога, што је сланија од „морске соли".

О квасцу или маји у опште

Маје разликујемо двојаке: мала и велика маја. Од мале маје, додатком брашна, воде и мешењем, добија се велика маја, а од ове кисело тесто, од кога се пече хлеб.

Колико ће се маје утрошити за кисело тесто, зависи од потребне количине самога теста, – колико се хоће да добије порција хлеба једним мешењем, а ово опет зависи од величине пећи, – колико се порција хлеба може у опште сложити у пећ; сем тога зависи и од времена т.ј. хоће ли се да тесто пре, или доцније сазри, јер у колико се тесту додаје више маје, у толико ће брже ускиснути.

За тесто које се добија од 450 кгр брашна, потребно је велике маје у тежини од 30 кгр.

Ова количина велике маје добија се из 2 кгр мале маје – остављеног киселог теста од последњег мешења, које је добро ускисло и које се раствори са 9,200 кгр млаке воде (25°–30° Целз.) и затим постепено додаје 18,800 кгр брашна. Пошто се је ово тесто добро измесило, то се поспе танким слојем брашна, затим покрије чаршавом, или врећом да не ветри и да се не охлади и остави да кисне – зри, а то ће наступити најдаље за 3 часа.

О справљању киселог теста

Кад велика маја узри, тада се ова раствори додавањем 214,360 кгр млаке воде (25°–30° Целз.) у којој је растворено 7,400 кгр кухињске соли. Пошто се маја потпуно разреди и постане житка, додаје се постепено брашно у тежини од 431,200 кгр и тада ће се мешањем тесто у укупној тежини од 682,960 кгр.

Тесто ваља добро измесити како би се подједнако у њему измешала растворена маја и да у њему не остану грудве од брашна.

Када се је све то мешењем постигло, тада се тесто поспе танким слојем брашна, покрије чаршавом, или врећом и остави да ускисне, а овај ће процес наступити после једног сахата.

Температура у соби, у којој се поменути послови обављају треба да је 25°–30° Целз.

О справљању хлеба

После напред означеног времена, пошто тесто ускисне, тада се размесује и мери, затим слаже у „пинокоте" (дрвене полуоблице са издубљеним гњездима за смештај облика хлеба), које претходно ваља посути брашном да се не би тесто у гњезду залепило и оставља, на за то спремљеним скелама, да тесто – хлеб – и у пинокотима узри и нарасте.

За сваки тајин осуђенички узима се 1,120 кгр киселог теста, јер при самоме печењу хлеба, тесто изгуби од своје тежине 100 грама, а пошто се испечен охлади, губи још 20 грама, и на тај начин остаће у свакој порцији хлеба потпуна тежина од 1.000 грама.

Према изложеној размери, од 682,960 кгр добивеног киселог теста, добија се 608 порција хлеба и 2 кгр преосталог теста, које се оставља као мала маја за идуће мешење [(608×1,120)+2]=682,960.

Према изложеним подацима, добија се следећи резултат:

Од 450 кгр брашна, добија се 608 порција хлеба, односно 100 кгр брашна даје 135,111 кгр печеног хлеба.

Изложена размера није стална, она се мења упоредо са каквоћом брашна. Уколико је боље брашно, сувље и устојаније, утолико ће више примати воду, а тиме ће се добити и више порција хлеба.

Показана је размера аритметичка средина, која се постигла праксом и искуством у пожаревачком казненом заводу у размаку времена од три месеца.

О пећи и печењу хлеба

Саме пећи сазидане су од испечених цигаља – ћерпича, а патосана је квадратним земљаним плочама т.зв. „туглама". Пећи најновије конструкције ложе се одоздо, и сва јара и пламен иде озиданим каналима испод целог патоса и овај загрева према потреби, што се удешава помоћу вентила. Сем поменутих канала, на патосу од пећи налазе се три отвора (туфеци), кроз које избија оздо ватра и непосредно греје небо од пећи.

Температура пећи онда је добра, кад пећ изнутра побели. Чим овај моменат наступи, чисти се патос пећи мокром крпом и брише гар, који је евентуално кроз отворе на патос пао.

За овим пекар слаже хлеб у пећ поступно; прво испуни једну страну пећи, затим средину и најзад другу страну.

Кад се хлебац испече – а то бива за 45 минута – вади се из пећи истим редом, као што је и сложен.

За гориво употребљавају се цепана сува дрва.

Количина горива зависи од каквоће дрвета и годишњег доба времена, као и колико се пута дневно ложи. Зими је потребна већа количина дрва него лети, а кад се пећ ложи више пута дневно, онда је за прво ложење потребна већа количина дрва, а за друго мање, треће још мање и т.д.

По печеном искуству после тромесечног печења хлеба, за једну пећ чији је пречник 3,70 м и која се дневно два пута ложи, потребно је за оба ложења (за један дан) до 0,50 м^3 сувих дрва.

Сем ове количине дрва, потребно је још и за казан, у коме се загрева вода за мешење хлеба и то 3м^3 за један месец.

О чистоћи у опште

По себи се разуме да локали, у којима се меси хлеб, као и помоћна средства за тај циљ, морају увек бити у исправном стању, а нарочито мора се пазити на лица која месе хлеб у толико пре, што се тај посао врши искључиво рукама.

Чистоћи се мора нарочита пажња поклањати.

Лица која месе хлеб морају бити потпуно здрава; не смеју носити дугу косу и не смеју имати дугачке нокте.

Пре свакога посла морају опрати руке и то до рамена са карболним 5% глицерин. сапуном.

Нађве у којима се меси хлеб, по свршеним пословима морају се пажљиво истругати, за то подесном алатком. То исто важи и за пинокоте.

О књиговодству

Набавку брашна врши Управа путем лицитације, која се шаље Господину Министру правде на одобрење.

Брашно Управа ће примати од лифераната по требованьима, која саставља рачуновођа казненог завода под надзором Управника, а употребиће се после претходног прегледа лекара заводског (чл. Правила о снабдевању људском храном у казненим заводима).

Да би се знао тачан рачун о набављеном и употребљеном брашну, као и количини израђеног и издатог хлеба, водиће се дневник по обрасцу по ⁄ приложеном.

Овај дневник водиће рачуновођа казненог завода и он ће истога дана заводити у њему пријем брашна, колико се дотичног дана буде примило, а сваког дана разводити израђену и издату количину хлеба.

Основа овом дневнику је „Дневник хране здравих и болесних осуђеника" у коме су изложене све промене у Заводу на основу „Главне

књиге осуђеника" коју заводи воде, и јутарњих рапората које подносе педесетари, или затварачи сваког дана Управи казненог завода.

На крају сваког месеца по дневнику ће се сабрати како примљено брашно, тако и израђени издати хлеб и остали артикли. Издатак ће се одбити од примања и евентуални остатак брашна, као и хлеба, пренеће се у примање за идући месец.

Сваки вишак преко 10 кгр увешће се у дневник као уштеда.

Утрошена количина соли разводиће се по „дневнику хране здравих осуђеника", где се и заводи укупна количина набављене соли за храну осуђеника, исто онако, као што се издата храна болесним осуђеницима разводи по поменутом дневнику.

На крају године претекло брашно и хлеб, пренеће се у дневник за идућу годину, а стари дневник послаће се уз остале рачуне Главној контроли.

На растур одобрава се 1%.

Утрошена дрва разводиће се рефератом рачуновође на крају свакога месеца, исто онако, како је то предвиђено чл. 6 Правила о огреву.

За ложење пећи у којима се пече хлеб, може се утрошити на једну пећ за једно ложење до 0,25 м^3 дрва.

Пошто је немогуће тачно определити однос воде и брашна, јер то искључиво зависи од каквоће брашна, то према добивеним резултатима, које је Управа пожаревачког казненог завода опитом за три месеца добила, има се приближно узети, да 100 кгр брашна дају најмање 135 кгр – порција – печеног хлеба, свака у тежини од 1.000 грама.

Сваки евентуални вишак мора се уводити у дневник на крају свакога месеца.

Све одредбе предвиђене „Правилима о снабдевању људске хране у казненим заводима", важе и овде у колико нису овим правилима обухваћена, а могу се и овде применити.

Закључак

Правила о мешењу хлеба из 1906. године представљају занимљив документ посвећен техникама припреме и печења посебне врсте хлеба, намењене казненим заводима Краљевине Србије. По својим одликама и количини, робијашки хлеб у Србији био је квалитетнији и издашнији од уобичајене врсте хлеба којим се прехрањивала већина становника Краљевине. За разлику од казнених режима у другим европским државама, робијаши у Србији примали су дневно следовање од једног килограма добро печеног црног хлеба од целог зрна. Било је то знатно више но што

је износила дневна порција хлеба у Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама и већини других држава. Количина хлеба која је дневно следовала робијашима била је прилагођена прехрамбеним навикама српских сељака, који су хлеб сматрали својом основном храном.

Међутим, инсистирање казнених експерата на томе да је робијашу потребно давати и нешто више хране него поштеним грађанима многима се чинило сасвим неправично. Иако је тачно да је намера казнених власти била да спрече изгладњивање и касније разбољевање самих кажњеника, ту врсту обзирности режим у Србији није показао када се радило о сељацима, као најмногољуднијој категорији становништва у Србији. Они су, без обзира на климатске непогоде и често неродне године, били принуђени да се без помоћи државе побрину за благостање својих породица. Тако се десио бизарни обрт да су робијаши, иако последњи у друштву, располагали обиљем хлеба, док су многи који су мукотрпно обделавали своје њиве често живели на ивици егзистенције. За разлику од њих, многи робијаши су вишак хлеба који су добијали користили као својеврсну монету. Њоме су могли трговати или су вишак хлеба трампили за дуван, алкохол, сланину и друге сличне потрепштине.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Extracts Selected from the Writings and Observations of the late John Howard, *The State of Prisons and Hospitals in Holland, Germany, Italy, Geneva, Switzerland, Austrian Flanders, French Flanders and France*, 1790.

Kropotkin, Peter, *In Russian and French Prisons*, London 1887.

Memorandum by the Serbian Socialist Party Upon the Conditions in Occupied Serbia Presented to the Russo-Hollando-Scandinavian Committee in Stockholm, Washington 1918.

Hapgood, Hutchins, *The Autobiography of a Thief*, New York 1914.

Reynolds, John N., *The Twin Hells*, *A Thrilling Narrative of Life in the Kansas and Missouri Penitentiaries*, Thompson & Thomas, Chicago 1890.

Архивска грађа за насеља у Србији за време прве владе кнеза Милоша, Београд–Земун 1926. [*Arhivska građa za naselja u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša*, Beograd–Zemun 1926]

Живети у Београду 1837–1841, *Документи Управе града Београда* I, Београд 2003. [*Živeti u Beogradu 1837–1841, Dokumenti Uprave grada Beograda* I, Beograd 2003]

Казнени законик и казнени поступак судски, Београд 1880. [*Kazneni zakonik i kazneni postupak sudski*, Beograd 1880]

Казнени законик и кривично-судски поступак, Београд 1880. [*Kazneni zakonik i krivično-sudski postupak*, Beograd 1880]

Михаиловић-Клисић, Славка, *Облаци над градом 1914–1918*, Београд 2015. [Mihailović-Klisić, Slavka, *Oblaci nad gradom 1914–1918*, Beograd 2015]

Ценић, Мита, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983. [Cenić, Mita, *Ispod zemlje ili moja tamnovanja*, Beograd 1983]

Литература – Secondary Works

Collins, Philip, *Dickens and Crime*, Indiana University Press 1994.

Dixon, William Hepworth, *John Howard and the Prison World of Europe*, Published by Frederick Charlton 1852.

Folks, Homer, *The Human Cost of War*, Harper & Brothers Publishers 1920.

Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution 1789–1848*, Vintage books 1996.

Kropotkin, Peter, *The Conquest of Bread*, London 1913.

Mayhew, Henry and Binny, John, *Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, London 1862.

Norval, Morris and David J. Rothman, *Oxford History of Prison Punishment in Western Society*, Oxford University Press 1995.

Pulay, Erwin, *Nutrition and Victory Food Problems in War and Peace*, London 1941.

Sekulich, Milosh and Mark Clement, *Tuberculosis*, London 1944.

Vivian, Herbert, *Servia Poor Man's Paradise*, Longmans Green and Co 1879.

Ердељановић, Јован, *Српска народна јела и пића*, Бања Лука 1917. [Erdeljanović, Jovan, *Srpska narodna jela i pića*, Banja Luka 1917]

Грубач, Момчило, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004. [Grubač, Momčilo, *Telesna kazna u Srbiji 1804–1873*, Beograd 2004]

Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов*, Београд 1967. [Živanović, Toma, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski razvoj njegov*, Beograd 1967]

Каниц, Феликс, *Србија земља и становништво* I, Београд 1987. [Kanic, Feliks, *Srbija zemlja i stanovništvo* I, Beograd 1987]

Караџић, Вук Стефановић, *Српски рјечник*, Беч 1818. [Karadžić, Vuk Stefanović, *Srpski riječnik*, Beč 1818]

Књига о здрављу, прир. Милан Јовановић-Батут, Београд 1896. [*Knjiga o zdravlju*, prir. Milan Jovanović-Batut, Beograd 1896]

Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Казнено-поправни заводи у Србији – Пример Пожаревачког казненог завода 1853–1918*, Пожаревац 2016. [Krstić Mistridželović, Ivana, *Kazneno-popravni zavodi u Srbiji – Primer Požarevačkog kaznenog zavoda 1853–1918*, Požarevac 2016]

Милићевић, Милан Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд 1894. [Milićević, Milan Đ., *Život Srba seljaka*, Beograd 1894]

Милићевић, Милан Ђ., *Кнез Милош у причама*, Београд 1891. [Milićević, Milan Đ., *Knez Miloš u pričama*, Beograd 1891]

Милићевић, Милић Ј., *Војничка кухиња, исхрана војске у Србији крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2002. [Milićević, Milić J., *Vojnička kuhinja, ishrana vojske u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 2002]

Милићевић, Милић Ј., „Исхрана српске војске почетком 20. века", *Годишњак за друштвену историју*, св. 3 (1996) 164–165. [Milićević, Milić J., „Ishrana srpske vojske početkom 20. veka", *Godišnjak za društvenu istoriju*, sv. 3 (1996) 164–165]

Раш, Густав, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001. [Raš, Gustav, *Srbija i Srbi*, Novi Sad 2001]

Свирчевић, Мирослав, *Српска локална самоуправа и развој модерне српске државе*, Београд 2011. [Svirčević, Miroslav, *Srpska lokalna samouprava i razvoj moderne srpske države*, Beograd 2011]

Цвијић, Јован, *Насеља и порекло становништва*, књ. 22, Београд–Земун 1926. [Cvijić, Jovan, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 22, Beograd–Zemun 1926]

Vladimir Jovanović

BREAD MAKING REGULATIONS IN PENAL INSTITUTIONS

Summary

The Making Bread Regulations of 1906 is an interesting document stipulating the preparation and baking techniques for the special type of bread intended for penal institutions of the Kingdom of Serbia. According to its characteristics and quantity, prisoner's bread in Serbia was of better quality and richer than the usual type of bread used by the majority of the Kingdom's inhabitants. Unlike the prisoners subject to the penal regimes in other European countries, prisoners in Serbia received a daily ration of one kilogram of well-baked whole-grain bread. It was significantly bigger than the daily portion of bread in Great Britain, the USA and most other countries. The amount of bread served daily to the prisoners was adapted to the eating habits of the Serbian peasants, who considered bread their staple food.

However, the insistence of penal experts that prisoners should be given more food than honest citizens seemed quite unfair to many. Although it is true that the intention of the penal authorities was to prevent prisoners from starving and contracting other diseases as a consequence, the regime in Serbia did not show that kind of consideration when it came to peasants in general, who were the largest population group in Serbia. Regardless of climatic disasters and often poor harvests, they were forced to take care of the well-being of their families without the help of the state. This led to the bizarre paradox that prisoners, even though they were at the bottom of society, had plenty of bread at their disposal, while many who painstakingly cultivated their fields often lived on the edge of existence. Unlike them, many prisoners used the surplus bread they received as a kind of currency. They could trade it or exchange the excess bread for tobacco, alcohol, bacon and other similar goods.

Чланак примљен: 29.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 22.6.2023.

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XLIV (2023) стр. 323–342
MISCELLANEA, vol. XLIV (2023) pp. 323–342

УДК: 821.163.41-94
316.662-055.2(497.11)“19“
DOI: 10.34298/MG2344323S

Ана СТОЛИЋ[*]
Историјски институт
Београд

НАШЕ ЖЕНЕ
ИНТЕРВЈУИ И СЕЋАЊА ДОБРИЛЕ ГЛАВИНИЋ КНЕЗ-МИЛОЈКОВИЋ

Апстракт: Рад представља критичко издање рукописа изабраних интервјуа и сећања Добриле Главинић Кнез-Милојковић на Милку Вуловић, Делфу Иванић и Магу Магазиновић. Реч је о личностима које су дале велики допринос женском грађанском покрету у Србији почетком 20. века. Одабране су међу 155 жена с којима је Добрила Главинић разговарала или о којима је писала зато што њихово учешће у раду хуманитарних удружења, патриотски и феминистички ангажман, као и професионално деловање пре и током епохе ратова 1912–1918. године, означава парадигму женског активизма у Србији. На основу начина на који је ауторка конципирала записе може се стећи увид у систем вредновања женских доприноса српском и југословенском друштву, али и у њен став према правној, друштвеној и политичкој еманципацији жена.

Кључне речи: Добрила Главинић Кнез-Милојковић, Милка Вуловић, Делфа Иванић, Мага Магазиновић, женски грађански покрет, женска историја

Abstract: The paper presents a critical edition of the manuscript of Dobrila Glavinić Knez-Milojković’s selected interviews and her recollections of Milka Vulović, Delfa Ivanić and Maga Magazinović. These persons gave a strong contribution to the women’s civil movement in Serbia in the early 20th century. They were selected among 155 women with whom Dobrila Glavinić talked to or wrote about because their participation in humanitarian associations, their patriotic and feminist engagement and professional efforts before and during the 1912–1918 wars represent the paradigm of female activism in Serbia. The way in which the author organised her writing gives insight into the system of valuation of women’s contributions to Serbian and Yugoslav society, and her attitude towards the legal, social and political emancipation of women.

Keywords: Dobrila Glavinić Knez-Milojković, Milka Vulović, Delfa Ivanić, Maga Magazinović, women’s civil movement, female history.

[*] ana.stolic13@gmail.com

Фонд породице Главинић, највећи породични фонд Историјског архива Београда, садржи рукопис Добриле Главинић Кнез-Милојковић под називом *Наше жене*.[1] У четири свеске сабрани су интервјуи, биографије, фотографије, радови и сећања на 155 жена које су према ауторкином мишљењу имале значајну улогу у хуманитарном раду и политичком активизму на пољу борбе за права жена у Кнежевини/Краљевини Србији и међуратној Југославији. У првој свесци су представљене Српкиње и жене из других делова нове југословенске државе, у другој и трећој странкиње чије је деловање оставило трага на овим просторима током Првог светског рата и непосредно после њега, а у четвртој свесци налазе се записи о Ксенији Атанасијевић и Милени Павловић Барили која је била и рођака породице Главинић. Осим тога, Добрила Главинић је ауторка рукописа *Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење*.[2] У Фонду се налазе и документа везана за књижевницу Јелену Димитријевић, њену рођаку.

Добрила Главинић Кнез-Милојковић (1900–1987) рођена је у Београду у породици Кнез-Милојковић. Мајка Косара потиче из београдске породице Костић. Породично порекло по оцу Добросаву Кнез-Милојковићу, првом српском државном хемичару и аутору српске фармакопеје, везано је за нахијског кнеза и судију кнез Милојка из Алексинца. Основну школу завршила је у Београду а гимназију у Швајцарској. Студирала је у Луцерну на Социјалној женској школи, учила је музику и сликање. По повратку у Београд удала се за архитекту Милана Главинића (1891–1968), сина Косте Главинића, професора Велике школе, министра народне привреде и председника београдске општине. Студије архитектуре, историје уметности и филозофије које је Милан Главинић похађао у Берлину, Дрездену и Фрајбургу прекинуте су током балканских ратова и Првог светског рата када је ступио у Ђачку чету у Скопљу. После преласка преко Албаније неко време је радио у читаоници Британског музеја у Лондону. Докторат филозофије одбранио је у Фрајбургу 1920. године. Био је професор, народни посланик и обављао је различите послове у државној управи.[3]

Добрила и Милан Главинић развили су врло интензивне везе с личностима из културног и друштвеног живота у земљи и иностранству.

---

[1] Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд Главинић 1119, К 50 3.2.7.

[2] ИАБ, Фонд Главинић 1119, К 49 3.2.4. Добрила Главинић Кнез-Милојковић, „Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење", прир. Ана Стјеља, *Наша прошлост* 16 (2015) 209–216.

[3] Олга Латинчић, „Др Милан Главинић (Београд 1891 – Београд 1968), архитект, прилози за биографију", *Наслеђе* XVII (2016) 73–73, (Приступљено 21. 2. 2023); Виолета Обреновић, „Главинић Милан Д. К.", у: *Српски биографски речник* 2, *В–Г*, Нови Сад 2006, 692.

Она се посветила раду у хуманитарним и добротворним женским организацијама. Била је чланица, потом секретар *Одбора госпођа кнегиња Љубица* и његова последња председница.[4] Пред окупацију Србије у Првом светском рату склонила је део грађе везане за рад *Одбора* (преписку, извештаје, фотографије, плакете) иако су друга женска удружења уништила своје архиве.[5] Основала је пододбор *Кнегиња Љубица* у Алексинцу. Њеним залагањем и добротворним прилозима обновљене су цркве на Косову: Св. Јована Претече у Самодрежи и Св. Арханђела Михаила у Штимљу. После Првог светског рата Добрила Главинић је учествовала у раду многих женских удружења. Била је секретар и потпредседница хуманитарне секције *Југословенског женског савеза*, потпредседница *Одбора девојака за васпитање и заштиту деце*, редовна чланица *Женског друштва* од 1926. године, *Лиге жена за мир и слободу* од 1931. године, чланица управе *Материнског удружења* и *Једноте словенске жене*. Учествовала је у раду друштва *Просвета*, *Југословенска матица*, *Соколског друштва Матица* у Београду итд.

Друге области њеног рада су новинарство и публицистика. Сарађивала је у многим дневним листовима и часописима: *Правда*, *Време*, *Илустроване новине*. Објављивала је текстове у часописима *Жена и свет* и *Женски свет*. Уређивала је часопис *Време* од 1930. до 1941. године. Бавила се фотографијом и њеном заслугом је у Историјском архиву Београда похрањен велики број фотографија јавних личности и догађаја из времена између два рата. За своје доприносе друштву и култури одликована је Орденом Светог Саве IV реда и почасном дипломом Удружења официра Корпуса Руске царске војске и Морнарице у Краљевини Југославији.[6]

Радећи на рукопису *Наше жене* Добрила Главинић је уствари сачинила својеврстан биографски речник личности које су се истакле на плану женског активизма од краја 19. века до почетка Другог светског рата. Реч је о представницама женског грађанског покрета. Међу њима нема припадница радничког покрета и социјалдемократске односно, комунистичке партије, осим неколико жена које суповремено имале додира с политичком левицом. До Првог светског рата најпознатија међу њима била је Мага Магазиновић која је себе у првој деценији 20.

---

[4] *Одбор госпођа кнегиња Љубица* основан је у Београду 1899. године у циљу пружања помоћи српском народу на Косову и Метохији и у Македонији, тајним каналима, преко цркава и манастира. Помоћ је пружана и црквама у Солуну, Дубровнику, манастиру Крушедол и др.

[5] Грађа је сачувана у Фонду Главинић, Историјски архив Београда. Ј. Милановић, нав. дело, 33.

[6] Ана Стјеља, нав. дело, 215.

века сврстала у социјалисткиње.[7] О личностима које су деловале пре почетка Великог рата, Добрила Главинић писала је углавном на основу сећања (Зорка Влајић, Нака Спасић, Станка Лозанић, Јелена Мутавџић, Милева Несторовић, Даринка Николић, Савка Панић и др.). У време њеног активног рада у међуратном периоду у биографије жена често су уметани и делови разговора које је Главинић водила са представницама женских удружења (Лепосава Петковић, Олга Кернић Пелеш, Љубица Аранђеловић, Ружа Хелих, Фрања Тавчар, Јулка Бајлони и др.). Ова околност чини рукопис Добриле Главинић вредним историјским извором.

Ауторка рукописа *Наше жене* покушала је да кроз биографије састави и свеобухватну мапу женског деловања у Краљевини Србији а потом Краљевини СХС (Југославији). На основу овога може се стећи увид у промене на плану њиховог ангажовања а посредно и у друштвене и политичке промене. Почеци хуманитарне делатности *Женског друштва* у време Српско-турских ратова 1876–1878. и брига за рањене и пострадале у рату у мирнодопско време проширени су на различите видове социјалног деловања и старања (Радничка школа, Пазар, Ђачка трпеза, Дом старица). Оснивање нових женских удружења почетком 20. века било је у вези са спољнополитичким и друштвеним процесима (*Одбор госпођа кнегиња Љубица*, *Коло српских сестара*). Она имају хумантарни карактер, али делују у другачијем политичком контексту (Мајски преврат 1903, Анексија Босне и Херцеговине 1908, балкански ратови). Организовањем *Српског народног женског савеза* 1906. године у јавни дискурс се постепено уводи питање неравноправног приватноправног, друштвеног и политичког положаја жена (или неких група жена) и постављају се захтеви за промену.

Добрила Главинић је првенствено тежила да њен рукопис буде сачињен на основу објективних параметара женских доприноса на пољу хуманитарног и националног рада, али и феминизма. Њена опредељења била су умерено еманципаторска. Залагала се за образовање жена, али није била присталица феминистичких захтева за стицање политичких права. У овом раду приређене су биографије и разговори које је Добрила Главинић саставила и водила с Милком Вуловић, Делфом Иванић и Магом Магазиновић. Одабране су због тога што је реч о личностима које су се истицале својом хуманитарном, еманципаторском и професионалном делатношћу. Међутим, њихова виђења места и улоге жена у српском друштву и путева да се њихов положај побољша и унапреди веома су се разликовали. Милка Вуловић (1853–1929) била је изузетно активна чланица прве управе *Женског друштва* 1875. године, добровољна болничарка у

[7] Maga Magazinović, *Moj život*, prir. Šantić Jelena, Beograd 2000, 174.

ратовима 1876–1878. и чланица Литерарног одбора часописа *Домаћица*. Један је од оснивача и председница *Одбора госпођа кнегиња Љубица*. Као потпредседница веома је утицала на политику *Српског народног женског савеза*, пре свега према међународном женском покрету. Била је ауторка реферата представница *Српског савеза* Ани Христић[8] и Драге Симић Хулквист[9] на конгресима *Међународне алијансе за право гласа жена* (International Alliance for Women's Suffrage) у Лондону 1909. године и Стокхолму 1911. године.[10] Током окупације Србије у Првом светском рату водила је међународну преписку у вези с организацијом женског Мировног конгреса у Хагу 1915. године на коме Србија није учествовала. Милка Вуловић је заступала идеју о постепеној еманципацији жена кроз образовање и културу и није се залагала за политичка права жена.

Захваљујући *Успоменама* вишеслојно деловање Делфе Иванић (1881–1971) омогућава увид у различите идејне и активистичке фазе ове представнице женског покрета у Србији и потом у Југославији.[11] Њена сећања, предавања и текстови у штампи представљају важан историјски извор за друштвену и културну историју Србије и међуратне Југославије. Основала је, са Надеждом Петровић, *Коло српских сестара* 1903. године, била је његова потпредседница и организатор слања помоћи српском народу у Османском царству. *Коло* је било прво женско удружење које је имало елементе политичке организације. Његово гласило, календар *Вардар*, који је Делфа уређивала с мужем Иваном Иванићем,[12] било је пропагандни канал политике српске владе. У балканским и у Првом

---

[8] Ани Христић (1885–1977) била је унука Николе Христића, кћерка пуковника Љубомира Христића и Иркиње Елизабет Беси Христић. Студирала је на Оксфорду, у време Балканских ратова извештавала је за *Дејли прес* а 1914. била је преводилац и болничарка у Енглеској и Шкотској мисији у Србији. Заједно с мајком подржала је оснивање *Српског потпорног фонда* у Лондону 1914. Опширније: Slavica Popović Filipović, *Hrabrost između redova. Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*, Beograd 2015.

[9] Драга Симић Хулктвист, бивша наставница Више женске школе, чланица *Женског друштва*, почасна чланица *Српског народног женског савеза*, удата у Шведској (Норкепинг). Осим конгреса *Међународне алијансе* и *Међународног женског савета* у Стокхолму 1911. на којима је била делегат, одржала је и предавање о Србији и Српкињама у Норкепингу.

[10] Ана Столић, „Између национализма и интернационализма. Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата", *Историјски часопис* LXVII (2018) 328.

[11] Делфа Иванић, *Успомене*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2012; Јасмина Милановић, *Делфа Иванић – заборављене Успомене*, Београд 2016.

[12] Иван Иванић (1867–1935) национални и културни радник, конзуларни чиновник у Приштини, Битољу, Истанбулу и Скопљу где је 1901. постављен за вицеконзула. Потом је био на челу Пресбироа при конзулатима у Трсту и Франкфурту.

светском рату била је изузетно ангажована на отварању болнице и као болничарка. У иностранству је током рата радила на прикупљању помоћи за окупирану Србију, смештају и школовању избеглих ђакаи упознавању европске јавности с приликама у земљи. Као потпредседница *Српског народног женског савеза* имала је значајну улогу у обликовању захтева за приватно-правну, професионалну (једнака примања за исти посао) и политичку еманципацију жена (право гласа). Била је председница *Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца* (1923–1925). Учествовала је на конгресима организација међународног женског покрета и била је домаћица конференције *Мале антанте жена* у Београду 1924. године. Ставови Делфе Иванић о еманципацији жена у Србији с временом су се мењали и до краја Првог светског рата били су врло блиски гледиштима савременог међународног феминизма.

Мага Магазиновић (1882–1968) бавила се кореографијом, превођењем, новинарством. Била је међу првим студенткињама Филозофског факултета на Великој школи. Предавала је као класна учитељица у Вишој женској школи. Касније је постала професорка у Првој женској гимназији. Била је прва жена сарадница *Политике* 1905. године. Њено интересовање за савремену игру и плес одвело ју је на даље усавршавање ових вештина у Минхен и Берлин. Са Зором Прицом отворила је Школу за рецитацију, естетичку гимнастику и стране језике 1910. године а потом Школу за ритмику и пластику. Творац је плесног модернизма у Србији.У балканским ратовима била је добровољна болничарка. У међуратном периоду њена каријера је на врхунцу. Ауторка је три монографије посвећене игри.[13] Заступала је контроверзне политичке идеје. Током студија била је левичарка и Српкиња а потом Југословенка.[14] У Клубу студенткиња, који је основала 1903. године, превела је са колегиницама књигу Елен Кеј[15] *Столеће детета* и расправу Кларе Цеткин[16] *Студенти и социјализам*. У неколико текстова које је објавила током Другог светског рата заговарала је расистичке, проаријевске ставове. Иако није била чланица управа женских организација, била је феминисткиња.

---

[13] http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/marija-maga-magazinovic

[14] M. Magazinović, *Moj život*, 174–175.

[15] Елен Кеј (Ellen Karolina Sofia Key) (1849–1926), утицајна шведска списатељица, јавна радница, педагог и феминисткиња. Њено најпознатије дело *Столеће детета* објављено је 1900.

[16] Клара Цеткин (Clara Zetkin) (1857–1933), немачка политичарка, феминисткиња, до 1917. чланица Немачке социјалдемократске странке а потом оснивач Независне социјалдемократске странке Немачке и посланица у Рајхстагу током Вајмарске републике.

Рукопис Добриле Главинић Кнез-Милојковић *Наше жене* написан је на 800 страна и откуцан је на писаћој машини латиничним писмом.

Милка Свет. Вуловић

Велики национални радник – заслужна Српкиња, оснивач друштва „Кнегиња Љубица", Београдског женског друштва, Кола српских сестара, Дома ученица и др., управитељ Више женске школе у Београду[17]

Још у раној младости, када сам почела да радим на социјално-хуманом пољу у женским установама и друштвима, срела сам се с овом заслужном Српкињом, великом просветно-културном и националном радницом и борцем за слободу свог народа. Иако су нас године делиле, биле смо добре и искрене пријатељице и сарађивале смо у многим београдским женским друштвима.

Милка Вуловић рођена је 14. јануара 1853. године у Остружници крај Београда.[18] Основну школу завршила је у Београду а затим Вишу женску школу са одличним успехом.[19] Постављена је за професора 1869. године и на Вишој женској школи предавала је математику.[20] Наставници и ученици су је волели и ценили па је зато 1895. године постављена за управитељицу исте школе.

Више него ико други Милка Вуловић је још пре толико година разумела положај жене у породици, држави и друштву. Она је још тада увидела да жена може да подигне дух код народа и да га уздигне својом поштеном и искреном сарадњом. Била је светао пример добре жене, врле мајке и одличне Српкиње. Она је један од оснивача *Београдског женског друштва*,[21] *Кола српских сестара*, *Дома ученица*, *Друштва слепих девојака*, *Друштва*

---

[17] Од 1895. до 1898. године када је то звање укинуто.

[18] Рођена је у породици Матеје Котуровића, земљорадника. Била је удата за Светислава Вуловића, професора гимназије а потом професора историје књижевности јужних Словена на Филозофском факултету Велике школе.

[19] Прва три разреда завршила је у новоподигнутој основној школи у Остружници а потом је прешла на Вишу женску школу у Београду. Jasmina Milanović, „Odbor gospođa kneginja Ljubica (1899–1942)", *Istorija 20. veka* 1 (2015) 25.

[20] Постављена је за помоћницу класне учитељице а 1871. за наставницу математике.

[21] Званичан назив је *Женско друштво* од 1875. до 1930. када је преименовано у *Београдско женско друштво* (до 1942). Јасмина Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, Београд 2021, 9–10.

кнегиња Љубица[22] *чија је дугогодишња председница и почасна председница све до своје смрти.*[23] *Била је исто тако чланица управе још и многих других женских и националних удружења. Њеном иницијативом створен је и друштвени Одбор госпођица*, први у нашим женским друштвима.[24] И ту је Милка Вуловић прва схватила да је потребно младе женске снаге припремати кроз ту школу, како би могле доцније примити на себе и управу друштва. Њеном заслугом *Друштво кнегиња Љубица* постигло је велики успех.

Сем тога што је Милка Вуловић била социјална и културна радница, она је била невероватно племенита душа и јунак жена наших прошлих дана. Она је увек ишла куражно напред и онда када је њен живот био у опасност. Било је то 1901. године кад је била пребачена преко границе код Преполца и то у колима натовареним сеном, носећи оружје и муницију. Дисала је једва кроз једну цев коју су јој провукли кроз сено. Кад су код границе турски војници пробадали бајонетима да виде има ли шта у сену, она је остала потпуно мирна и непомична.

У години 1905. била су јој поверена врло важна документа да их пренесе преко границе. У Куршумлији се тешко разболела од колере и једва се жива вратила кући, али је ипак успела да документа на одређено место достави. Овде морам да додам колика је била њена оданост друштву и великом задатку његовом, виђено само из једног примера. Једном приликом, када је изненада морала кренути на пут поводом преношења неких звона и икона преко границе, поверила је своју децу најстаријој кћери Загорки, остављајући свега десет динара у кући. Дирљиво се опростила са укућанима, не надајући се да ће се више жива вратити.

Између 1914. и 1915. године нашла се са неколико жена у Штимљу на Косову, када је Дом милосрђа[25] још увек био у вароши. У то доба избила је побуна Арнаута.[26] Како им је запретила опасност, све жене су прекинуле даљи боравак у Штимљу, само је Милка Вуловић по цену живота остала да заврши послове…

Још 1876. видимо Милку Вуловић на фронту као добровољну болничарку, исто тако и у осталим ослободилачким ратовима.

---

[22] Званичан назив је *Одбор госпођа кнегиња Љубица*.

[23] Била је председница до 1904. године. J. Milanović, „Odbor gospođa kneginja Ljubica (1899–1942)", 27.

[24] Председница *Одбора госпођица* била је Савка Суботић. Исто, 29.

[25] *Одбор* је уз Цркву Св. архангела Михаила у Штимљу подигао и Дом милосрђа за незбринуте девојке током 1913. и 1914. године.

[26] После побуне Албанаца 1913, нова побуна локалног карактера избила је код Суве Реке, у околини Призрена у марту 1914.

Милка Вуловић је била први секретар *Београдског женског друштва*. Њеном заслугом основано је друштво *Кнегиња Љубица* у коме је неуморно и пожртвовано радила и које је имало у целој Србији и јужној Србији велики број пододбора. Њеном заслугом подигнут је Дом милосрђа у Штимљу на Косову, код Урошевца. У домским просторијама налазило се забавиште, основна школа, као и домаћичка школа за сеоску женску омладину. Хиљаде девојака прошло је кроз ову школу која је била овом крају од велике користи. Уз Дом милосрђа подигло је Друштво и цркву у Штимљу на Косову где је Милка Вуловић и сахрањена априла 1928. године.[27] Наше жене из Старе и јужне Србије добро познају Милку Вуловић као и њене велике заслуге за Косово. И данас оне посећују њен гроб, као на ходочашће. Оне се диве овој српској жени, диве се Милки Вуловић, која је чак из у оно време далеког Београда хитала у помоћ свом народу у оном крају, да му се нађе у невољи и помогне да сачува своју народност, прадедовску веру и да се просвети.

Делфа Иванић – Мусић

Добровољна болничарка у балканским ратовима, члан главног одбора Међународног женског савеза у Лондону, једна од оснивача, затим секретар, подпредседница и последња председница Кола српских сестара у Београду, новинар и књижевник

После Првог светског рата са Делфом Иванић сарађивала сам више година као члан управе госпођа и као председница *Одбора госпођица Кола српских сетара* у Београду, по повратку са својих студија у Швајцарској. Делфа Иванић при мом првом сусрету с њом оставила је изванредан утисак на мене са њеним финим манирима, са осећањем пуног такта, тако да ни доцнијих година у скоро свакоденевној сарадњи са њом, нисам променила мишљење о овој високо културној, просвећеној и паметној жени.

Делфа Иванић је једна од оних жена које су као храбре Српкиње показале велики патриотизам у нашим најтежим данима под Турцима, затим за време Балканског и Првог светског рата. Овде морам да кажем да

[27] Године 1929, по њеној жељи. После њене смрти основан је Фонд Милке Вуловић с циљем да се средствима фонда сваке године школује једно дете из јужне Србије. J. Milanović, „Odbor gospođa kneginja Ljubica (l899–1942)", 26.

нису све жене имале о Делфи исто мишљење као ја и да додам: све јавне раднице изложене су критици, па било умесној или неумесној.

Делфа Иванић рођена је у Зети[28] 1881. године. Кћи је Дон Ивана Мусића.[29] Рано је остала без родитеља па ју је прихватио Михајло Богићевић, председник Београдске општине.[30] После Више женске школе 1897. завршила је Учитељску школу са успехом у Београду. Затим ју је Михајло Богићевић послао на даље школовање у Швајцарску.[31] Нажалост, после годину дана морала је да напусти студије у Швајцарској због смрти свог поочима и да се врати у Београд. То су били тешки дани у њеном животу и после свих незгода и неприлика које је имала, постављена је за учитељицу у Скопљу,[32] где се стицајем околности упознала са Иваном Иванићем, који је тада био уредник *Босанске виле* у Скопљу. Том приликом понудио јој је сарадњу с овим листом, коју је она с највећим одушевљењем прихватила. Током ове сарадње боље су се упознали и заволели и нешто доцније венчали у Скопљу. Тада је Иван Иванић био наш конзул у Скопљу. Као публициста и новинар Делфа Иванић је стекла леп глас у Цариграду у доба кад јој је муж био запослен као секретар Српског посланства и уредник *Цариградског гласника* и календара *Голуб*[33] *у којим листовима је и Делфа као стални сарадник, сарађивала па чак и свога супруга у његовој одсутности заступала. Исто тако, Делфа је писала и слала чланке Женском свету*[34] *и подлистку Заставе* у Новом Саду, као и листовима који су излазили у Србији. У Цариграду је била члан *Интернационалног књижевног и научног друштва*.

Кад се Делфа 1903. године са својим супругом вратила у Београд, заједно с нашом познатом сликарком Надеждом Петровић основала је *Коло српских сестара*. Једном приликом у разговору с Делфом упитала сам је:

[28] У Подгорици.

[29] Иван Мусић (1848–1888), католички свештеник, херцеговачки војвода, један од предводника Херцеговачког устанка 1875. Касније је у Београду био преводилац, службеник, полицијски комесар и тумач.

[30] Михајло Богићевић (1843–1899), министар грађевина и председник Београдске општине у два мандата. Био је ожењен Катарином Константиновић (1848–1910), коју је мајка Анка Константиновић желела да уда за кнеза Михаила. Катарина је била удовица генерала Миливоја Блазнавца и унука Јеврема и Томаније Обреновић.

[31] Студирала је хемију у Женеви од 1897. до 1899. године.

[32] У Српској женској гимназији у Скопљу предавала је француски језик и биологију.

[33] *Цариградски гласник* су биле српске новине које је покренуо Никодим Савић у Истанбулу објављиване од 1895. до 1909; *Голуб: српски народни календар* излазио је у Скопљу од 1893. до 1912.

[34] *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, излазио је у Новом Саду од 1886. до 1914. Уредник је био Аркадије Варађанин.

– Како сте дошли на идеју да оснујете *Коло српских сестара*?

– Ево како: почетком 1903. године букнуо је македонски устанак,[35] који је дошао као протест тамошњег народа нашег на неправедну управу турску. Турска је брзо угушила устанак на најсвирепији начин. У Србији су се сви ови догађаји пратили с пуно бола и саосећања и тада [је] неколико младих Српкиња из Београда решило да поведе акцију за шиљање помоћи нашем измученом народу на српском југу. Потпомогнуте двојицом наших дугогодишњих националних радника на југу, Бранislавом Нушићем и Иваном Иванићем, оне организоваше не само одбор за тренутну помоћ страдалницима, него одлучише да се оснује једно стално друштво Српкиња које ће увек и првенствено водити бригу о нашем живљу на српском југу а по потреби се старати и о другим областима где живи наш поробљени народ. Централа друштва требало је да буде у Београду а по свим већим варошима требало је основати пододборе. И тако смо ето, на Велику госпојину 1903. године на митингу одржаном код Коларца основали патриотско-хумано-културно друштво *Коло српских сестара* с циљем да чува све што је национално и да се стара да се ниједна лепа одлика и тековина нашег народа не изгуби.

– Да ли сте почели одмах с радом у *Колу*?

– Свакако, још исте године подпредседница Мица Добри[36] и секретар Надежда Петровић одлазе са знатном помоћи у оделу и новцу на македонска згаришта бодрећи народ да не напушта земљу својих отаца. Сем тога, *Коло* прима на себе бригу о политичким избеглицама, указује потпору оболелим четницима и ствара везе са свим нашим ослобођеним покрајинама а у исто време пригрлило је идеју слободе свег југословенског народа.

– Кад сте основали календар *Вардар*?

– *Коло* је календар *Вардар* основало 1906. године који је носио име реке српског југа.

– Читајући прва правила *Кола* изненадила сам се да сте у њих унели оснивање женског болничарског реда. Зашто?

– Предвиђали смо да ће српски народ само крвљу решити своје национално питање, па у споразуму са Санитетом Министарства војног отворили смо 1906. године тромесечни болничарски курс у граду и у

---

[35] Илиндански устанак је почео 2. августа 1903. у Битољском вилајету против турске власти. Означава уједно почетак борбе политичким и војним средствима за превласт у Македонији између Бугарске, Грчке и Србије, као и отварање Македонског питања међу великим силама.

[36] Милица Мица Добри (?–1930), управна чланица *Женског друштва*, деловођа Ђачке трпезе, супруга др Петра Доброг.

хирушком одељењу. Ово је био први болничарски курс после ратова 1876–1878. године. Њега је свршило тада тридесет наших жена и оне су за време ратова учиниле неоцењивих услуга нашој отаџбини.[37]

– Како је дошло до тога да су чланице *Кола* пошле у рат 1912. године?

– У јесен исте године када је старо и младо пошло да испуни своју дужност, *Коло* се придружило осветницима Косова. Неке наше чланице одлазе с војском на фронт, док друге под опсађено Једрене и Скадар, где се месецима боре са заразом. Ја сам на пример била једна од првих Српкиња која је неговала наше јунаке под Скадром, затим у Љешу и Охриду. Могу да вам кажем да је у време Првог балканског рата болница нашег *Кола* у Београду била једна од најмодерније уређених болница, јер је располагала великим приходима које су госпође а и ја прикупили од наших грађана и грађанки, па чак и од наших пријатеља из других држава. Кроз ову болницу прошло је тада 1000 рањеника. При изласку из болнице сваки јунак је од *Кола* добио преобуку, гуњ, опанке и мало ситна трошка.

– Чиме се *Коло* бавило у времену између Балканског и Европског рата?

– У то време поклоњена је нарочита пажња организацији новог живота у јужној Србији. По закљученом миру[38] наше чланице су обишле унакрст новоослобођене крајеве, однели смо обилну помоћ народу који је страдао од Арнаута, обдарили смо манастире и том приликом основали одборе *Кола* у Охриду, Куманову, Велесу, Кавадару, Скопљу, Приштини и Митровици.

– Како се *Коло* понело у почетку Европског рата?

– У Ултиматуму Аустро-угарскекоји је претходио Европском рату оптужено је међу осталима и *Коло* као установа која руши мир старе Царевине хабсбуршке. *Коло* тада спаљује своју архиву, да нико не би страдао због њега. За време тог рата *Коло* опет води бригу о рањеницима, прибира ствари у земљи и са стране и шаље помоћ у рубљу и оделу армијама, болницама и избеглицама. Лебдећи над српским јунацима, подлежу зарази пегавог тифуса и узорите чланице *Кола*, председница Љубица Луковић,[39] као и управне чланице Надежда Петровић, сликарка, и Касија Милетић.[40]

---

[37] До почетка Првог балканског рата у Србији је било обучено 1.500 болничарки.

[38] Мировним уговором у Лондону 30. маја 1913. окончан је Први балкански рат а мировним уговором у Букурешту 10. августа 1913. Други балкански рат.

[39] Љубица Луковић (1858–1915), учитељица, преводилац, чланица *Женског друштва* од оснивања 1875, потпредседница *Одбора госпођа кнегиња Љубица*, од 1905. председница *Кола српских сестара*. Умрла је у Нишу као болничарка 1915. Постхумно одликована медаљом Флоренс Најтингејл.

[40] Касија Милетић (1875–1915), једна од оснивачица *Кола српских сестара*, добровољна болничарка. У Ваљевској болници, заједно с Надеждом Петровић неговала је рањенике и преминула од тифуса у мају 1915.

– Да ли је *Коло* радило за време 1915. године?

– После катастрофе, мада су многе чланице избегле из отаџбине, одбори *Кола* у земљи су радили анонимно. *Коло* организује трпезе и склоништа за децу и старце, шаље тајно помоћ у заробљеничке логоре, као и у затворе у Београду и Митровици. Још да вам кажем да су у то доба своје родољубље платиле главом наше заслужне чланице: Милева Шкрљић, Даринка Берић и Софија Јевремовић.

– Чиме су се бавиле оне наше чланице из *Кола* које су успеле да изађу из наше заробљене земље?

– Оне су са осталим Српкињама учествовале у свим одборима који су указивали помоћ нашим избеглицама, оболелим војницима и ђацима. Одмах после ослобођења в.д. председнице, Мирка Грујић[41] хита у отаџбину где организује помоћ интернираним породицама које се враћају кућама. По њеном предлогу 6. марта 1919. године отвара се Инвалидски дом *Кола српских сестара[42] где су примани сви сиромашни инвалиди. Тај дом који је одржаван три године пружио је склониште за 4800 наших осакаћених бораца.*

– Ко је још помогао *Коло* после рата?

– После рата *Коло* је добило огромне своте новца од својиих великих добротвора из Америке који су тамо прикупили новац и послали га *Колу*, гђа Мабел Грујић[43]и Јелена Лозанић[44] и зато је *Коло* било у стању да даје сталну месечну помоћ за 3500 ратне сирочади и од тога је одењуло 16000 сиромашних особа. Тако се од разних прилога подигао и Дом кола српских сестара у Франкопановој улици бр. 11 са интернатом за девојчице.[45]

– Које је године *Коло* прослављало своју 25-годишњицу рада?

– Баш у новом Дому који је том приликом био и освећен 28. октобра 1923. У њему *Коло* издржава 30 својих питомица.

---

[41] Мирка Грујић (1869–1940), кћи Јеврема Грујића, добровољна болничарка, председница *Кола српских сестара* 1918. и почасна дама краљице Марије Карађорђевић.

[42] Године 1919. у Делиградској улици у Београду.

[43] Мабел Грујић (Mabel Dunlop Gordon) (1881–1956), велика српска добротворка, добровољна медицинска сестра у Србији током Првог светског рата, удата за дипломату Славка Грујића. Jasmina Milanović, „Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda", *Istorija XX veka* 1 (2014) 12–15.

[44] Јелена Лозанић Фротингхам (1885–1972), секретар *Српског народног женског савеза* од 1910, учесница конгреса Међународног женског савета у Стокхолму 1911, болничарка у балканским ратовима, представница Црвеног крста Краљевине Србије у Америци у време Првог светског рата, чланица *Кола српских сестара*, феминисткиња. Била је удата за Џона Фротингхама, великог српског добротвора.

[45] У Ресавској улици у Београду 1922. године.

– Кад је основана *Једнота словенских жена*[46] *у Београду?*

– *Једнота словенских жена* основана је у Прагу 1929. године и одмах су по оснивању тражиле нашу сарадњу. *Коло* се одмах својим радом показало као значајан фактор за спровођење словенске идеологије. Први конгрес *Једноте* одржан је у Прагу 1930, у Варшави 1931. а 1933. у Београду. Присуствовали су делегати из Бугарске, Пољске, Чехословачке и целе Југославије.

Делфа Иванић не само да је обдарен новинар и талентован књижевник, она је и одличан предавач и говорник. Једном приликом као члан *Једноте словенских жена* у свом говору је рекла: „Иако смо близу једни другима по срцу и простору који нас раставља, ипак је наш живот различит услед других прилика и услова под којима живимо. Зато је корисно да се једни с другима што чешће виђамо, да би се боље упознали, зближили и заволели...".

Делфа Иванић је и велики пацифиста. У једном предавању на Коларчевом универзитету између осталог она каже: „Људи су били творци ратова, једни освајачких, други одбрамбених. Жене треба да своје снаге заложе да завлада мир у свету, али мир частан и праведан у коме неће бити ни ослободилаца ни побеђених, ни угњетача, ни потлачених. На раду за остваривање ове идеје *Коло српских сестара* унеће, као и у сав свој досадашњи рад, лојалност, савесност и пожртвовање доброга борца за ову идеју."

Делфа Иванић пропутовала је са својим супругом целу Европу. На разним интернационалним и феминистичким конгресима узимала је видно учешће као Српкиња. Исто тако била је и редован члан новинарског одељења главне управе *Међународног женског савеза* у Лондону.[47]

Умрла је у Београду 197[2].

Е сад још нешто да додам на овај мој разговор с Делфом Иванић који сам имала више пута. Године 1945, после рата, позвала ме Делфа Иванић, последња председница *Кола српских сестара*, да дођем код ње у стан у Душановој улици на разговор, што сам ја и учинила. Пошто смо једно време разговарале о свему и свачему рекла ми је зашто ме је позвала: „Хтела сам овом приликом да вам се извиним за овај неспоразум за време наше окупације под Немцима поводом организације наших женских

[46] *Једнота (Јединство) словенских* жена наставило је традиције свесловенског женског организовања пре Првог светског рата када је у Прагу приређена изложба и отворен конгрес словенских жена 1908. године. Делфа Иванић је представљала Србију на овом конгресу.

[47] *Српски народни женски савез* постао је члан Међународног женског савета (International Council of Women) 1911. Делфа Иванић је била чланица Комитета за новинарство.

друштава што су тада Немци од нас захтевали.[48] Жао ми је што ја, па ни остале наше госпође нисмо схватиле тадашњу ситуацију, па су првобитно одбиле реорганизацију женских друштава. Тек много доцније председник владе, Генерал Милан Недић уверио нас је да сте ви били у праву и ја вам се као старија у име своје и осталих госпођа захваљујем за све што сте за нас учинили и несебично се жртвовали, ћутећи и не обазирући се на сва оговарања и клевете наших жена."

На шта сам ја одговорила: „Ја вас, госпођо Иванић, и ваш дугогодишњи рад необично много ценим и поштујем – ви сте велика и заслужна жена и велика Српкиња која се знала перфектно снаћи са Турцима, али нажалост не и под немачком окупацијом, што сте ми и сами признали. Кад ми је Вера Пешић,[49] која нас је појединачно позвала на организацију женских друштава саопштила да ако на то не пристанемо, да ће жене из женских друштава бити послате у Немачку у заробљенички логор и да ће Немци узети сву имовину друштава, онда сам ја прихватила реорганизацију женских друштава, да се то не би догодило. Али сам зато са организацијом друштва одуговлачила све до самог свршетка рата. За мене је ова изјава ваше захвалности велика част и сатисфакција."

После тога, срдачно и пријатељски смо се растале а ја сам је више пута посећивала до њене смрти 14. августа 1972. године (а сахрањена је16. августа 1972).

Професор Мага Магазиновић (децембар 1935)

Новинар, преводилац, школа за ритмику и пластику Маге Магазиновић основана у Београду 1910. године

Биле смо добре пријатељице и често смо се сусретале на свим нашим друштвеним приредбама. И тако сам је једном приликом замолила да ми

---

[48] Окупационе власти су захтевале укидање постојећих женских удружења крајем 1941. Предложили су њихову реорганизацију. Делфа Иванић се супротставила овом предлогу и, иако је било и другачијих ставова, *Коло српских сестара* је престало да постоји 1942. године. Ана Столић, „Стенографске белешке о раду Кола српских сестара", *Мешовита грађа (Miscellanea)*, Нова серија XLII (2021) 157–177.

[49] Вера Пешић (1919–1944), контроверзна службеница Шестог одељења београдске полиције током немачке окупације, вишеструки обавештајац. Стрељали су је четници у мају 1944.

да податке о ритмичким и пластичким играма код нас. Врло радо ми је одговорила, али је одмах истакла:

– Немојте мислити да је било лако отворити Школу за ритмику и пластику код нас. Дуго ми је требало трчања ту и тамо док се није нашао један слободоуман и увиђаван министар просвете, Јаша Продановић,[50] који је најзад одобрио оснивање ове моје школе у Београду 1910. године. Али, то није било све. У почетку родитељи своју децу, као и одрасле девојке, давали су врло тешко код мене у школу. Тек последњих десет година направљен је у томе велики напредак. Данас се много више води рачуна о лепом и хармонички развијеном телу.

– Какав је био задатак ове ваше школе?

– Задатак је био неговање уметничких игара новог стила: Р. Лабана,[51] Мери Вигман[52] и наш властити, на народној основи. Нарочито обрађујем наше српске народне мотиве. Досада сам обрадила нешто преко петнаест наших кола. Обрадила сам и неке наше песме са игром, као Смрт мајке Југовића, пасторалу Јелисавета, Косовску битку, Косовску девојку и др.

– Колико је ђака прошло до данас кроз ову вашу школу?

– За ових двадесет и три године од када је школа основана прошло је око хиљаду ђака. Наставнички одсек ове школе свршила је Ана Талетић[53] која је затим отворила сличну школу у Загребу. Курсеве из ритмичких и пластичних игара држи у Новом Саду Марија Костић, Марија Цветичанин-Миховић одржавала је курсеве из ритмичких игара у Земуну. Обе су оне свршиле моју школу у Београду. Иста оваква школа отвориће се и у Скопљу.

– Зашто ваше ученице не сарађују на балету нашег Народног позоришта?

– Морам да признам да ђаке моје школе Народно позориште није хтело да ангажује. Ја ћу ове године извести Валпургијску ноћ у мојој оригиналној концепцији, уз музику Хектора Берлиоза. Моја школа даје сваке године јавни испит како би се видео постигнут успех и напредак у извођењу ритмичких и пластичних игара.

---

[50] Јаша Продановић (1867–1948), политичар и књижевни критичар, уредник Српског књижевног гласника, народни посланик, министар народне привреде и потпредседник Владе ФНРЈ за Србију.

[51] Рудолф фон Лабан (1879–1958), теоретичар плеса, пионир модерног плеса у Европи, аристократа, педагог и кореограф.

[52] Мери Вигман (Mary Wigman) (1886–1973), немачка плесачица и кореограф, пионир експресионистичког плеса и плесне терапије.

[53] Ана Малетић, ученица Рудолфа Лабана и Маге Магазиновић. Отворила је плесну школу у Загребу 1932. године.

Ученице школе Маге Магазиновић често током године учествују са својом игром на приредбама разних хуманих друштава, тако да сам јој и овом приликом изјавила нашу дубоку захвалност на добровољном суделовању.

– Колико ми је познато, ви сте били и прва жена новинар у *Политици*?

– Да, и прва сам жена у Народној библиотеци[54]само сам тамо остала кратко време. Познавала сам се добро са Костом Луковићем,[55] те сам му понудила да штампа један мој текст *Образовање женскиња у Србији*. Тадашњем директору *Политике* Владиславу Рибникару чланак се веома допао и штампан је као уводни чланак. И тако сам примљена као сарадник *Политике* 1905. године. Уређивала сам рубрику *Женски свет* и писала фељтоне. Године 1906. постављена сам за професора Прве женске гимназије у Београду и предавала сам филозофију, немачки и српски језик.

Мага Магазиновић је била професор све до 1941. године када је пензионисана.

Мага Магазиновић рођена је у Ужицу 1882. године где је завршила основну школу и гимназију. Филозофски факултет завршила је на Београдском универзитету. Године 1904. преко зиме запослила се у Вишем васпитном заводу госпођице Сладојевић[56] у Абацији (Опатији). Једно време је радила као практикант у Народној библиотеци а затим се 1905. године запослила у дневном листу *Политика* као професионални новинар и, колико ми је познато, као прва наша жена професионалац којој је журналистика била позив. Тада је писала за рубрику *Женски свет*, штампани су јој фељтони као и многе песме у прози. Године 1906. постављена је за наставницу у Вишој женској школи и потом у Првој женској гимназији. Професорски испит из филозофије и немачког језика положила је 1908. Немачки језик и историју уметности студирала је на Универзитету у Берлину 1909. и 1910. године а истовремено апсолвирала је један курс у тамошњој глумачкој школи код професора Макса Рајнхарта.[57] Још као студент интересовала се за позоришну уметност и узимала је учешћа у студентским представама, као и у уметничкој групи

---

[54] Радила је као практиканткиња у Народној библиотеци 1905.

[55] Коста Луковић (1886–1944), новинар, позоришни критичар и управник Српског народног позоришта у Новом Саду 1919.

[56] Љубица Сладојевић (1864–1944), управница Вишег женског завода за васпитавање девојака у Београду, приватне школе. Магазиновић је с ученицама била на зимовању у Опатији 1904.

[57] Макс Рајнхарт (Max Reinhardt) (1873–1943), немачки глумац и позоришни редитељ, имао је велики утицај на модерну позоришну режију.

друштва Абрашевић. Бавила се и преводом. Превела је драме *Паланчанин*, *На дну* Максима Горког и *Ко је крив*, једночинку Хенриха Сјенкејевича. У Немачкој посећује још и школу Исидоре Данкан[58] где је била веома заинтересована реформама физичког и естетског васпитања. После завршених курсева код госпође Ветман[59] основала је са Зорком Прицом у Београду Школу за рецитацију, стране језике и естетичку гимнастику. Доцније се концентрисала на уметничку гимнастику и о томе је писала више чланака и објавила у *Пијемонту*. У својим предавањима изнела је своје теоријске погледе о ритмичној и пластичној гимнастици – маја 1912. године.[60] Постигла је велики успех приређеним првим јавним матинеом у Београду.[61]

[58] Исидора Данкан (Isidora Duncan) (1877–1927), америчка плесачица, оснивач модерног плеса, била је удата за Сергеја Јесењина. Магазиновић је тада похађала школу код Елизабете, сестре Исидоре Данкан.

[59] Минета Вегман (Minetta Wegmann) држала је школу за учење музике кроз ритам тела. Магазиновић је у овој школи похађала летњи семестар 1911.

[60] Чланци су објављени у *Политици*.

[61] Први јавни матине Школе за рецитацију, естетичку гимнастику и стране језике био је у априлу 1911.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Главинић Кнез-Милојковић, Наше жене, Историјски архив Београда, Фонд породице Главинић, 1119, К 503.2.7, 58. [Dobrila Glavinić Knez-Milojković, Naše žene, Istorijski arhiv Beograda, Fond porodice Glavinić, 1119, K 50 3.3.7, 58]

Литература – Secondary Sources

Magazinović, Maga, *Moj život*, prir. Jelena Šantić, Beograd 2000.

Milanović, Jasmina, „Odbor gospođa kneginja Ljubica 1899–1942", *Istorija 20. veka* 1 (2015) 23–33.

Milanović, Jasmina, „Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda", *Istorija 20. veka* 1 (2014) 9–26.

Popović Filipović Slavica, *Hrabrost između redova. Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*, Beograd 2015.

Главинић Кнез-Милојковић, Добрила, „Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење", прир. Ана Стјеља, *Наша прошлост* 16 (2015) 209–216. [Glavinić Knez-Milojković, Dobrila, „Naše i strane dobrovoljne bolničarke u ratovima za oslobođenje", prir. Ana Stjelja, *Naša prošlost* 16 (2015) 209–216]

Иванић, Делфа, *Успомене*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2012. [Ivanić, Delfa, *Uspomene*, prir. Jasmina Milanović, Beograd 2012]

Латинчић, Олга, „Др Милан Главинић (Београд 1891 – Београд 1968), архитект, прилози за биографију", *Наслеђе* XVII (2016) 73–84. [Latinčić, Olga, „Dr Milan Glavinić (Beograd 1891 – 1968) arhitekt, prilozi za biografiju", *Nasleđe* XVII (2016) 73–84]

Милановић, Јасмина, *Делфа Иванић*, Београд 2015. [Milanović, Jasmina, *Delfa Ivanić*, Beograd 2015]

Милановић, Јасмина, *Женско друштво 1875–1942*, Београд 2021. [Milanović Jasmina, *Žensko društvo 1875–1942*, Beograd 2021]

Обреновић, Виолета, „Главинић Милан Д. К.", у: *Српски биографски речник* 2, *В–Г*, Нови Сад 2006, 692. [Obrenović, Violeta, „Glavinić Milan D. K.", u: *Srpski biografski rečnik* 2, *V–G*, Novi Sad 2006, 692]

Столић, Ана, „Између национализма и интернационализма. Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата", *Историјски часопис* LXVII (2018) 309–339. [Stolić, Ana, „Između nacionalizma i internacionalizma. Srpkinje na kongresima organizacija međunarodnog ženskog pokreta do Prvog svetskog rata", *Istorijski časopis* LXVII (2018) 309–339]

Столић, Ана, „Стенографске белешке о раду Кола српских сестара", *Мешовита грађа (Miscellanea)*, Нова серија XLII (2021) 157–177. [Stolić, Ana, „Stenografske beleške o radu Kola srpskih sestara", *Mešovita građa (Miscellanea)*, Nova serija XLII (2021) 157–177]

Ana Stolić

NAŠE ŽENE INTERVIEWS AND RECOLLECTIONS OF DOBRILA GLAVINIĆ KNEZ-MILOJKOVIĆ

Summary

The research, analysis and interpretation of the history of the women's movement, women's organisations and women's activism in Serbia before the First World War are aggravated due to the absence of source records. The archives of women's associations were mainly destroyed at the start of Serbia's occupation in 1915. This is why the memories of some associations' members are extremely valuable. Among them, the manuscript *Naše žene* (*Our Women*) by Dobrila Glavinić Knez-Milojković is an important testimony to the most significant and influential women who were active in humanitarian, charity and feminist organisations. Using their biographies, the author tried to compile a comprehensive map of women's activity in the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia). Some texts also include the interviews that Dobrila Glavinić held with them, mainly in the inter-war period. By reading 155 biographies of representatives of the women's movement from 1876 until the Second World War, one can gain insight into the changes in their engagement and, indirectly, into social and political changes. This paper contains the critically edited biographies of three persons: Milka Vulović, Delfa Ivanić and Maga Magazinović. They stood out with their humanitarian, patriotic, emancipatory and professional activities. Vulović and Ivanić were the leading representatives of the largest associations before and after the First World War. Magazinović made significant breakthroughs in her professional career: she was the first journalist and founder of the school of modern dance and rhythmic gymnastics. In terms of the emancipation of women, Dobrila Milojković's interviews with and recollections of these three persons delineate the differences existing in the women's movement concerning the place and role of women in Serbian society and the ways of improving their status.

Чланак примљен: 31.3.2023.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15.6.2023.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института на email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на дну сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику.
Текст може да има највише 50.000 словних места укључујући и празнине (без резимеа и листе референци).
Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад чине:

Апстракт
Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на два језика – оним којим је писан основни текст и на енглеском.

Кључне речи
Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме
Уколико је рад на српском, резиме се доставља на енглеском језику. Рад на страном језику треба да садржи резиме на српском. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листа референци – List of references
Налази се на крају рада. Чине је: Необјављени извори – Unpublished Primary Sources, Објављени извори – Published Primary Sources и Литература – Secondary Works, а такође, уколико постоје, и Карте – Maps, Штампа – Newspapers и Интернет – Internet.

У *Листи референци* прво се наводе радови писани латиницом (абецедним редом), потом радови писани ћирилицом (азбучним редом) а након тога и радови писани другим писмима. Ћириличке библиографске јединице (као и оне које су писане другим писмима која нису латинична) морају имати и латиничку транслитерацију. У *Листи референци* радови истог аутора треба, у зависности од писма, да буду наведени абецедно/азбучно.

Појашњења су дата у одељку НАЧИН ЦИТИРАЊА.

Прилози
Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата: .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно-беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.
Моле се аутори да поштују датум за достављање радова и да пажљиво примењују Упутство.
Радови који нису припремљени по Упутству биће враћени ауторима на корекцију.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Све библиографске јединице у напоменама пишу се оригиналним писмом.

Пуно име и презиме аутора наводе се **увек уз први пут** цитирану библиографску јединицу.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати њен скраћени облик, односно поновити иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

Исто / Isto / Ibidem – у зависности од писма основног текста.

Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној напомени. Не може се користити уколико претходна напомена наводи више од једне библиографске јединице.

исти / isti / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице).

Користи се када се у истој напомени континуирано цитира више дела истог аутора – у зависности од писма цитираног дела.

у: / u: / in: – у зависности од језика цитиране библиографске јединице.

и / i / & – у зависности од језика цитиране библиографске јединице.

Употребљавају се скраћенице **уп. / up. / cf.**
Употребљава се пуна реч – **види:** / **vidi:** / **see:**

Векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацима (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа се не скраћују.

Наслови установа, архива, архивских фондова и серија након првог целовитог помена могу се скратити у сигле, нпр. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] или *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH].

НАЧИН ЦИТИРАЊА МОНОГРАФСКИХ ИЗДАЊА:

Један аутор:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година, страна. При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме.

- Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни* : *XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:
Иницијал имена и презиме аутора, *Скраћени наслов књиге*, страна.

- Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

- Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Два или три аутора:

Име и презиме и име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 29.
– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 36–42.

При поновљеном цитирању:
Иницијал имена и презиме првог аутора и иницијал имена и презиме другог, тј. трећег аутора, *Скраћени наслов књиге*, страна.

– H. Çolak & E. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 29.
– С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 36–42.

***Листа референци*:**
Презиме, име првог аутора, име и презиме другог и име и презиме трећег аутора, *Наслов књиге*, место година.

– Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

Четири или више аутора:

Име и презиме првог аутора и др. / i dr. / et al. (за страни језик), *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

При поновљеном цитирању:

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 100.

***Листа референци*:**
Презиме, име првог аутора, имена и презимена другог, трећег и четвртог аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

<u>Вишетомно дело:</u>
Име и презиме аутора, *Наслов књиге* број том (без запете, ако је ознака тома само бројчана), **место издања година, страна.**

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989, 122.

При поновљеном цитирању:

– М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 122.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора, *Наслов књиге* број тома (без запете, ако је ознака тома само бројчана), место издања година.

– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989.

Поновљено издање књиге:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година и издање, страна.

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2], 30.

При поновљеном цитирању:

– К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 30.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година и издање.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2].

Приређени извори:

Име и презиме аутора тј. приређивача, *Наслов књиге*, место издања година, број страна.

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

Име приређивача извора изузетно може да се пише и после наслова:

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

При поновљеном цитирању:

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 590.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

или

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, прир. име и презиме, место издања година.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

или

Наслов књиге, ур., прев., прир. име и презиме, место издања година.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Појединачни документ у оквиру приређених извора:

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30, јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 825 (*Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Генералном конзулату Краљевине Србије – Скопље*)

При поновљеном цитирању:

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 825.

***Листа референци*:**

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Поглавље књиге и чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“ или „Наслов чланка“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.
– Божидар Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина”, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–300.
– Miloš Ivanović, „The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167.

При поновљеном цитирању:

– М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.
– Б. Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа”, 297–300.
– M. Ivanović, „The Nobility“, 167.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов поглавља“ или „Наслов чланка“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна поглавља.

– Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 165–244.

– Ферјанчић, Божидар, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина”, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981”, 297–314.
– Ivanović, Miloš, „The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167–177.

<u>Енциклопедијсколексикографске одреднице</u>:

Име и презиме аутора, „Наслов одреднице“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Душанка Динић-Кнежевић, „Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

При поновљеном цитирању:

– Д. Динић-Кнежевић, „Тканине”, 734–735.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов одреднице“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна поглавља.

– Динић-Кнежевић, Душанка, „Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

<u>Предговор, увод, поговор:</u>

Име и презиме, предговор / увод / поговор у: *Наслов књиге*, име и презиме аутора књиге, место издања година, стране.

– Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскршћу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–III.

При поновљеном цитирању:

– Ч. Попов, предговор у: *Срби на историјском раскршћу*, Милорад Екмечић, I–III.

***Листа референци*:**

Презиме, име, предговор у: *Наслов књиге*, име и презиме аутора књиге, бројеви страна предговора, место издања година.

– Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскршћу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–XIX.

ПРИМЕРИ ЗА ЧЛАНКЕ, РАСПРАВЕ, ПРИЛОГЕ:

Чланак у часопису:
Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број/свеска (година) страна.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.
– Момчило Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 395.

При поновљеном цитирању:
– М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.
– М. Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, 395.

Уколико је година изласка часописа различита у односу на годину издања часописа, цитира се према следећем начину:
– Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:
– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) бројеви страна целог чланка.

– Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.
– Спремић, Момчило, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 393–398.

Чланак у зборнику радова:
Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

При поновљеном цитирању:
– А. Столић, „Ратни доприноси жена“, 288.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна целог чланка.

– Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 285–298.

<u>Чланак аутора у сопственом зборнику радова:</u>

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, страна.

Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

При поновљеном цитирању:
Д. Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, 285–288.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна целог чланка.

– Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–297.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

– Ј. Чалија, „Велика борба“.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

<u>Новине:</u>

***Наслов новина*, број, датум.**
Српске новине, бр. 1, 1. јануар 1913.

ИНТЕРНЕТ:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов публикације*, датум, година, страна, http://adresa (прегледано датум)

- Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, https://academic.oup.com/jsh/ articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf (прегледано/accessed on 12. 2. 2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, http://adresa (датум прегледа)

- Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm (прегледано/accessed on 12. 2. 2009

НАВОЂЕЊЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ИЛИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Име и презиме аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година) страна

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 120.

– Marijana Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 55.

При поновљеном цитирању:

- J. Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет*, 120.
- M. Mišević, *Writing Slavic*, 55.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дисертација, назив факултета, година)

– Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

– Mišević, Marijana, *Writing Slavic in theArabicScript: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022)

INSTRUCTION FOR AUTHORS

Papers should be emailed to the Editorial Board of the Institute of History at: istorinst@iib.ac.rs.

Papers in electronic form should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with notes at the bottom of each page. Authors can submit papers in foreign languages as well.
A paper can have at most 50,000 characters with spaces (excluding the summary and the list of references).
Apart from the main text with notes (prepared according to the instruction), the paper should contain:

Abstract
Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English.

Keywords
Both in Serbian and English, up to ten words.

Summary
If the paper is in Serbian, the summary must be submitted in English. A paper in a foreign language must contain a summary in Serbian. The length of the summary can be up to 1/10 of the length of the article.

List of References
At the end of the paper, consists of: Unpublished Primary Sources, Published Primary Sources and Secondary Works, and, if any, Maps, Newspapers and Internet.

The *List of References* should first contain papers written in the Latin alphabet (in alphabetical order), then papers written in Cyrillic (in Cyrillic alphabetical order), followed by papers written in other alphabets. Cyrillic bibliographical units (including those written in other, non-Latin alphabets) must have Latin transliteration as well. In the *List of References*, the papers of the same author, depending on the alphabet, should be given in Cyrillic/Latin alphabetical order.

The explanations are given in the METHOD OF CITATION.

Annexes
To be submitted electronically separately from the Word document in one of the following formats: .tiff, .jpg, .eps, cdr. Black and white photographs should be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and enter the proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with a proofreading intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.
Authors are kindly asked to respect the date for the submission of papers and to carefully apply the Instruction. The papers not prepared according to the Instruction will be returned to the authors to be corrected.

METHOD OF CITATION

All bibliographical units in notes should be written in the original alphabet.

The author's full name and surname should be stated **always along with the first-time** cited bibliographical unit.

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the following mentions, i.e. the initial of the first name and surname of the author and the abbreviated title.

Исто / Isto / Ibidem – depending on the alphabet of the main text.
Used at the place of the name of the author, title and as much of the information that is identical to the previous note. It cannot be used if the previous note contains more than one bibliographical unit.

исти / isti / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence).

Used when several works of the same author are continuously cited in the same note – depending on the alphabet of the cited work.

y: / u: / in: – depending on the language of the cited reference.

и / i / & – depending on the language of the cited reference.

Abbreviations **уп. / up. / cf.** should be used
Full word should be used – **види:** / **see:**

Centuries should be written in Arabic numerals.

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points and not with spaces (e.g. 2,000, 10,000).

Titles of journals should not be abbreviated.

Names of institutions, archives, archival funds and series, after the first full name, can be abbreviated into single names, e.g. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] or *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH].

METHOD OF CITATION OF MONOGRAPHS:

<u>One author</u>:

Name and surname of the author, *Title of the book*, place of issuance, year, page. The author's full name and surname should be written on first citation.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек,* Београд 2007, 26.

Repeated citation:
Initial of the name and surname of the author, *Abbreviated title of the book*, page.
– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

List of References:
Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year.
– Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Two or three authors:

Name and surname and name and surname of the author, *Title of the book*, place of issuance, year, page.

– Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 29.
– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 36–42.

Repeated citation:
Initial of the name and surname of the first author and initial of the name and surname of the second, i.e. third author, *Abbreviated title of the book*, page.

– H. Çolak & E. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 29.
– С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 36–42.

***List of References*:**
Surname, name of the first author, name and surname of the second author, and name and surname of the third author, *Title of the book*, place, year.
– Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

Four or more authors:
Name and surname of the first author и др. / i dr. / et al. (for a foreign language), *Title of the book,* place of issuance, year, page.
– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Repeated citation:
– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 100.

***List of References*:**
Surname, name of the first author, names and surnames of the second, third and fourth author, *Title of the book*, place of issuance, year.
– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

Multi-volume work:
Name and surname of the author, *Title of the book*, number of volume (without a comma, if the designation of the volume is only numerical), **place of issuance, year, page**.
– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989, 122.

Repeated citation:
– М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 122.

***List of References*:**
Surname, name of the author, *Title of the book*, number of volume (without a comma, if the designation of the volume is only numerical), place of issuance, year.
– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989.

Repeated edition of the book:
Name and surname of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance, year and edition, page.
– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2], 30.

Repeated citation:

– К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 30.

***List of References*:**

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year and edition.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2].

Edited sources:

Name and surname of the author, i.e. editor, *Title of the book*, place of issuance, year, number of pages.

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

Name of the editor of sources can exceptionally be written after the title as well:

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

Repeated citation:

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 590.

***List of References*:**

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year.

– Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

or

Surname, name of the author, *Title of the book*, name and surname of the editor, place of issuance, year.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

or

Title of the book, ed., transl., name and surname, place of issuance, year.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Individual document within edited sources:

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30, јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 825 (*Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Генералном конзулату Краљевине Србије – Скопље*)

Repeated citation:

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 825.

***List of References*:**

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Chapter of a book and article in proceedings:

Name and surname of the author, "Title of a chapter" or "Title of an article", in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, page.

– Мирослав Тимотијевић, "Приватни простори и места приватности", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

– Божидар Ферјанчић, "Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина", у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–300.

– Miloš Ivanović, "The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)", in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167.

Repeated citation:

– М. Тимотијевић, "Приватни простори", 133.

– Б. Ферјанчић, "Одбрана Немањиног наслеђа ", 297–300.

– M. Ivanović, "The Nobility", 167.

***List of References*:**

Surname, name of the author, "Title of a chapter" or "Title of an article",, in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the chapter.

– Тимотијевић, Мирослав, "Приватни простори и места приватности", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 165–244.

– Ферјанчић, Божидар, "Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина", у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981", 297–314.

– Ivanović, Miloš, "The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)", in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167–177.

Encyclopaedic-lexicographic entries:

Name and surname of the author, "Title of the entry", in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, page.

– Динић-Кнежевић, Душанка, "Тканине", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

Repeated citation:

–Д. Динић-Кнежевић, "Тканине", 734–735.

***List of References*:**

Surname, name of the author, "Title of the entry", in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the chapter.

– Динић-Кнежевић, Душанка, "Тканине", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

Foreword, introduction, afterword:

Name and surname, foreword / introduction / afterword in: *Title of a book*, name and surname of the author of the book, place of issuance, year, pages.

– Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскршћу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–III.

Repeated citation:

– Ч. Попов, предговор у: *Срби на историјском раскршћу*, Милорад Екмечић, I–III.

***List of References*:**

Surname, name, foreword in: *Title of a book*, name and surname of the author of the book, number of pages of the foreword, place of issuance, year.

– Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскршћу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–XIX.

EXAMPLES FOR ARTICLES, TREATISES, ANNEXES:

Article in a journal:

Name and surname of the author, "Title of the text", *Title of the journal*, number, volume (year), page.

– Милош Ивановић, "Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина", *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

– Момчило Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу", *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 395.

Repeated citation:

– М. Ивановић, "Развој институције имунитета", 52.

- М. Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу", 395.

Method of citation for journals when the year of issuance differs from the year of edition of the journal:

– Ружа Ћук, "Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века", *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals:

– Гордана Томовић, "Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја", *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

***List of References*:**

Surname, name of the author, "Title of the text", *Title of the journal*, number, volume (year), number of pages of the entire article.

– Ивановић, Милош, "Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина", *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

- Спремић, Момчило, „Пресуда Бенку Котруљевићу", *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 393–398.

Article in proceedings (and book chapter):

Name and surname of the author, "Title of the text", in: *Proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, page.

Ана Столић, "Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921", у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

Repeated citation:

А. Столић, "Ратни доприноси жена", 288.

***List of References*:**
Surname, name of the author, "Title of the text", in: *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the entire article.

– Столић, Ана, "Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921", у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 285–298.

<u>Author's article in own proceedings:</u>

Name and surname of the author, "Title of the text", in: ibid, *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, page.

– Драгољуб Живојиновић, "Лик једног дубровачког конзула", у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

Repeated citation:
Д. Живојиновић, "Лик једног дубровачког конзула", 285–288.

***List of References*:**
Surname, name of the author, "Title of the text", in: ibid, *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the entire article

– Живојиновић, Драгољуб, "Лик једног дубровачког конзула", у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–297.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), "Title of the text", *Newspaper title*, number, date.

– Јелена Чалија, "Велика борба за Велики рат", *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Repeated citation:

– Ј. Чалија, "Велика борба".

***List of References*:**
Surname, name of the author (if any), "Title of the text", *Newspaper title*, number, date.

– Чалија, Јелена, "Велика борба за Велики рат", *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

<u>Newspaper:</u>

***Newspaper title*, number, date.**

Српске новине, бр. 1, 1. јануар 1913.

INTERNET:

Name and surname of the author, "Title of the text", Title of the publication, date, year, page http://adresa (date of access).

– Jack. R. Censer, "Intellectual History and the Causes of the French Revolution*", Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, https://academic.oup.com/jsh/ articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf (прегледано/accessed on 12. 2. 2020)

If there are no reference elements, only the address and date of download are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, "Title of the text", http://adresa (date of access)

– Public Library Section, "The Role of Libraries in Lifelong Learning", http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm (прегледано/accessed on 12. 2. 2009)

CITING AN UNPUBLISHED MA OR PHD THESIS:

Name and surname of the author, *Title of the thesis or dissertation* (MA or PhD thesis, name of the university, year) page

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 120

– Marijana Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 55.

Repeated citation:

– J. Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет*, 120.

– M. Mišević, *Writing Slavic*, 55.

***List of References*:**

Surname, name of the author, *Title of the thesis or dissertation* (MA or PhD thesis, name of the university, year)

– Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

– Mišević, Marijana, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022)

МЕШОВИТА ГРАЂА – MISCELLANEA
Нова серија, књ. XLIV

Издавач
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд
istorinst@iib.ac.rs, www.iib.ac.rs

За издавача
проф. др Александар Растовић, директор

Лектура
Bonus Liber

Превод резимеа на енглески језик
Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Припрема за штампу
ИСТОК дизајн, Београд

Штампа
Планета принт

Тираж
300 примерака

ISSN 0350–5650

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/ 94 (497.11)

Мешовита грађа = Miscellanea / Одговорни уредник Радомир J. Поповић. – 1956, књ. 1–1990, књ. 20; Н.С. 2003, књ. 21–. – Београд (Кнез Михаилова 36/II) : Историјски институт, 1956–1990 ; 2003 – (Планета принт). – 24 cm
ISSN 0350–5650 = Мешовита грађа – Историјски институт (Београд)

COBISS.SR-ID 14717954